ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Сіверянський літопис

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2022 № 3 (165)

Головний редактор
С. М. Шуміло

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Заступники головного редактора
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар
В. В. Шуміло

Випускові редактори
К. Г. Борисенко,
С. А. Токарєв,
В. О. Чистяков

Редакційна рада
І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва, О. П. Реєнт Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболь, О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія
А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко, В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льоннгрен, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянко, В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Ґ. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 "Історія та археологія"** і **035 "Філологія"**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна
Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua
Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2022

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2022 № 3 (165)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary
V. Shumilo

Technical Editors
K. Borysenko, S. Tokariev,
V. Chystiakov

Editorial Council
I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, O. Motsia, Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii, Yu. Sobol, O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board
A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko, O. Mavrin, R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokhy, V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B** ot the List of scientific professional publications of Ukraine, whose publications are included in the results of dissertations in specialties **032 "History and Archaeology"** and **035 "Philology"**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region within the Program of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2022

ЗМІСТ

У глиб віків

Ганшин О. Моделювання організації єдиного києво-канівського некрополя великого київського князя Всеволода Ольговича й гіпотеза щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва 4

Травкіна О. Про іконографію керамічної ікони Богородиці з Успенського собору Єлецького монастиря м. Чернігова 18

Церковна старовина

Шуміло В., Чистяков В. Діяльність митрополита Фотія та проблема розділення Київської митрополії між Московською державою та Великим князівством Литовським 26

Гордієнко Д. Постать митрополита Григорія Цамблака в осмисленні Михайла Грушевського 39

Петренко І. Церковно-шкільне меценатство у лівобережних українських єпархіях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. 48

Мовою документів

Мицик Ю.,Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 23) 56

Мешковой М., Мицик Ю. Невідомий лист гетьмана Івана Мазепи до белзького воєводи Адама Сенявського 84

Розвідки

Пилипенко О. Соціально-економічне становище викладачів університетів Наддніпрянської України у першій половині XIX ст. 87

Сорокіна К. Матеріали до просопографічного портрету родини Сокальських в колекціях електронного репозитарію Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна 97

Літературознавчі студії

Шуміло С. Духовний вірш «Плач Йосипа Прекрасного» та його сирійське літературне джерело 104

Чапля О. Покаяння як передумова святості у творах перших українських проповідників (від Кирила Турівського до митрополита Іларіона) 109

Колошук Н. Чи можливе каяття «червоної людини» у час second-hand? 116

Дослідницькі нотатки

Демченко Т., Іваницька С. «Невигадане»: радянська буденність 1920–1930-х рр. у літературній творчості Анатолія Калиновського (Галана) 123

Зубко О. Подєбрадське повсякдення Євгена Чикаленка (1925–1929) 136

Рецензії. Огляди. Анотації

Голець В. Лозовий О.М. Із павутиння часу. Олександрія, 2021. 159 с. 143

Рижова О. Адруг А.К. Декоративне мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів: *SCRIPTORIUM*, 2022. 152 с.: іл. 145

УДК: 726:2-523.6(477.25):27-526.62«11»

Олександр Ганшин

●

МОДЕЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЄДИНОГО КИЄВО-КАНІВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ВСЕВОЛОДА ОЛЬГОВИЧА Й ГІПОТЕЗА ЩОДО ТОТОЖНОСТІ ХРАМУ ЛІТОПИСНОГО МОНАСТИРЯ СВЯТОГО СИМЕОНА ТА СПОРУДИ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА

DOI: 10.5281/zenodo.7225769
© О. Ганшин, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5597-0969

Стаття продовжує наукові пошуки автора щодо організації усипальні Кирилівської церкви Києва та її ктиторської проблематики. Використано стратегію дослідження пам'ятки від її власних джерел із розглядом і аналізом суперечливих непрямих свідчень літописів. Переглядаючи попередню аргументацію, автор доходить думки про можливість створення великим київським князем Всеволодом Ольговичем єдиного києво-канівського некрополя для своєї родини. На підставі результатів моделювання із залученням літописних відомостей визначено коло осіб із князівської родини Святославичів, для яких були організовані аркосолії в усипальнях київської Кирилівської та канівської Георгіївської церков. Одержана інформація наштовхує на сміливу думку про тотожність невідомої за посвятою церкви літописного Симеонова монастиря й Кирилівського храму. Здійснений аналіз зображальних джерел київського храму схиляє автора до такого бачення.

Ключові слова: *Кирилівська церква Києва, Георгіївська церква Канева, монастир Святого Симеона, князівська усипальня.*

У попередніх публікаціях ми виклали власне бачення стратегії вирішення ктиторської проблеми Кирилівської церкви Києва[1]. Оскільки суперечливі[2], непрямі свідчення літописів (в одній згадці йдеться про будівництво княгинею[3] Всеволожою[4], а в іншій – князем Всеволодом Ольговичем[5]) тривалий час не давали змоги аргументовано відповісти на питання, хто ж усе-таки є її ктитором, а лише породжували різні гіпотези[6], було вирішено змінити парадигму досліджень: провадити пошуки не від літопису до храму, а від його джерел до давнього тексту.

У межах такого підходу ми проаналізували процес атрибуції решток фрески південної стіни середньої кліті південної нави, що була гіпотетично визначена Т. Куделко як кти-

[1] Див.: Ганшин О. Сакральна організація князівської усипальні Кирилівської церкви Києва та датування її фрескових розписів. *Славістична збірка*. 2018. Вип. IV. С. 169–180; Ганшин О.В. Історіографічний парадокс двох ктиторських композицій у Кирилівській церкві Києва. *Novogardia*. 2021. № 1 (9). С. 64–78.

[2] З приводу неузгодженості літописної інформації пропонуємо дослідникам Кирилівської церкви пригадати логічний закон суперечності в контексті двох антагоністичних тверджень. Див.: Блок М. Апология истории. Москва: Наука, 1973. С. 61–64.

[3] У літописах не згадується християнське ім'я княгині Всеволожої, доньки князя Мстислава Володимировича Великого, дружини князя Всеволода Ольговича. Як припускав М. Максимович, вона мала ім'я Марія, але критична перевірка В. Кучкіна показала сумнівність такого визначення. У науковій літературі подекуди княгиню безпідставно називають Марією Мстиславівною. Див.: Максимович М. О создании Киевской церкви Св. Кирилла. *Собрание сочинений М.А. Максимовича*. Киев, 1877. Т. II. С. 161–171; Кучкин В.А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны. *Древнейшие государства Восточной Европы.* 1995. Москва, 1997. С. 201–205; Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI в. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва: Индрик, 2006. С. 461–463.

[4] Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Ст. 612;

[5] Лаврентьевска летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 1. Ст. 412.

[6] Див.: Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. Київ, 2001. С. 25–29.

торська[7] та нібито може містити постаті княгині Всеволожої і князя Всеволода Ольговича[8]. Виявлення методологічної помилки[9] спонукало наново переглянути збережену іконографію, що насправді виявилася залишками композиції «Старозавітна Трійця», або ж «Гостинність Авраама»[10].

Очевидно, що така атрибуція фрески південної стіни середньої кліті південної нави спростовує гіпотезу про те, що князь Всеволод Ольгович і княгиня Всеволожа можуть бути зображені на ній. Нове визначення композиції автоматично поставило під питання й фрагмент схожого жіночого образу на лопатці південного стовпа нартексу поруч із залишками давньої хрещальні[11].

Також ми приділяли увагу невеликому фрагменту реальної ктиторської композиції храму на західній стіні наосу[12]. За збереженими залишками живописного шару О. Преображенський[13] і Н. Козак[14] запропонували гіпотетичні реконструкції її сюжету, але в розробках дослідники спиралися на згадані вище суперечливі відомості літописів[15]. На наш погляд, у сюжеті, найімовірніше, могли прописати ті князівські постаті, які представлені на фресці «Ликъ кнѧзєи» із композиції «Страшний суд» (мал. 1).

Мал. 1. Фресковий сюжет «Ликъ кнѧзєи» з композиції «Страшний суд».

Як припускає І. Марголіна, в сюжеті «Ликъ кнѧзєи» зображено членів князівської родини Ольговичів. У своїй персоніфікації постатей дослідниця послуговувалася генеалогічною інформацією та методом порівняння виконаних олійною фарбою наприкінці XIX ст.

[7] Куделко Т. До питання іконографії невідомої композиції на південній стіні Кирилівської церкви. *Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури*. 1994. С. 78–79.

[8] Див.: Марголина И. Ктиторская композиция в Кирилловской церкви Киева. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. 2014. Вип. 4. С. 464; Pevna O. The Kyrylivska tserkva: The Approphition of Byzantine Art and Architecture in Kiev. New York, 1995. P. 217–219.

[9] У процесі атрибуції фрески Т. Куделко проігнорувала наявність архітектурної форми й жіночого образу, що визирає з-за неї. Оскільки її увага була зосереджена лише на образі Христа й двох фрагментах німбів обабіч нього, то відповідні аналогії виявилися помилковими.

[10] Ганшин О. Сакральна організація… С. 178–180; Ганшин О.В. Історіографічний парадокс… С. 69–75.

[11] Ганшин О. Сакральна організація… С. 177–178.

[12] Ганшин О.В. Історіографічний парадокс… С. 67–69.

[13] Преображенский А.С. Ктиторские портреты средневековой Руси. XI – нач. XVI в. Москва: Северный паломник, 2010. С. 119–120, 123.

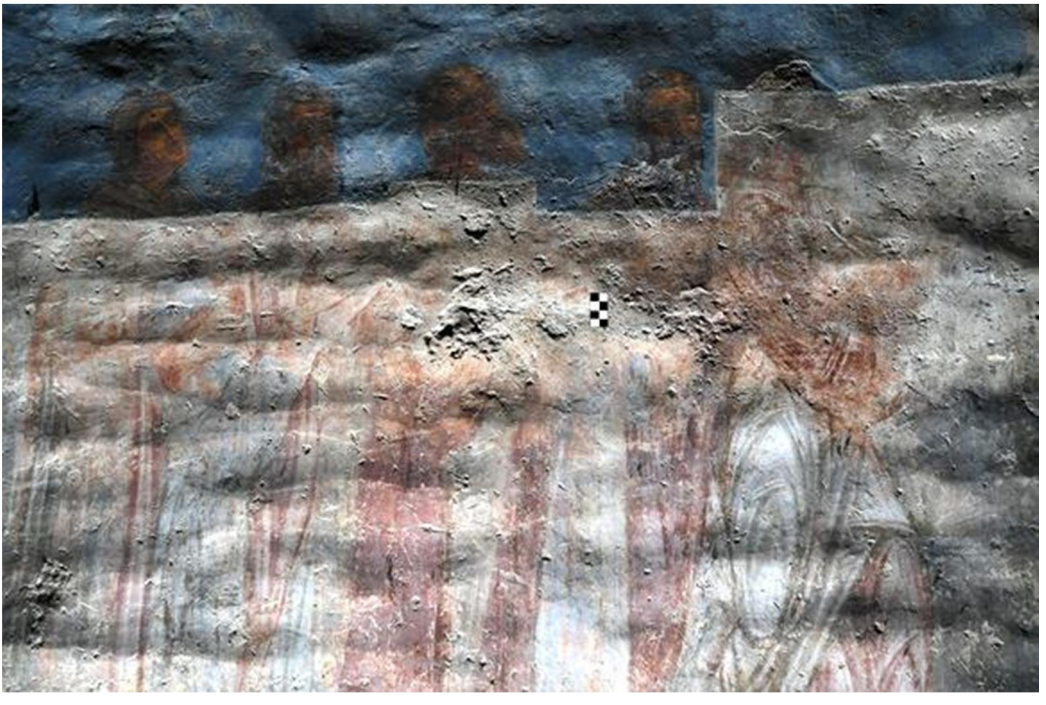
[14] Козак Н.Б. Фрагмент ктиторской композиции на западной стене наоса Кирилловской церкви в Киеве. *В созвездии Льва: Сб. статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица*. 2014. С. 198–209.

[15] Преображенский А.С. Ктиторские портреты… С. 119. Козак Н.Б. Фрагмент ктиторской композиции… С. 205–207.

князівських облич (на її думку, пізній живопис прописано за малюнком фрески, який, можливо, зберігся) з описом зовнішності князів В. Татіщевим[16].

Відповідно до запропонованої нею персоніфікації, перша фігура з п'яти належить янголові-провіднику, а вже за ним у князівському одязі один за одним зображені представники роду Ольговичів: засновник роду – князь Олег Святославич; великий київський князь Всеволод Ольгович, який вирізняється з-поміж інших червоним кольором вбрання; його брат – князь Ігор Ольгович; старший син – князь Святослав Всеволодович[17].

Здійснене натурне дослідження (в храмі на висоті)[18] сюжету «Ликъ кнѧзєи» із фігурами чотирьох князів дало змогу виявити на поверхні давнього живописного та тинькового шару системні забиття (мал. 2). Сконцентровані вони переважно на рівні піднесених рук постаті в червоному корзно. Утім, попри пошкодження, вдалося виявити збережену ділянку живопису, на якій, на наш погляд, прописано закомару храму[19].

Мал. 2. Системні забиття (damnatio memoriae)
на рівні піднесених рук образу князя-ктитора Всеволода Ольговича.

Наявність чи відсутність останньої деталі через поганий ступінь збереження можна обговорювати, однак головне, що виявлені численні навмисні механічні пошкодження, на рівні піднесених рук (мал. 3) і постаті в червоному князівському вбранні, виступають додатковим джерелом, яке свідчить про наявність на цій ділянці до забиття ознаки ктиторського благочестя, а саме акту піднесення храмової споруди Верховному Судді князем Всеволодом Ольговичем.

Фактично виявлено damnatio memoriae, яке мало на меті знищити благовірну справу князя-ктитора, а разом із тим промаркувало її для дослідників в інший спосіб[20]. Відсутність у сюжеті постаті княгині Всеволожої знову-таки поставила під сумнів достовірність опосередкованої згадки Київського літопису за Іпатіївським списком про будівництво нею Кирилівської церкви[21].

[16] Марголіна І.Є. Таємниці дорогожицьких пагорбів. Київ: Либідь, 2014. С. 29–31.
[17] Там само. С. 29–31.
[18] Однією з проблем дослідження фрески є її важкодоступність для прямого візуального огляду. Щоб оглянути живописний шар, дослідник має піднятися драбиною на висоту понад три метри. Рельєф системних забитостей найкраще видно під бічним світлом, що передбачає залучення помічника. На жаль, наша рецензентка не повторила такі операції, а лише обмежилася «простим візуальним оглядом», якого не достатньо для фіксації нововиявленого джерела спостерігачем.
[19] Ганшин О. Сакральна організація… С. 175.
[20] Маємо наміри найближчим часом опублікувати віднайдені навмисні пошкодження на фресці «Ликъ кнѧзєи» окремою працею із замальовкою нівечень і якісною фотофіксацією джерела.
[21] Ипатьевская летопись. Ст. 612.

Мал. 3. Системні забиття (damnatio memoriae).

Аналіз живописного опорядження й організації усипальні дав нам змогу дійти висновку, що сюжет «Ликъ кнѧзєи» композиції «Страшний суд» є поховальним портретом у князівській усипальні. На ньому зображені ті князівські персони, які, за задумом ктитора, мали знайти свій вічний спочинок у нішах-аркосоліях поховального приміщення церкви. Однак місця для поховання княгині не було передбачено.

Поховальний портрет «Ликъ кнѧзєи» був прописаний за життя князя-ктитора Всеволода Ольговича. Саме його образ можна верифікувати за наявним damnatio memoriae[22]. Створення такої фрески після його смерті було б цілком позбавлене сенсу й ідейного навантаження[23], адже останній спочинок князь Всеволод Ольгович із об'єктивних причин[24] знайшов не у своїй поховальній ніші усипальні Кирилівської церкви, а у вишгородському храмі Святих Бориса та Гліба[25]. Згідно з літописом, його захоронення там залишалося й у сер. 90-х рр. XII ст.[26]

Тож варто знову повернутися до розгляду питання персоніфікації згаданої фрески й навести всі логічно можливі варіанти визначення фігур – членів князівської родини – поряд із ктитором у сюжеті «Ликъ кнѧзєи» із композиції «Страшний суд» за принципом наслідування влади, з'ясувати, кого саме зображено на фресці разом із ним. Ці особи, за задумом ктитора, мали спочити в аркосоліях Кирилівської церкви.

Отже, звернімо увагу на той факт, що на шляху до Верховного Судді попереду ктиторської фігури великого київського князя Всеволода Ольговича прописано лише одного із членів його родини. У запропонованій І. Марголіною персоніфікації цей образ визначено як фігуру засновника роду Ольговичів – князя Олега Святославича[27]. Це припущення авторки видається цілком логічним, але із певними застереженнями – зважаючи, до якого роду належав князь Всеволод Ольгович.

Дослідник князівської генеалогії Л. Войтович зауважує, що рід Ольговичів утворився за часів відокремлення Муромо-Рязанської землі від Чернігівської, що й посприяло по-

[22] Ганшин О. Сакральна організація… С. 173–176.
[23] Там само. Ст. 176.
[24] Дослідник М. Дімник розглядає поховання великого князя Всеволода Ольговича у вишгородському храмі Святих Бориса та Гліба як велику честь (as one of the greatest honours), але, на наш погляд, маємо справу з делегітимізацією права на посідання великокнязівського столу для нащадків його роду. У тому самому річищі розглядаємо й поховання на Чернігівщині великих київських князів Святослава Ярославича й Ігоря Ольговича; Див.: Dimnik M. Dynastic Burials in Kiev before 1240. *Ruthenica*. 2008. T. VII. C. 84.
[25] Ипатьевская летопись. Ст. 321; Лаврентьевская летопись. Ст. 312–313.
[26] Ипатьевская летопись. Ст. 679–680.
[27] Марголіна І.Є. Таємниці дорогожицьких пагорбів. С. 29.

дальшому розпаду князівської родини Святославичів на три гілки: Давидовичів, Ярославичів та Ольговичів[28].

У межах такого бачення засновником справді можна вважати князя Олега Святославича, але не відкидаємо, що його амбітний син, князя Всеволод Ольгович, міг рівнятися не стільки на батька (князя-ізгоя), який ніколи не посідав київського столу, скільки на свого діда, великого київського князя Святослава Ярославича.

Цю думку підтверджує те, що свого первістка князь Всеволод Ольгович назвав не Олегом, а Святославом, імовірно, давши дитині ім'я-прототип свого діда, великого київського князя Святослава Ярославича. Відтак ім'ям новонародженому пророкували посісти київський великокнязівський стіл[29], що наочно відбиває політичні орієнтири князя.

Саме тому, можемо припустити, в Кирилівській церкві, збудованій великим київським князем Всеволодом Ольговичем, на фресковому поховальному портреті «Ликъ кнѧзєи» попереду нього прописаний не засновник роду Ольговичів, князь Олег Святославич, а дід ктитора храму, засновник роду Святославичів – великий київський князь Святослав Ярославич.

Відповідно до статті 1076 р. Іпатіївського списку, князь Святослав Ярославич спочив «w҃ рѣзанья желве . и положенъ быс҃ оу Сп҃са»[30], редакція Лаврентіївського списку конкретизує, що він «положенъ Черниговѣ оу стаг҃ Сп҃са»[31]. Щодо смерті та поховання його сина, князя Олега Святославича, то він «погребенъ бы҃с оу сто҃ Сп҃са оу гроба wц҃а своего Сто҃слава» – повідомляє Іпатіївський список під 1115 р.[32], а Лаврентіївський обмежується лише подвійною констатацією факту смерті[33] та датою[34].

Наявність образу одного з цих князів саме на поховальному портреті «Ликъ кнѧзєи» дає підстави припустити, що ктитор Всеволод Ольгович у межах підготовки київської родової усипальні задумав проєкт перенесення захоронення засновника свого роду зі Спаського храму Чернігова до Кирилівської церкви[35].

Повертаючись до варіантів атрибуції фігур володарів із поховального портрета «Ликъ кнѧзєи», зазначимо, що дві постаті позаду князя Всеволода Ольговича І. Марголіна визначила як образи князя Ігоря Ольговича й князя Святослава Всеволодовича[36]. Така персоніфікація видається цілком логічною, щоправда, і вона може мати уточнення.

Так, черговість зображених представників князівської родини може віддзеркалювати не лише розстановку представників роду за віком, як ми бачимо із запропонованої персоніфікації[37], а й за рядністю – системою успадкування київського столу. Відтак можна запропонувати альтернативний варіант персоніфікації цих двох постатей позаду фігури ктитора Кирилівської церкви.

Із генеалогічних відомостей знаємо, що на час будівництва й розпису Кирилівської церкви[38] князь Всеволод Ольгович мав двох синів: первісток, князь Святослав Всеволодович народився після 1116 р., але не пізніше 1125 р.[39], а про народження молодшого сина, князя Ярослава Всеволодовича, згадано в статті під 1140 р. у Київському літописі за Іпатіївським списком[40].

Можна припустити, що в ідеальному варіанті розвитку подій князь Всеволод Ольгович сподівався передати київський великокнязівський стіл своєму старшому синові Святославові Всеволодовичу, який після себе лишив би владу молодшому братові, князю Ярославу Всеволодовичу, що й могло бути віддзеркалено в прописаних фігурах на поховальному портреті «Ликъ кнѧзєи».

Тому можливі два варіанти персоніфікації постатей, прописаних позаду ктитора, князя Всеволода Ольговича. Перший із них запропонувала І. Марголіна, яка побачила в цих фігурах образи князів Ігоря Ольговича й Святослава Всеволодовича, який і завершує хід володарів[41]. Не можна відкидати й альтернативного варіанта – зображення обох синів князя Всеволода Ольговича, князів Святослава та Ярослава Всеволодовичів.

---

[28] Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла церква, 2006. С. 371.
[29] Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени… С. 11–30.
[30] Ипатьевская летопись. Ст. 190.
[31] Лаврентьевская летопись. Ст. 199.
[32] Ипатьевская летопись. Ст. 282.
[33] Лаврентьевская летопись. Ст. 290–291.
[34] Там само. Ст. 290.
[35] Цікаво, що князя Святослава Ярославича, який помер у Києві під час свого великокнязівського правління, поховали все-таки в Чернігові.
[36] Марголіна І.Є. Таємниці дорогожицьких пагорбів. С. 30–31.
[37] Там само. С. 29–31.
[38] Ганшин О. Сакральна організація… С. 169–180.
[39] Войтович Л. Княжа доба… С. 400–401.
[40] Ипатьевская летопись. Ст. 306.
[41] Марголіна І.Є. Таємниці дорогожицьких пагорбів. С. 30–31.

Отже, усі логічно обґрунтовані визначення членів князівської родини поряд із образом ктитора на поховальному портреті мають не один-єдиний, а цілих чотири варіанти персоніфікації:

1. Святослав → Ігор → Всеволод → Олег → янгол
2. Ярослав → Святослав → Всеволод → Олег → янгол
3. Ярослав → Святослав → Всеволод → Святослав → янгол
4. Святослав → Ігор → Всеволод → Святослав → янгол

Серед них варіант № 1 запропонований І. Марголіною винятково в межах сюжету «Ликъ кнѧзєи» без прив'язки до наявних аркосоліїв усипальні[42]. Ми ж розглядаємо цю фреску як поховальний портрет, побудований за принципом спадковості влади, і наводимо ще три можливі варіанти персоніфікації князівських образів – № 2–4. До того ж наголошуємо на найбільшому потенціалі варіанта № 3, який утілює рівняння ктитора на авторитетного для нього представника родини й ідеальний порядок спадкування князівського столу в межах його роду. При цьому звертаємо увагу на те, що спільним для всіх чотирьох персоніфікацій є сталий розподіл на живих і мертвих на час прописання поховального портрета «Ликъ кнѧзєи». Перша фігура за янголом належить тому, хто на час створення фрески вже спочив (засновник роду), а троє постатей за ним прописані ще за життя.

Цей універсальний розподіл є тим ключем, який і дає змогу реконструювати згадану систему організації поховального приміщення[43], що регламентувала розміщення князівських захоронень у межах усипальні для конкретних найважливіших членів родини ктитора (мал. 4). Отож південну її частину з трьома аркосоліями відводили для майбутніх поховань, а в північній –організували нішу для перепоховання вже спочилого очільника роду.

Мал. 4. План князівської усипальні Кирилівської церкви Києва.

Отже, якщо в попередній публікації[44], спираючись на персоніфікацію І. Марголіної[45], ми зауважували наявність в усипальні Кирилівської церкви унікального фрескового портрета, що містить посмертне зображення князя Олега Святославича й прижиттєві фігури ктитора – князя Всеволода Ольговича, його брата – князя Ігоря Ольговича та його сина – князя Святослава Всеволодовича, то наразі ми змушені констатувати варіативність можливих визначень князівських осіб.

Безумовно, питання персоніфікації князівських постатей на поховальному портреті «Ликъ кнѧзєи», як і осіб, що за задумом мали упокоїтися в поховальному приміщенні церкви, не має обмежуватися лише констатацією варіативності отриманих результатів, а по-

[42] Марголіна І.Є. Таємниці дорогожицьких пагорбів. С. 29–31.
[43] Див.: Макаров Н.А. Топография погребений в древнерусских храмах XI–XIII в. *Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии*. 1980. С. 71–73; Седов Вл.В. Погребения «святых князей» и архитектура княжеских усыпальниц древней Руси. *Восточнохристианские реликвии*. 2003. С. 447–481; Панова Т.Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI в. Москва: Радуница, 2014. С. 44–58, 98–106.
[44] Ганшин О. Сакральна організація… С. 169–180.
[45] Марголіна І.Є. Таємниці дорогожицьких пагорбів. С. 29–31.

требує подальшої перевірки за допомогою додаткових джерел, але кирилівські, на наш погляд, фактично вичерпали себе в цьому плані. На жаль, не додають ясності для розуміння проблеми й нещодавно опубліковані графіті пам'ятки[46].

Натомість новим додатковим джерелом може бути збережена донині усипальня Георгіївської церкви Канева, а саме особливості її організації. Київський літопис за Іпатіївським списком у статті за 1144 р. повідомляє про закладання цієї церкви саме князем Всеволодом Ольговичем: «заложена бъıс҃ црк҃ъı Канѣвьская . ст҃го Гєwргия . Всеволодомъ кн҃земъ . мс҃ца июнѧ въ ѳ҃ дн҃ь»[47], редакція Лаврентіївського списку подає ту саму інформацію, але без посвяти храму[48].

Давні захоронення, начиння, саркофаги й фресковий стінопис, на жаль, не збереглися в усипальні канівської церкви до нашого часу. Не має також літописної інформації про заплановані чи здійснені поховання в її поховальному приміщенні. Подібно до кирилівської усипальні, вона прямокутна в плані, зорієнтована за віссю північ–південь із незначним відхиленням, але в її інтер'єрі є три заглиблені в стіни аркосолії, що репрезентують дуже важливу для нашого дослідження первісну топографію приміщення, синхронну архітектурній конструкції самого храму (мал. 5).

Мал. 5. План усипальні Георгіївської (Успенської) церкви Канева.

Зауважимо, що архітектурне рішення усипальні Георгіївської церкви відрізняється від Кирилівської. У канівському храмі лише одна ніша розміщена в заглибленні південної стіни, а дві інші – північної. До того ж два аркосолії організовані «дзеркально», а третій міститься за північним стовпом нартексу.

Окремо привертає увагу той факт, що жодна з поховальних ніш усипальні Георгіївської церкви не організована в західній стіні, тимчасом як у Кирилівському храмі там містяться аж два аркосолії. Припускаємо, що така система маркує ктиторське замовлення з реалізації певної програми некрополя, яка передбачала створення аркосолію для конкретних членів родини.

Екстраполюючи наші спостереження за топографією кирилівської усипальні щодо її розподілу на відведену для перепоховання в північній частині й майбутніх захоронень у південній, можемо припустити, що одну нішу південної частини канівської церкви заздалегідь створили для майбутнього захоронення представника роду князя Всеволода Ольговича, який після смерті мав би знайти тут спочинок. Відповідно два аркосолії північної – для перепоховання спочилих представників роду ктитора.

Відповідно до літописних повідомлень, спробуємо визначити особу, для якої, за задумом, було організовано поховальну нішу в південній частині усипальні Георгіївської церкви. На таку роль насамперед може претендувати князь Ігор Ольгович. Для такого висновку маємо дві підстави. По-перше, канівський храм, освячений на честь святого Георгія, що відповідає християнському імені князя[49]. По-друге, на таку думку наштовхує літо-

[46] Корнієнко В.В. Графіті Кирилівської церкви (сер. XII – сер. XVIII ст.). Київ, 2021. 520 с.
[47] Ипатьевская летопись. Ст. 317.
[48] Лаврентьевская летопись. Ст. 312.
[49] Зотов Р.Вл. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург, 1892. С. 34–36; Поменник Введенської церкви в Ближніх пєчерах Києво-Пєчєрської лаври. Публікація рукописної пам'ятки др. пол. XVII ст. *Лаврський альманах*. 2007. Спецвипуск 7. С. 16, 17.

писна інформація про церкву Святого Георгія, що згадується в контексті спустошення сільця князя Ігоря Ольговича, «идеже бѣше оустроилъ дворъ добрѣ»[50].

Літописне оповідання про грабунок маєтностей князя Ігоря Ольговича дослідники розглядають у контексті загального розорення князями Давидовичами маєтностей новгород-сіверського князя Святослава Ольговича[51] після смерті великого київського князя Всеволода Ольговича. Утім, пропуск у джерелі семи рядків (примітка К)[52] перед згадкою про Ігореве сільце й Георгіївську церкву не може достовірно пов'язувати подальший текст зі згаданими раніше локаціями попри той само характер літописного оповідання. Наступний пропуск із шести рядків (примітка А)[53], можливо, свідчить про вставку переписувачем окремого аркуша (59 рядків) до свого тексту, що лише близький за тематикою оповідання.

Відтак можемо припустити, що радше спалений храм Святого Георгія[54] є відомою за тим само джерелом канівською церквою[55] з підготовленим аркосолієм у південній частині її поховального приміщення для подальшого розміщення захоронення князя Ігоря Ольговича в саркофазі, аніж дотепер не знайдена церква десь на новгород-сіверських землях.

Наведена аргументація щодо місця, відведеного для поховання князя Ігоря Ольговича, паралельно дає змогу скорегувати персоніфікацію князівських фігур із поховального портрета «Ликъ кнѧзєи» усипальні Кирилівської церкви й кандидатури членів родини, що мали б упокоїтися в родовій усипальні. Відповідно можливі персоніфікації скорочуються із чотирьох до тих двох варіантів, де князь Ігор Ольгович не фігурує. Тож для подальшого розроблення валідні варіанти персоніфікації № 2 та 3.

2. Ярослав → Святослав → Всеволод → Олег → янгол
3. Ярослав → Святослав → Всеволод → Святослав → янгол

Як бачимо, ці два варіанти різняться лише однією змінною. Вона пов'язана з очільником роду князя Всеволода Ольговича, котрий зображений попереду нього на поховальному портреті «Ликъ кнѧзєи» в усипальні Кирилівської церкви. Як було зазначено, питання родової належності князя є дискусійним.

Отже, згідно з наведеними спостереженнями, на перепоховання в аркосолії північної частини поховального приміщення Кирилівської церкви можуть претендувати як батько Всеволода Ольговича – князь-ізгой Олег Святославич, так і дід – великий київський князь Святослав Ярославич. Водночас у канівській усипальні призначення двох поховальних ніш для вже померлих лишилося поки невизначеними. До того ж один із цих аркосоліїв відокремлений від основного простору поховального приміщення (за північним стовпом нартексу), а другий – розміщується «дзеркально» до місця, що, як ми припустили, відводилося для князя Ігоря Ольговича. Вирішення цієї проблеми можливе за умови розгляду топографії усипальниць Кирилівської церкви Києва й Георгіївського храму Канева із залученням генеалогічних відомостей про рід князя Всеволода Ольговича.

Якщо на цьому етапі моделювання єдиного києво-канівського некрополя родини ктитора обмежитися його належністю до Ольговичів і штучно, без логічного обґрунтування, пов'язати аркосолій засновника роду північної частини усипальні Кирилівської церкви з персоною князя Олега Святославича, то особливості топографії канівського поховального приміщення у вигляді «дзеркальної» орієнтації одного аркосолія та відокремленості другого важко пояснити.

Однак, штучно пов'язавши з кирилівським аркосолієм можливість перепоховання засновника роду Святославичів – великого київського князя Святослава Ярославича, маємо певну неузгодженість. Якщо для «дзеркального» аркосолія можна припускати місце для перепоховання князя Олега Святославича, для кого ж тоді призначена відокремлена від основного простору поховального приміщення ніша? У межах роду Святославичів лишаються ще двоє: князі Давид і Ярослав Святославичі.

Літописи повідомляють, коли князь Давид Святославич упокоївся[56], проте точних відомостей про місце його поховання не дають. Стаття Іпатіївського списку під 1162 р., оповідаючи про загибель його сина, князя Ізяслава Давидовича, повідомляє, що «положиша тѣло его въ wтни . ему црк҃ви оу сѣою мч҃ку Бориса и Глѣба»[57]. Ця згадка дає дослідни-

[50] Ипатьевская летопись. Ст. 332–333.
[51] Див.: Толочко П.П. Власть в Древней Руси. X–XIII в. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011. С. 23; Чугаєва І.К. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? Чернігів: ПВК «Десна», 2018. С. 191–193.
[52] Ипатьевская летопись. Ст. 332.
[53] Там само. Ст. 335
[54] Там само. Ст. 333.
[55] Там само. Ст. 317.
[56] Там само. Ст. 286; Лаврентьевская летопись. Ст. 293.
[57] Ипатьевская летопись. Ст. 518.

кам резонні підстави вважати, що князь Давид Святославич упокоївся саме в цьому храмі[58].

Стосовно князя Ярослава Святославича, відомо лише те, що він спочив, посідаючи удільний муромський стіл[59]. Наскільки знаємо, про місце його поховання в писемних джерелах бракує інформації. Очевидно, що князь знайшов свій спочинок в одній із церков Мурома. У такому разі задум перепоховати його в Георгіївському храмі Канева для князя Всеволода Ольговича був би нездійсненним, адже удільна Муромо-Рязанська земля на той час перебувала поза межами впливу великого київського князя.

Ба більше, після подій під 1127 р., коли князь Всеволод Ольгович прогнав із чернігівського столу князя Ярослава Святославича[60], останній фактично став персоною нон ґрата в родинному колі Святославичів. Тож великий київський князь Всеволод Ольгович мав би реалізувати політику посмертної делегітимізації влади опального члена роду Святославичів і його наступників, що й могло віддзеркалитися в програмі києво-канівського некрополя.

Підтвердження такої думки знаходимо у виборі імен для дітей князя Всеволода Ольговича. Імовірно, за тогочасною традицією молодшого сина князь назвав ім'ям-прототипом померлого на той час Ярослава Святославича, бажаючи, щоб його новонароджений спадкоємець посів удільний муромський стіл[61].

Натомість можливість перепоховання князя Давида Святославича у відокремленому від основного простору аркосолії північної частини поховального приміщення канівської усипальні видається цілком імовірною. Дати відповідь на питання, чи все-таки було здійснено таку акцію, важко. Однак можемо констатувати, що реалізації такого задуму ніщо не заважало, оскільки чернігівські землі лишалися під контролем великого київського князя Всеволода Ольговича.

За часів його київського княжіння чернігівський стіл посідав син князя Давида Святославича Володимир Давидович. З літописів відомо, що останній підтримував політику боротьби князя Всеволода Ольговича з Мономаховичами, отже, не став би на заваді реалізації програми загального некрополя Святославичів. Щоправда, після його смерті Володимир Давидович різко змінив свою лояльність і приєднався до табору Ізяслава Мстиславича.

Показово, що саме в цей час князь Володимир Давидович бере активну участь у пограбуванні Новгорода-Сіверського, вотчини Святослава Ольговича, а також «не бѣ то и еще досъıти но идоста на Игорево селче . идеже бѧше оустроилъ дворъ добрѣ »[62]. Якщо сільце Ігоря, як ми припускаємо, справді було поруч із Георгіївським храмом Канева, це означає, що в часи цих трагічних подій церкву добудували, її внутрішнє опорядження закінчили й вона функціонувала, а може, до неї вже й перенесли із чернігівських храмів поховання князів Давида Святославича та Олега Святославича.

Якщо ці припущення слушні, то князь Володимир Давидович міг без перешкод забрати з усипальні Георгіївської церкви тіло свого батька, а підпал храму, у якому залишився похованим князь Олег Святославич, у такому разі можна розглядати як акт делегітимізації його нащадків. Однак наразі такий занадто складний варіант розгортання подій може бути тільки робочою гіпотезою.

Залишаючи результати моделювання некрополя Георгіївської церкви Канева на цьому етапі розроблення, повернемося до отриманих результатів щодо усипальні Кирилівського храму. Ми зупинилися на тому, що три ніші південної частини поховального приміщення заздалегідь створили для представників роду Святославичів, які після смерті мали б знайти там свій останній спочинок. Один аркосолій північної частини – для перепоховання засновника роду, великого київського князя Святослава Ярославича. У межах персоніфікації фігур поховального портрета «Ликъ кнѧзєи» цей результат відповідає варіанту № 3:

3. Ярослав → Святослав → Всеволод → Святослав → янгол

Як було зазначено, такий варіант є пріоритетним, адже відповідає владним амбіціям великого київського князя Всеволода Ольговича, а також може репрезентувати його бажання передати київський стіл старшому за віком синові, князю Святославові Всеволодовичу, який після себе мав би лишити його молодшому братові, князю Ярославові Всеволодовичу.

Такий варіант моделювання єдиного києво-канівського некрополя дає змогу припускати реалізацію великим київським князем Всеволодом Ольговичем в обох церквах програ-

[58] Войтович Л. Княжа доба… С. 372.
[59] Ипатьевская летопись. Ст. 293; Лаврентьевская летопись. Ст. 301.
[60] Ипатьевская летопись. Ст. 290–291; Лаврентьевская летопись. Ст. 296–297.
[61] Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени… С. 13–30.
[62] Ипатьевская летопись. Ст. 332–333.

ми захоронення представників роду Святославичів. На наш погляд, хронологічно першою була зведена Кирилівська церква зі своєю усипальнею[63]. У її єдиному аркосолії північної частини планували перепоховати засновника роду, князя Святослава Ярославича, а в південній частині заздалегідь відвели поховальні ніші для захоронення ктитора храму та обох його синів. Організація саме такого некрополя легітимізувала б великокнязівську владу князя Всеволода Ольговича, адже наголошувала на праві на дідівський київський спадок.

Водночас реалізація єдиного некрополя Святославичів поставила б перед Всеволодом Ольговичем завдання дистанціюватися від членів роду, позбавлених права на володіння київським столом[64]. Тут маємо на увазі тих представників, яких в історіографії охрестили князями-ізгоями, тобто князів Олега й Давида Святославичів[65]. Імовірно, таку роль князь Всеволод відводив і рідному братові Ігореві Ольговичу, адже брав за взірець варіант передання влади своїм синам у майбутньому. На нашу думку, таке завдання з відмежування й давало змогу виконати усипальню канівської Георгіївської церкви.

На підтвердження моделі єдиного києво-канівського некрополя князів Святославичів можна навести одне літописне повідомлення – фрагмент статті про убієнного князя Ігоря Ольговича з Київського літопису за Іпатіївським списком: «и везе на конець града в манастырь сѣмоу Семеwноу . бѣ бо манастырь (бѣ бо манастырь) w҃ц҃а его . и дѣда еѓ Сѣ-слава . тамо положиша»[66].

Згідно з усталеним варіантом прочитання літописної згадки, йдеться про те, що: 1) тіло убієнного князя Ігоря Ольговича везуть до обителі Святого Симеона; 2) оскільки це монастир його батька й діда його князя Святослава[67] Ярославича; 3) там його тіло поклали. У такому разі літописне повідомлення містить такий логічний ланцюжок: перший і третій блоки літописного тексту є наслідком, а другий – причиною.

Наша інтерпретація літописного повідомлення[68] така: 1) тіло убієнного князя Ігоря Ольговича везуть до обителі Святого Симеона; 2) оскільки це монастир його батька; 3) та з тієї причини, що там лежить його дід[69], князь Святослав Ярославич. Тоді перший блок літописного тексту є наслідком, а другий і третій – причинами.

Щоправда, результати такої інтерпретації літописного фрагмента суперечать розробленому нами моделюванню некрополя, адже князя Святослава Ярославича мали б перепоховати в усамітненому аркосолії північної частини усипальні Кирилівської церкви, яка збудована князем Всеволодом Ольговичем. Натомість, згідно із запропонованою нами логікою прочитання, він нібито покладений в обителі Святого Симеона на Копиревому кінці, яку начебто збудував батько убієнного князя Ігоря Ольговича, Олег Святославич.

Ця суперечність щодо місця поховання князя Святослава Ярославича спонукала проаналізувати всі відомі прямі згадки давніх літописів про обитель Святого Симеона[70] й Кирилівську церкву[71]. Результат показав цікаву, не помічену раніше закономірність: тогочасні писемні джерела не містять жодних прямих згадок про назву церкви обителі Святого Симеона, хоча повідомляють про князівські поховання[72], певно, у її усипальні; також літописи не згадують посвяти монастиря, на території якого стоїть Кирилівська церква, однак містять згадку про існування такої обителі[73].

У цьому контексті звертаємо увагу, що Кирилівська церква була збудована й розписана ще за життя ктитора, великого київського князя Всеволода Ольговича. Ми наводили дати закладання споруди (1139/1140 рр.), побудови (1139/1140–1143/1144 рр.) та розпису (1145–1146 рр.) храму[74]. Натомість у літописному матеріалі пам'ятка починає згадуватися

---

[63] Ганшин О. Сакральна організація… С. 169–180.
[64] Войтович Л. Княжа доба… С. 372, 374.
[65] Котляр Н. Наступление удельной раздробленности на Руси (князья-изгои). *Ruthenica*. 2011. Т. X. С. 69–77.
[66] Ипатьевская летопись. Ст. 354.
[67] Звертаємо увагу, що використано подвійну присвійну форму «бѣ бо манастырь (бѣ бо манастырь) w҃ц҃а его . и дѣда еѓ Сѣслава». Щодо створених князями церков або монастирів у літописі вона більше не трапляється.
[68] Цікаво, що такий самий варіант прочитання літописної звістки незалежно від нас запропонувала дослідниця Інституту української мови НАН України І. Железняк. Див.: Железняк І. Київський топонімікон. Київ, 2014. С. 62.
[69] З огляду на запропонований нами новий варіант прочитання й інтерпретації літописної згадки про Симеонів монастир, схиляємося до того, що М. Присьолков цілком слушно вважав, що київську Спасо-Преображенську церкву на Берестові створив князь Святослав Ярославич. Див.: Приселков М. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII в. Санкт-Питербург: Наука, 2003. С. 72.
[70] Ипатьевская летопись. Ст. 354, 408, 518; Лаврентьевская летопись. Ст. 318.
[71] Ипатьевская летопись. Ст. 544, 612, 680. Лаврентьевская летопись. Ст. 412.
[72] Ипатьевская летопись. Ст. 354, 408, 518.
[73] Ипатьевская летопись. Ст. 680; Лаврентьевская летопись. Ст. 412.
[74] Ганшин О. Сакральна організація… С. 176.

під назвою Кирилівська лише зі статті Київського літопису за Іпатіївським списком за 1171 р.[75]

Водночас руїни церкви Симеонова монастиря нібито знайшов П. Лашкарьов на краю Кудрявської гори біля Вознесенського узвозу. На наш погляд, дослідник видав бажане за реальне, адже ще до початку розкопок штучно пов'язав об'єкт із літописною обителлю[76]. Фактологічних відомостей про монастир і місцевість Копирів кінець[77] у тогочасних писемних джерелах бракує.

Показово, що перші уривчасті відомості про Симеонів монастир з'являються у статтях Київського літопису за Іпатіївським та Лаврентіївським списками[78] за 1147 р., а остання згадка міститься в статті Іпатіївського списку за 1162 р.[79]

Зіставлення джерельної інформації підводить до сміливої думки, що літописні свідчення про обитель Святого Симеона й Кирилівську церкву оповідають про той само монастирський комплекс. Тобто, одночасно із завершенням будівництва (1143/1144 рр.) й розпису (до серпня 1146 р.) церкви[80] постає й супутній їй монастир. Упродовж літописних 1147–1162 рр. його згадують під назвою Святого Симеона, а протягом 1171–1195 рр.[81] оповідають уже про Кирилівську церкву[82].

Різне посвячення церкви й монастиря здається малоймовірним на тлі решти давніх київських сакральних пам'яток[83]. Це наштовхує на думку, що після будівництва відома нам сьогодні Кирилівська церква була освячена ім'ям святого Симеона. Така синтеза є слушною, якщо врахувати, що християнське ім'я князя-ктитора Всеволода Ольговича за свідченнями джерел є чернечим[84] (радше за все передсмертний постриг), а не хрестильним (циклічний аргумент)[85], як припускають дослідники[86].

У сучасній Кирилівській церкві відомі дві фрески з образами святих на ім'я Симеон. На першій зображено святого стовпника[87] (мал. 6). Розміщена вона на маргінесі, у північній горішній частині трансепта в простінку між віконними прорізами та визначена гіпотетично.

Другий святий образ належить до композиції «Стрітення» (мал. 7) із зображенням святого Симеона Богоприємця (до якого й веде загадковий хід із південного вівтаря)[88] та міститься в середньому регістрі розписів вівтарних стовпів. До того ж композиція «Стрітення» прописана саме навпроти решток реальної ктиторської композиції західної стіни наосу[89].

«И везе на конець града в манастырь сѣ́моу Семеѡноу . бѣ бо манастырь (бѣ бо манастырь) ѿц҃а его . и дѣда еѓ Сѣ́ослава . тамо положиша»[90],– така інтерпретація джерел, згідно з новим прочитанням літописної згадки, заперечує ктиторство князя Олега Святославича, проте на тлі недостовірної літописної згадки про побудову церкви княгинею Всеволожою[91] є тенденційною. Скидається на те, що в промономахівському[92] літописанні було ре-

---

[75] Ипатьевская летопись. Ст. 544.
[76] Лошкарев П. Развалины церкви Св. Симеона и Копырев конец древняго Киева. Киев, 1879. С. 13–14.
[77] Ипатьевская летопись. Ст. 286, 302, 354, 408, 428, 518; Лаврентьевская летопись. Ст. 318, 417.
[78] Ипатьевская летопись. Ст. 354; Лаврентьевская летопись. Ст. 318.
[79] Ипатьевская летопись. Ст. 518.
[80] Ганшин О. Сакральна організація… С. 176.
[81] Ипатьевская летопись. Ст. 544, 612, 680. Лаврентьевская летопись. Ст. 412. Про існування кирилівського ігумена довідуємося зі статті за 1231 р. за Лаврентіївським списком (ст. 457), що опосередковано свідчить про посвяту обителі за тих часів.
[82] Відповідно в проміжку між 1162 і 1171 рр. сталася подія, що зумовила переосвячення церкви й монастиря. Можливо, це пов'язано з розоренням Києва коаліцією князів на чолі з князем Мстиславом Андрійовичем. З літопису відомо, що його війська стали табором на Дорогочі неподалік храму Святого Кирила. Див.: Ипатьевская летопись. Ст. 544.
[83] За обговорення цієї думки щиро дякуємо завідувачеві відділу археології Києва Інституту археології НАНУ В. Івакіну й молодшому науковому співробітникові відділу І. Зоценку, науковому співробітникові Д. Бібікову.
[84] Поменник Ввєдєнської церкви… С. 16, 17.
[85] Див.: Толочко О. Заснування Кирилівського монастиря. *Ruthenica*. 2020. Т. XVI. С. 160.
[86] За консультації щодо християнських імен князя Всеволода Ольговича висловлюємо щиру подяку Ф. Успенському.
[87] Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. Київ: Либідь, 2005. С. 103–104.
[88] Див.: Марголіна І. Архітектурна загадка Кирилівської церкви. *Пам'ятки України. Історія та культура*. 2013. № 2. С. 20–24; Корнієнко В. Графіті Софії Київської XI – поч. XVIII ст.: Інформаційний потенціал джерела. Київ: ВД «Слово», 2014. С. 101–104; Марголіна І.Є. До питання використання балкону над входом до південної апсиди Кирилівської церкви в Києві (дискусія з В.В. Корнієнком). *Софійський часопис*. 2017. Вип. 1. С. 259–265; Дивний І. Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви (спроба інтерпретації джерел). *Український археографічний щорічник*. 2018. Вип. 21/22. С. 301–313.
[89] Козак Н.Б. Фрагмент ктиторской композиции… С. 208–209.
[90] Ипатьевская летопись. Ст. 354.
[91] Там само. Ст. 612.
[92] Див.: Грушевський М.С. Історія української літератури. Київ: Либідь, 1993. С. 11–12; Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ: Наукова думка, 2005. С. 140–142; Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Історичне джерело. Київ, 2009. С. 102–103; Войтович Л. Княжа доба… С. 373.

алізовано програму завуальовування київського акту благочестя князя Всеволода Ольговича.

Мал. 6. Фреска стовпника з північної горішньої частини трансепту.

Мал. 7. Фрескова композиція «Стрітення».

В оригіналі літописної згадки до виправлення могло йтися про те, що ктитором монастиря був князь Всеволод Ольгович. За такого варіанта прочитання й інтерпретації літописного тексту простежується чіткий наслідково-причинний зв'язок із двох логічних блоків: 1) тіло убієнного князя Ігоря Ольговича везуть до обителі Святого Симеона; 2) оскільки це монастир його брата, який там перепоховав (започаткував некрополь київських князів свого роду) діда, князя Святослава Ярославича.

Виникає певна суперечність у тому, що тіло убієнного князя Ігоря Ольговича везуть, а потім на деякий час ховають в усипальні київської церкви, в той час, коли, згідно з нашими роздумами, його мали поховати в аркосолії південної частини усипальні канівської Георгіївської церкви. Це можна пояснити тим, що перед смертю князь Ігор Ольгович на нетривалий термін посів великий київський стіл, що й зумовило його поховання в родовій усипальні київських князів.

Отже, результати проведеного дослідження дають змогу дійти висновку про можливе існування єдиного києво-канівського некрополя князівського роду Святославичів, що його організував Всеволод Ольгович. Створення некрополя було продиктоване потребою легітимації права князя на великокнязівський київський стіл як очільника роду Святославичів.

Аналіз джерельної бази дає змогу припустити, що літописні свідчення про обитель Святого Симеона й Кирилівську церкву оповідають про той само монастирський комплекс. Проте цей висновок потребує дальшої перевірки та спонукає переглянути усталені погляди й концепції щодо згаданих пам'яток.

References

Chuhaieva, I. (2018). Chernihivske litopysannia XI–XIII st.: istoriohrafichnyi mif chy istorychne dzherelo? [Chernihiv chronicles of the XI–XIII c.: a historiographical myth or a historical source?]. Chernihiv, Ukraine.

Dimnik, M. (2008). Dynastic Burials in Kiev before 1240. Kyiv, Ukraine.

Dyvnyi, I. (2018). Kilka zauvazhen do pochatkovoi istorii Kyievo-Kyrylivskoi tserkvy (sproba interpretatsii dzherel) [A few remarks on the early history of the Kyiv-Cyril's Church (an attempt to interpret the sources)]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian archeographic yearbook*. Is. 21/22. Kyiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2018). Sakralna orhanizatsiia kniazivskoi usypalni Kyrylivskoi tserkvy Kyieva ta datuvannia yii freskovykh rozpysiv [Sacral organization of the burial vault of St. Cyril's Church in Kyiv and the dating of its fresco paintings]. *Slavistychna zbirka – Slavic collection*. Is. IV. Kyiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2021). Istoriohrafichnyi paradoks dvokh ktytorskykh kompozytsii u Kyrylivskii tserkvi Kyieva [The historiographical paradox of two founders' depictions of St. Cyril's Church in Kyiv]. *Novogardia*. № 1 (9). Russia.

Korniienko, V. (2014). Hrafiti Sofii Kyivskoi XI – poch. XVIII st.: Informatsiinyi potentsial dzherela [Graffiti of St. Sophia of Kyiv of the XII – early XVIII c.: Informational potential of the source]. Kyiv, Ukraine.

Korniienko, V. (2021). Hrafiti Kyrylivskoi tserkvy (ser. XII – ser. XVIII st.) [Graffiti of St. Cyril's Church (mid-XII – mid-XVIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Kotliar N. (2011). Nastuplenye udelnoi razdroblennosty na Rusy (kniazia-yzghoy) [The onset of specific fragmentation in Russia (rogue princes)]. *Ruthenica*. № 10.

Kozak, N. (2014). Fragment ktitorskoy kompozitsii na zapadnoy stene naosa Kirillovskoy tserkvi v Kiyeve [A fragment of the founders' depiction on the western wall of the naos of St. Cyril's Church in Kyiv]. *V sozvezdyy Lva: Sb. statei po drevnerusskomu yskusstvu v chest Lva Ysaakovycha Lyfshytsa – In the constellation Leo: Collection of articles on ancient Russian art in honor of Lev Isaakovich Lifshitz*. Moscow, Russia.

Kuchkyn, V. (1997). Knyazheskiy pomyannik v sostave Kiyevo-Pecherskogo paterika Iosifa Trizny. Drevneyshiye gosudarstva Vostochnoy Evropy [Princely necrology as part of the Kyiv-Pechersk Patericon of Joseph Trizna. Ancient states of Eastern Europe]. *Drevneishye hosudarstva Vostochnoi Evropy – Ancient States of Eastern Europe*. Moscow, Russia.

Kudelko, T. (1994). Do pytannia ikonohrafii nevidomoi kompozytsii na pivdennii stini Kyrylivskoi tserkvy [On the question of the iconography of the unknown composition on the south wall of the St. Cyril's Church]. *Problemy zberezhennia ta vidrodzhennia pamiatok istorii ta kultury – Problems of preservation and revival of monuments of history and culture*. Bila Tserkva, Ukraine.

Lytvyna, A., Uspenskyi, F. (2006). Vybor imeni u russkikh knyazey X–XVI v. Dinasticheskaya istoriya skvoz prizmu antroponimiki [The choice of the name of the Rus princes in the X–XVI c. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. *Dynastycheskaia ystoryia skvoz pryzmu antroponymyky – Dynastic history through the prism of anthroponymy*. Moscow, Russia.

Lytvyna, A., Uspenskyi, F. (2010). Trayektorii traditsii: Glavy iz istorii dinastii i tserkvi na Rusi kontsa XI – nach. XIII v. [Trajectories of tradition: Chapters from the history of the dynasty and the church in Rus at the late XI – early XIII c.]. Moscow, Russia.

Marholina, I. (2001). Kyrylivska tserkva v istorii serednovichnoho Kyieva [St. Cyril's Church in the history of medieval Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Marholina, I. (2013). Arkhitekturna zahadka Kyrylivskoi tserkvy [The architectural mystery of St. Cyril's Church]. *Pamiatky Ukrainy. Istoriia ta kultura – Sights of Ukraine. History and culture*. № 2. Kyiv, Ukraine.

Marholina, I. (2014). Taiemnytsi dorohozhytskykh pahorbiv [Secrets of Dorohozhychi hills]. *Vizantiia. Rus. Ukraina – Byzantium. Rus. Ukraine*. Is. 4. P. 464.Kyiv, Ukraine.

Marholina, I. (2017) Do pytannia vykorystannia balkonu nad vkhodom do pivdennoi apsydy Kyrylivskoi tserkvy v Kyievi (dyskusiia z V.V. Korniienkom) [Regarding the issue of using the balcony above the entrance to the southern apse of St. Cyril's Church in Kyiv (discussion with V.V. Korniyenko)]. *Sofiiskyi chasopys – Sofia magazine*. Is. 1. Kyiv, Ukraine.

Marholina, I., Ulianovskyi, V. (2005). Kyivska obytel Sviatoho Kyryla [Kyiv Monastery of St. Cyril]. Kyiv, Ukraine.

Marholyna, I. (2014). Ktytorskaia kompozytsyia v Kyryllovskoi tserkvy Kyeva [The founders' depiction in St. Cyril's church in Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Panova, T. (2014). Tsarstvo smerti. Pogrebalnyy obryad srednevekovoy Rusi XI–XVI v. [Kingdom of death. Funeral rite of medieval Rus in the XI–XVI c.]. Moscow, Russia.

Pevna, O. (1995). The Kyrylivska tserkva: The Approphition of Byzantine Art and Architecture in Kiev. New York, USA.

Preobrazhenskyi, A. (2010). Ktitorskiye portrety srednevekovoy Rusi. XI – nach. XVI v. [Ktitor portraits of medieval Rus. XI – the beginning of the XVI c.]. Moscow, Russia.

Pryselkov, M. (2003). Ocherki po tserkovno-politicheskoy istorii Kiyevskoy Rusi X–XII vv. [Essays on the Church and Political History of Kyivan Rus in the X–XII c.]. Saint Petersburg, Russia.

Sedov, Vl. (2003). Pogrebeniya «svyatykh knyazey» i arkhitektura knyazheskikh usypalnits drevney Rusi [Burials of the «holy princes» and the architecture of the princely vaults of ancient Rus]. *Vostochnokhrystyanskye relykvyy – Eastern Christian relics*. Moscow, Russia.

Tolochko, O. (2020). Zasnuvannia Kyrylivskoho monastyria [Foundation of Cyril's Monastery]. Kyiv, Ukraine.

Tolochko, P. (2005). Davnoruski litopysy i litopystsi X–XIII st. [Ancient Rus chronicles and chroniclers of the X–XIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Tolochko, P. (2011). Vlast v Drevney Rusi. X–XIII v. [Power in Ancient Rus. X–XIII c.]. Saint Petersburg, Russia.

Voitovych, L. (2006). Kniazha doba: portrety elity [Princely epoch: portraits of the elite]. Bila Tserkva, Ukraine.

Zhelezniak, I. (2014). Kyivskyi toponimikon [Kyiv Toponymicon]. Kyiv, Ukraine.

Ганшин Олександр Вікторович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України, молодший науковий співробітник науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Ganshin Olexander – Ph.D. student of M.S. Grushevskiy Institute of Ukrainian archeography and source studies of the National academy of sciences, junior researcher of the scientific fund department of National conservation area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01034, Ukraine).

E-mail: ov.ganshin@gmail.com

MODELING OF ARRANGEMENT OF THE UNIFIED KYIV-KANIV NECROPOLIS OF THE GRAND PRINCE OF KYIV VSEVOLOD OLHOVYCH AND THE HYPOTHESIS REGARDING THE IDENTITY OF THE CHURCH OF THE CHRONICULAR MONASTERY OF SAINT SIMEON AND THE STRUCTURE OF KYIV ST.CYRIL'S CHURCH

The article continues the author's scientific research in the field of arrangement of the burial vault at the St. Cyryl's Church in Kyiv and its ktitor's issues. The strategy of researching the monument from its own sources with consideration and analysis of contradictory indirect evidence of the chronicles was used. Reviewing the previous arguments, the author comes to the conclusion that the Grand Prince of Kyiv Vsevolod Olhovych created an unified Kyiv-Kaniv necropolis for his family. Basing on the results of modeling with the use of the data of the chronicles, a scope of people from the princely family of Svyatoslavyches was determined, for whom arkosols were arranged in the burial vaults at the Kyiv St. Cyril's and Kaniv St. George's Churches. The data obtained leads to the bold assumption about the identity of the church of the Simeon Monastery and the Church of St. Cyril, in terms of their dedication. The analysis of descriptive (pictorial) sources of the Kyiv church leads to such a vision of the author. The publication aims to critically examine some of the obtained (unexpected) results of the research among the widest possible scope of medievalists.

Key words: *St. Cyril's Church of Kyiv, St. George's Church of Kaniv, St. Simeon's Monastery, Prince's burial vault.*

Дата подання: 10 липня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 25 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ганшин, О. Моделювання організації єдиного києво-канівського некрополя великого київського князя Всеволода Ольговича й гіпотеза щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 4–17. DOI: 10.5281/zenodo.7225769.

Цитування за стандартом APA

Ganshin, O. (2022). Modeliuvannia orhanizatsii yedynoho kyievo-kanivskoho nekropolia velykoho kyivskoho kniazia Vsevoloda Olhovycha i hipoteza shchodo totozhnosti khramu litopysnoho monastyria sviatoho Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva [Modeling of arrangement of the unified kyiv-kaniv necropolis of the grand prince of kyiv Vsevolod Olhovych and the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of saint Simeon and the structure of Kyiv St.Cyril's church]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 4–17. DOI: 10.5281/zenodo.7225769.

УДК 94 (477.51)«17»

Ольга Травкіна

●

ПРО ІКОНОГРАФІЮ КЕРАМІЧНОЇ ІКОНИ БОГОРОДИЦІ ІЗ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ М. ЧЕРНІГОВА

DOI: 10.5281/zenodo.7195679
© О. Травкіна, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5658-2490

Мета статті: *проаналізувати та дослідити іконографію керамічної ікони Богородиці початку XVIII ст. із Успенського собору Єлецького монастиря м. Чернігова, її зв'язок із відомою чудотворною іконою «Єлецька Богородиця» та фресковими розписами Успенського собору.* ***Наукова новизна*** *полягає у встановленні витоків не лише іконографії керамічної ікони Богородиці з Успенського собору, але й інших аналогічних трьох ікон, які оздоблювали будинок Чернігівського колегіуму та центральну браму новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Це дало можливість уточнити та з'ясувати іконографію чудотворної ікони «Єлецька Богородиця», яка з'явилася 1676 р. у Єлецькому монастирі.* ***Методи дослідження*** *є використання системно-історичного методу в історії мистецтва, іконографії та іконології в поєднанні з аналітичним, порівняльним й узагальнюючим підходами, завдяки яким трактування творів мистецтва та термінів відбувалося з огляду на досліджувану епоху.*

Висновки: *доведено, що на формування іконографії ікони «Єлецька Богородиця» значною мірою вплинула програма давньоруських розписів Успенського собору, зокрема, сакральність зображень Богородиці-Оранти. Керамічна ікона із Успенського собору Єлецького монастиря дає уявлення, як могла виглядати чудотворна ікона «Єлецька Богородиця» 1676 р.*

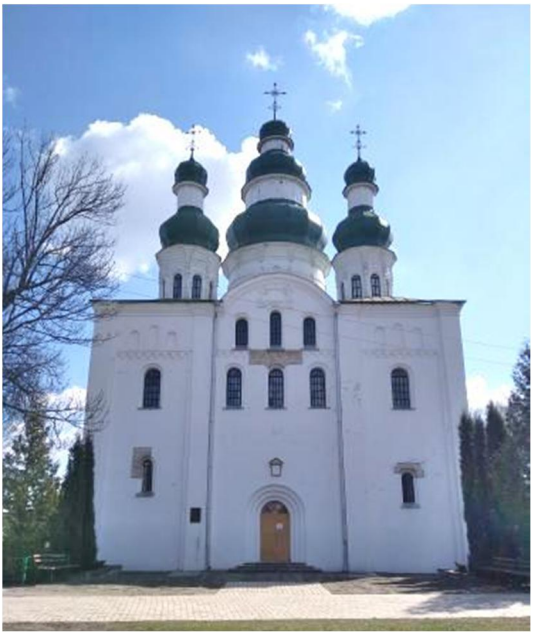
Ключові слова: *керамічна ікона, ікона «Єлецька Богородиця», Успенський собор, архимандрит Іоаникій Галятовський.*

У 1981 р. реставраторами-художниками Р. Боголюб та А. Лисаневичем із західного фасаду Успенського собору Єлецького монастиря була знята керамічна ікона із зображенням Богородиці та Ісуса Христа (Іл. 1). У цей час відбувалася реставрація цього собору. Ікона зазнала ушкоджень під час Другої світової війни і її необхідно було реставрувати.

Іл. 1. Керамічна ікона «Єлецька Богородиця». Поч. XVIII ст.

Успенський собор Єлецького монастиря належить до найкращих зразків архітектури Придніпров'я кінця XI – поч. XII ст., який вирізняється своєю збереженістю, архітектурно-будівельною якістю, виразним художнім образом (Іл. 2). Основний об'єм храму зберігся до нашого часу, хоча з деякими втратами та перебудовами, і має виразні елементи романського стилю. У соборі збереглося приблизно 110 м² давньоруського фрескового розпису; це найбільша частка фрескового живопису з усіх стародавніх храмів Чернігова.

Іл. 2. Успенський собор Єлецького монастиря, м. Чернігів. Поч. XII ст.

Собор після численних руйнацій був відбудований у другій половині XVII ст. архимандритом Єлецького монастиря Іоаникієм Галятовським. Вигляд Успенського собору, вочевидь, після його відбудови зафіксований на іконі «Єлецька Богородиця», яка зберіглася до нашого часу (Іл. 3). Дослідники датують ікону 90-ми роками XVII ст. Куполи собору отримали барокові, грушеподібної форми, завершення, поверх напівкруглих давньоруських закомар зробили дерев'яну покрівлю, що завершувалася трикутними фронтонами над закомарами, центральний портал прикрасили бароковим фронтоном.

Іл. 3. Ікона «Єлецька Богородиця». 90-ті рр. XVII ст.

Керамічна ікона свого часу прикрашала західний фасад Успенського собору й була в люнеті центральної закомари в обрамленні барокового картуша. На іконі «Єлецька Богородиця» вона не зафіксована. Датування ікони «Єлецька Богородиця» 90-ми рр. XVII ст. А. Адруг аргументував тим, що на ній ще відсутній приділ Св. Якова, в якому було поховано чернігівського полковника Якова Лизогуба (помер у 1698 р.)[1]. Приділ Св. Якова було прибудовано з південної сторони собору і освячено у 1701 р.[2] Можна припустити, що ікона з'явилася на фасаді собору пізніше, на початку XVIII ст. Подібні дві ікони оздоблюють також дзвіницю будинку Чернігівського колегіуму, яка була побудована, як свідчить її закладна дошка з гербом гетьмана І. Мазепи, у 1700–1702 рр. Одна ікона розміщена всередині верхнього ярусу дзвіниці, інша – ззовні, на південно-східній стороні, між розетками, які утворюють орнаментальний фриз під карнизом даху. На недалекій відстані від неї є також керамічна ікона «Спас Нерукотворний». Ще одна керамічна ікона із зображенням Богородиці прикрашала центральну браму новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря. І. Ігнатенко вважає, що керамічні ікони були виготовлені з однієї форми, тобто вони були ідентичні[3] (Іл. 4), а отже, приблизно в один і той само час, тобто на поч. XVIII ст.

[1] Адруг А.К. Живопис Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. [2-е вид., перероб. і доп.]. Чернігів: Чернігівський ЦНІІ, 2013. 182 с.: іл. С. 47–48.

[2] Ефимов А. Черниговский Елецкий монастырь Успения пресвятой Богородицы со времени создания и до наших дней. Чернигов: Тип-я Губ. правления, 1903. С. 207

[3] Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи XVII–XVIII ст. (Проблеми історії і реставрації). *Міжнародна наук.-практ. конф. «Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми і шляхи вирішення»*. Київ, 1998. С. 56–57.

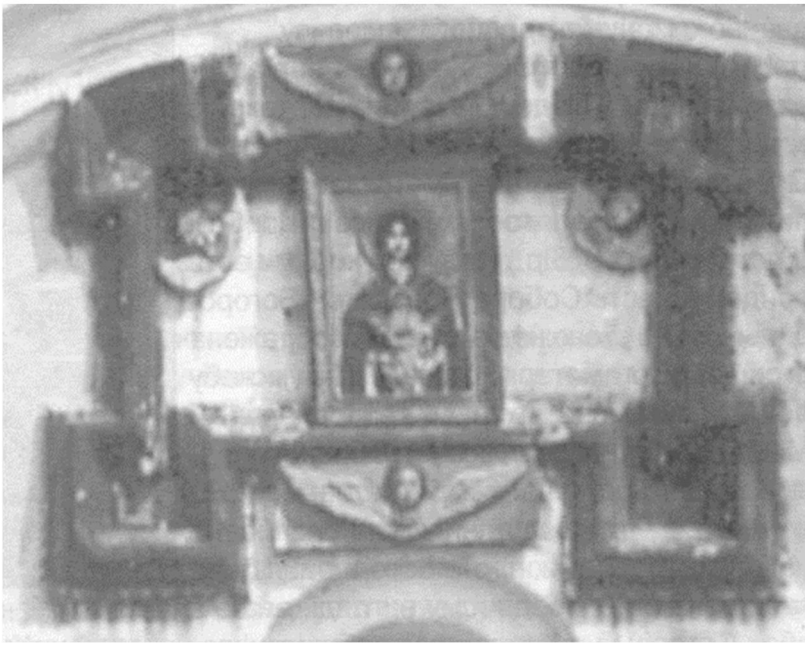

Іл. 4. Керамічні ікони Чернігівщини. Поч. XVIII ст.

Оздоблення фасадів керамічними рельєфами було досить поширене в Україні. Так, дзвіницю будинку Чернігівського колегіуму, окрім чотирьох керамічних ікон, прикрашала керамічна закладна дошка із зображенням герба гетьмана І. Мазепи. На розповсюдження керамічного рельєфного виробництва значною мірою вплинуло західноєвропейське мистецтво, зокрема традиції оздоблення фасадів споруд скульптурами та барельєфами. Водночас ця традиція існувала на теренах України-Русі ще з давньоруських часів. Відомо, що Успенський собор Києво-Печерської лаври прикрашав триптих із зображенням Богородиці-Оранти та прп. Антонія й прп. Феодосія (XV ст.).

Керамічна ікона з Успенського собору Єлецького монастиря має розміри 70,5х52х 6,8 см. Вона обрамлена двома рамками: вузенькою внутрішньою з орнаментом у вигляді крапок та продовгуватих стрижнів й широкою зовнішньою жовтого кольору та прикраше-

на дубовими листочками й розетками, які чергуються. На іконі – фронтальне зображення Богородиці нижче поясу, її миловидний лик майстерно обрамляють бганки червоного мафорія, які досить природньо драпують плечі та руки, що підтримують Ісуса Христа на рівні грудей у білому хітоні та синьому гіматії. Руки Ісуса Христа розведені в сторони у благословляючому русі. Навколо голів Богородиці й Христа – золотаві німби. Монограми Богородиці й Христа оздоблені бароковими картушами. Тло ікони – брунатно-зеленого кольору. На зворотньому боці ікони, у центрі верхньої частини – тавро «Д» з титлом, що може означати цифру 4. Ікону на фасаді собору обрамляв широкий прямокутний картуш із квадратними по кутах завершеннями та чотирма херувимами (Іл. 5). Іконографічний тип ікони можна трактувати як «Богородиця Печерська», але тут відсутні зображення преподобних Антонія та Феодосія, які притаманні цій іконографії. У літературі зображення на керамічних іконах, у тому числі й із будинку Чернігівського колегіуму, називають «Богородиця Знамення». Проте на них руки Богородиці не підняті догори як символ заступництва, що є характерною ознакою іконографії «Богородиця Знамення», а підтримують Ісуса Христа знизу.

Іл. 5. Керамічна ікона «Богородиця Єлецька». Поч. XVIII ст. в обрамленні картуша.

На поч. XX ст. О. Єфимов звернув увагу, що зображення на керамічній іконі з Успенського собору Єлецького монастиря має велику подібність до ікони «Єлецька Богородиця» із Успенського собору м. Харкова, яку за переказами передав до храму князь Данило Баратинський 1687 р.[4] (Іл. 6) Князі Баратинські походили від родоначальника чернігівських князів Святослава Ярославича, за якого була віднайдена чудотворна ікона «Єлецька Богородиця» на ялині, а в 1060 р. він, як стверджував Іоаникій Галятовський, побудував Успенський собор Єлецького монастиря[5]. Баратинські могли вивезти стародавню ікону з монастиря. О. Єфимов вважав ікону з Успенського собору Харкова стародавнім, чудоявленим образом Єлецької Богородиці[6]. На жаль, ікона з Успенського собору Харкова не збереглася. Її світлина поч. XX ст. не дуже якісна, тим паче, що ікону закривали срібні шати більш пізнього часу. Як стверджував О. Єфимов, вона була прямокутної форми: в довжину 13 1⁄2 вершка та шириною10 1⁄2 вершка (59х46 см), тоді як ікона «Єлецька Богородиця», що збереглася до нашого часу й нині є в Єлецькому монастирі, має розміри 135х76 см. Найвірогідніше, що ікона, яка дійшла до нашого часу, первісно могла бути в іконостасі, на що вказує її заокруглений верх.

[4] Ефимов А. Черниговский Елецкий монастырь… С. 169. Посилаючись при цьому на: «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» Філарета Гумилевського, відділ II, Москва, 1852 р.; «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», кн. II, с. 10–12; «Харьковский кафедрадьный собор и его святыни», с. 50

[5] Галятовський Іоаникій. Скарбниця потребная. Новгород-Сіверський, 1676. Арк. 3.

[6] Ефимов А. Черниговский Елецкий монастырь... С. 168.

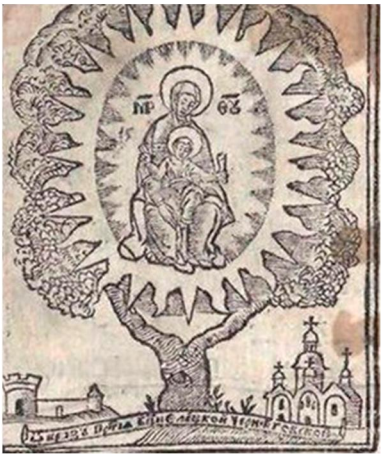

Іл. 6. Ікона «Єлецька Богородиця» з Успенського собору м. Харкова. Др. пол. XVII ст.

Іконографічне зображення Богородиці на іконі з Харкова також відрізнялося від тієї ікони, що зберіглася. О. Єфимов зазначав, що на іконі з харківського Успенського собору Ісус Христос зображений у лоні Діви Марії подібно до ікон «Знамення Пресвятої Богородиці», а на іконі «Єлецька Богородиця», що зберіглася, Ісус Христос сидить «з лівої руки», тобто на ній представлений іконографічний тип Богородиця Одигітрія. До того ж Діва Марія підтримує Ісуса за ступні ніг, а на харківській іконі – правою рукою торкається правого коліна Христа. Зображення Богородиці з Христом на іконі з Харкова обрамлене променями сяйва, а Пречиста Діва сидить на дереві, а на іконі, яка дійшла до нашого часу, Богородиця з Христом сидить на хмарах[7]. Дослідники вважають, що ікона «Єлецька Богородиця» з харківського Успенського собору була українського «письма».

Як бачимо, за іконографією та за розмірами керамічна ікона з Успенського собору Єлецького монастиря була близькою, судячи з опису О. Єфимова, до ікони з Успенського собору м. Харкова. Водночас зображення на цих іконах подібне до гравюри Богородиці на дереві з книги Іоаникія Галятовського «Скарбниця потребная», яка була видана у 1676 р. (Іл. 7). На ній зображена Марія в мандорлі у променях сяйва на дереві, внизу ліворуч – Успенський собор Єлецького монастиря, праворуч – частина стіни та вежа Чернігівської фортеці. Богородиця, що сидить, тримає на колінах Ісуса, правою рукою торкається його правої ніжки. Христос зображений фронтально з розведеними в сторони руками: правою рукою благословляє, в лівій тримає сувій. Навколо голів Богородиці й Спасителя – німби. Гравюра має підпис: «Образъ Пресвятія Богородицє Черниговской». Зображення на гравюрі відповідає опису ікони Богородиці на ялині з книги І. Галятовського «Скарбниця потребная»: «...где намаліовано дерево еловое альбо єлину зъ галузями зелеными, межи тыми галузями зелеными высоко сидячая ест намаліована родителка Божая, на своихъ колєнах дитятко, Христа сидячого, под пахи левою рукою держачая, а правою рукою Христа за ноги держитъ, а Христос въ левой руке держитъ хартію звитую»[8]. Можна припустити, що так могла виглядати ікона «Богородиця Єлецька», яка з'явилася у 1676 р. в монастирі.

Гравюру, на якій зображена «Єлецька Богородиця», вирізняє поетичний образ барокового стилю: міцний стовбур дерева увінчує величезна округла крона, яка не дуже схожа на ялину. Вона обрамлює овал мандорли з широкими променями, всередині нього для посилення сяйва знов таки зображені промені, що оточують фігуру Богородиці, яка схилила голову й дивиться на Ісуса Христа. Той досить невимушено сидить у неї на колінах із розведеними в сторони руками. Гравер уже передав об'ємність та рельєфність бганок мафорія Богородиці, який природньо спадає додолу. До речі, такою ж округлою кроною дерева та мандорлою з променями вирізняється й ікона «Єлецька Богородиця» з харківського Успенського собору. Як бачимо, на гравюрі образ «Єлецька Богородиця» виритований у бароковому стилі, позначений елементами європейського впливу, характерному для українського мистецтва др. пол. XVII ст. Це суперечить свідченням Іоаникія Галятовського, що ікона «Єлецька Богородиця» була привезена з Московії, з м. Володимира і передана в

Іл. 7. Ікона «Єлецька Богородиця». Гравюра з книги «Скарбниця потребная». 1676 р.

[7] Там само. С. 173.
[8] Галятовський Іоаникій. Скарбница потребная… Арк. 2 зв.

Єлецький монастир у січні 1676 р.[9], бо свого часу вона була вивезена туди й поширювалася там у списках. У стилі, характерному для українського іконописання кінця XVII – поч. XVIII ст., написані також два іконостасні образи «Єлецька Богородиця», які збереглися до нашого часу: одна – у Єлецькому монастирі, інша, майже ідентична першій, – у Троїцькому соборі м. Чернігова.

Отже, на керамічній іконі з Успенського собору, на іконі з Харкова та на гравюрі «Єлецька Богородиця» 1676 р. представлений один і той само іконографічний тип: Діва Марія тримає перед собою Христа-Еммануїла, який благословляє розведеними в сторони руками. Цей тип богородичних ікон з великою долею вірогідності можна віднести до іконографічного типу «Воплочення Христове». На нашу думку, саме іконографічний тип «Воплочення Христове» представлений на цих іконах не випадково. Своєю богословсько-теологічною концепцією він був тісно пов'язаний із давньоруським зображенням «Оранти» у консі абсиди хрещальні, розташованій у південній частині нартексу Успенського собору. Іоаникій Галятовський зазначав: «Под хором есть предель, утитолованый соборъ пресвятой Богородицы. В томъ пределе на муре над алтаремъ есть намаліованый образ Богородицы стоячой и обедве руки до неба подносячой и Христа дитятко з руками благословячими в животе держачой, который образ называется воплощеніе Христово»[10] (Іл. 8).

Іл. 8. Фреска « Богородиця-Оранта» з хрещальні Успенського собору Єлецького монастиря. XII ст.

Далі І. Галятовський помістив народний переказ про пошкодження цього образу московитом та покарання, яке за це він поніс. У «Чуді восьмому» у книзі «Скарбниця потребная» архимандрит розповів про олов'яний невеликий круглий образок, які знайшли під час копання фундаменту для монастирської трапезної. На ньому зображено «...воплощенія Христова, где пресвятая Богородица руки до неба поноситъ Христа въ животе своємъ з благословячими руками носит ... На другой стороне образу того выображеный єсть святый Василій Великй въ омофоре, архієпископ Кесарійскій, зъ написомъ о Агіосъ Василеовсъ»[11]. Іоаникій Галятовський зазначив, що Богородиця свій образ людям явила, щоб у церкві Єлецькій шанували образ Пресвятої Богородиці, який на мурі написаний, який об-раз Воплочення Христове називається[12]. Як бачимо, Галятовський велику увагу приділив давньоруському зображенню Оранти у хрещальні Успенського собору та стародавньому образку, на яких він вважав, було зображено Воплочення Христове.

Можна припустити, що на формування іконографічного типу зображення «Єлецька Богородиця», про що свідчить гравюра «Єлецька Богородиця» 1676 р., ікона «Єлецька Богородиця» з Успенського собору м. Харкова, а також керамічна ікона з Успенського собору м. Чернігова, в значній мірі вплинула програма давньоруських розписів Успенського собору, сакральність зображень Богородиці-Оранти з Христом-Еммануїлом у її лоні.

У той же час іконографія цих ікон близька до іконографічного типу «Богородиця Печерська (Свенська)», в основі якої лежить іконографія «Богородиця на троні», оскільки Богородиця зображена без піднятих рук, що є характерною ознакою типу Оранти, а підтримує руками перед собою Христа-Еммануїла, який благословляє розведеними в сторони руками. Але на цих іконах відсутні предстоячі прп. Антоній і прп. Феодосій. До речі, їхні постаті, як свідчать світлини І. Моргілевського 20-тих рр. минулого століття, лише пізнього олійного живопису, були обабіч Богородиці-Оранти у хрещальні Успенського собору.[13] Іоаникій Галятовський називав приділ, де розміщувалося зображення Богородиці-Оранти, «утитолованый соборъ пресвятой Богородицы». Справді, поруч із абсидою хрещальні до нашого часу збереглися ще деякі фрагменти фрескового розпису із залишками фігур святих, ангелів тощо, які ідентифікувати через незадовільний стан досить складно.

[9] Там само. Арк. 2.
[10] Там само. Арк. 10. 3в.
[11] Там само. Арк. 12 зв.–13.
[12] Там само. Арк. 13.
[13] Світлична Н.О., Коренюк Ю.О. Маловідомі негативи із зображенням Успенського собору Єлецького монастиря в м. Чернігоіві з фотоколекції І.В. Моргілевського (За мат. групи «Негативи» Національного заповідника «Софія Київська»). *Чернігівські старожитності*. Чернігів, 2010. С. 140, 142.

Треба зазначити, що І. Галятовський пов'язував виникнення Єлецького монастиря з Антонієм Печерським, засновником знаменитої Києво-Печерської лаври, який у 1069 р. змушений був, рятуючись від гніву київського князя Ізяслава Ярославича, втекти до Чернігова: «Антоній же, прибувши до Чернігова, уподобав Болдину гору і, викопавши печеру, тут вселився. І єсть [печерний] монастир святої Богородиці на Болдиних горах і до сих днів», – писав літописець у «Повісті временних літ»[14]. І. Галятовський вважав, що Успенський Єлецький монастир у Чернігові і був тим монастирем, де спочатку оселився Антоній, оскільки іншого богородичного монастиря в Чернігові не було[15]. Пізніше, вочевидь, Антоній переселився у більш віддалену місцевість, де усамітнившись, заснував Антонієві печери з прибудованою до них наземною Іллінською церквою. І. Галятовський, описуючи історію виникнення Єлецького монастиря, наголошував на його значимості, зазначав, що в деяких джерелах монастир названий лаврою. Чернігівські князі, певно, прагнули мати в місті монастир, який міг стати визначною святинею, подібною до Києво-Печерської лаври. Відомо, що саме Успенський собор Києво-Печерської лаври був споруджений у 1073–1078 рр. коштом чернігівського та київського князя Святослава Ярославича.

Отже, можна припустити, що в основі іконографії образу «Єлецька Богородиця», а саме, тієї, що представлена на гравюрі 1676 р., на іконі «Єлецька Богородиця» з Успенського собору м. Харкова, а також на керамічній іконі з Успенського собору м. Чернігова, вочевидь, лежав догмат Воплочення Христове, що ілюструє текст зі Старого Завіту: «Тому Господь Сам дасть вам знака: Ось Діва в утробі зачне, і Сина породить, і назвеш ім'я Йому: Еммануїл» (Іс. 7:14). Урешті, догмат Воплочення Христове був втілений і в образі «Богородиця Печерська (Свенська)», оскільки тут представлена Марія на троні, яка підтримує руками перед собою Христа-Еммануїла, що благословляє розведеними в сторони руками. Іконографічний тип Богородиці, що сидить на троні та тримає Христа-Еммануїла перед собою, вважають таким, що найбільш наочно ілюструє догмат Воплочення Христове. Припускаємо, що іконографічний тип «Єлецька Богородиця» був сформований на основі іконографії «Воплочення Христове», яка наочно ілюструє й «Богородиця Печерська (Свенська)». Дві іконостасні ікони «Єлецька Богородиця», що дійшли до нашого часу, є самостійними й відмінними. Вони вирізняються конкретним, реалістично наближеним до дійсності зображенням, детально ілюструють чудо явлення святого образу на ялині на тлі Єлецького монастиря та відтворенням Чернігівської фортеці. Як уже зазначалося, вони датуються кінцем XVII – поч. XVIII ст., тобто були написані пізніше 1676 р., коли, згідно з Іоаникієм Галятовським, з'явилася ікона «Єлецька Богородиця» у монастирі. Іконографічний тип Богородиці на цих іконах також інший – Одигітрія. Оскільки ікона «Єлецька Богородиця», про яку писав Іоаникій Галятовський, не збереглася, то можна припустити, що гравюра 1676 р. із книги «Скарбниця потребная», а також керамічна ікона із Успенського собору Єлецького монастиря дають уявлення про те, як вона могла виглядати. На нашу думку, керамічну ікону можна ідентифікувати як «Єлецька Богородиця».

На ній Богородиця представлена у вигляді молодої Мадонни з правильними рисами обличчя та симетричними, ретельно укладеними бганками мафорія на голові, що свідчить про західні впливи у формуванні іконографічного образу «Єлецька Богородиця». Він міг бути навіяний копіями чи репліками скульптур, барельєфів відомих європейських майстрів. Детально опрацьовані не лише бганки мафорія з двома шестикутніми зірками, які огортають плечі та руки Богородиці, але й хітона та гіматія Ісуса Христа, кінці якого перекинуті через ліву руку та звисають донизу. Водночас збережена ієратичність та статичність, непорушність постатей Богородиці й Ісуса Христа, площинність та лаконізм, властиві іконографічному канону.

На жаль, під час Другої світової війни керамічна ікона «Єлецька Богородиця» була значно ушкоджена. Нижня частина обличчя Богородиці від очей повністю була відбита. Вона була реставрована упродовж 1990–1997 рр. реставратором Т. Коваленко (Державні науково-дослідні майстерні ім. І. Репіна).

Нині керамічна ікона «Єлецька Богородиця» представлена в експозиції будинку Чернігівського колегіуму.

References

Adruh, A. (2013). Zhyvopys Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st. [Chernihiv canvas in the second half of the XVII – the early XVIII c.]. P. 47–48. Chernihiv, Ukraine.

Ihnatenko, I. (1998). Chernihivski keramichni reliefy XVII–XVIII st. (Problemy istorii i restavratsii) [Chernihiv ceramic reliefs of the XVII–XVIII c.]. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Restavratsiia muzeinykh pamiatok v suchasnykh umovakh. Problemy i shliakhy vyrishennia» – International*

[14] Літопис Руський: за Іпатським списком [пер. з давньорус. Л. Маховець]. Київ: Дніпро, 1989. С. 118.
[15] Галятовський Іоаникій. Скарбница потребная… Арк. 4–4 зв.

scientific and practical conference «Restoration of museum monuments in modern conditions. Problems and solutions». P. 56–57. Kyiv, Ukraine.

Svitlychna, N., Koreniuk, Y. (2010). Malovidomi nehatyvy iz zobrazhenniam Uspenskoho soboru Yeletskoho monastyria v m. Chernihoivi z fotokolektsii I.V. Morhilevskoho (Za mat. hrupy «Nehatyvy» Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiia Kyivska») [Little-known negatives with the image of the Uspensky Cathedral of the Yeletsky Monastery in Chernihiv from the photo collection of I.V. Morgilevskyi (For the material group «Negatives» of the National Reserve «Sofia Kyivska»)]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*. P. 140, 142. Chernihiv, Ukraine.

Травкіна Ольга Іванівна – завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», кандидат історичних наук (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, Україна, 14000).

Travkina Olha – the manager of the department of museum, scientific and fund activity of Ancient Chernihiv National Historical and Architectural Reserve, the candidate of historical sciences (Preobrazhenska Street, 1, Chernihiv, Ukraine, 14000).

E-mail: travkinaoi@ukr.net

ABOUT THE ICONOGRAPHY OF THE CERAMIC ICON OF THE VIRGIN FROM THE ASSUMPTION CATHEDRAL THE YELETS MONASTERY OF CHERNIHIV

***Purpose of the article**: to analyze and investigate the iconography of the ceramic icon of the Virgin Mary of the early XVIII c. From the Uspensky Cathedral of the Yelets Monastery of Chernihiv, its connection with the famous miraculous icon «Yelets Virgin» and the frescoes of ancient paintings of the Uspensky Cathedral. **The scientific novelty** lies in the established origins on only the iconography of the ceramic icon of the Virgin from the Uspensky Cathedral, but also other similar three icons that decorated the house of the Chernihiv College and the Central Gate of the Novgorod-Siversky Transfiguration Monastery. This made it possible to clarify and find out the iconography of the miraculous icon «Yelets Virgin», which appeared in 1676 in the Yelets Monastery.*

***Research methods** are the use of the system-historical method in the history of art, iconography and iconology in combination with analytical, comparative and generalized approaches, through which the interpretation of works of art and terms occurred in view of the studied era.*

***Conclusions**: it is proved that the formation of the iconography of the icon «Yelets Virgin» was largely influenced by the program of ancient paintings of the Uspensky Cathedral, in particular, the sacredness of the images of the Virgin Mary. The ceramic icon from the Uspensky Cathedral of the Yelets Monastery gives an idea how the miraculous icon «Yelets Virgin» could look like.*

***Key words:** ceramic icon, «Yelets Virgin» icon, Uspensky Cathedral, Archimandrite Ioanikiy Galyatovskyi.*

Дата подання: 1 серпня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 18 серпня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна О. Про іконографію керамічної ікони Богородиці із Успенського собору Єлецького монастиря м. Чернігова. *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 18–25.DOI: 10.5281/zenodo.7195679.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2022). Pro ikonohrafiiu keramichnoi ikony Bohorodytsi iz Uspenskoho soboru Yeletskoho monastyria m. Chernihova [About the iconography of the ceramic icon of the Virgin from the Assumption Cathedral The Yelets Monastery of Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 18–25. DOI: 10.5281/zenodo.7195679.

УДК 271.222(477.411)-722.51]«14»

Віталій Шуміло, Володимир Чистяков

ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ФОТІЯ ТА ПРОБЛЕМА РОЗДІЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ МІЖ МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ[1]

DOI: 10.5281/zenodo.7235966
© В. Шуміло, В. Чистяков, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2257-5422, https://orcid.org/0000-0001-6442-7861

Метою *статті є висвітлення проблемних церковно-політичних подій, що відбувались у процесі розділення Київської митрополії на початку XV ст. Тоді до перманентного військово-політичного конфлікту між Московією та ВКЛ додалась релігійно-духовна боротьба за «спадщину Київської Русі». До цього конфлікту були втягнені й церковні ієрархи – митрополити Фотій та Григорій Цамблак.* ***Методологія*** *дослідження базується на використанні як загальнонаукових, так і спеціалізованих методів, таких як історико-генетичний, історико-порівняльний, структурний, біографістичний, історіографічний тощо.* ***Новизна*** *роботи полягає в аналізі комплексу складних обставин, факторів та причин, які спонукали митрополитів Фотія та Григорія Цамблака – кожного з позицій влади та єпископату тієї держави, на території якої вони перебували, – до збереження цілісності Київської митрополії, а згодом – до першого розділення Руської Церкви й окремого існування митрополичих кафедр у Києві та Москві. Детально охарактеризовано головні церковно-політичні процеси того часу, висунуто ряд гіпотез щодо проблемних питань в цьому контексті. Проведений аналіз, синтез історичних фактів та поглядів дослідників дав змогу зробити такі* ***висновки****. По-перше, церковні ієрархи часто були змушені добровільно чи під тиском обставин приймати певну політичну сторону – як це було з митрополитом Фотієм, який саботував, попри певні канонічні й об'єктивні обставини, існування окремої від Москви Київської митрополичої кафедри. По-друге, вагомим фактором, незважаючи на політичне послаблення Візантії, залишалась Константинопольська патріархія, яка намагалась балансувати між двома сторонами, часто – неуспішно. Нарешті, утворення митрополичої кафедри в окремих державах на просторі колишньої Русі було природним явищем зрілості пізньофеодальних держав, одначе, не завжди ці проблеми вирішувались мирним та канонічним шляхом. Церковне розділення Київської митрополії на початку XV ст. мало вагоме значення для історії православної Церкви на Русі не тільки в цей період, а й загалом в історії Руської Церкви, оскільки значною мірою відобразило (й започаткувало) майбутні тенденції до більш глибокого й остаточного розділення Руської митрополії на Київську та Московську, а відтак – на формування окремих самостійних Української та Російської помісних Церков.*

Ключові слова: *митрополит Фотій, Григорій Цамблак, Київська митрополія, Візантія, Константинопольський патріархат.*

Суперечки навколо Київського митрополичого престолу, згодом розділеного на Київський та Московський, стали однією з нагальних проблем історії Руської Церкви XIV–XV ст. і одним із ключових моментів у біографії визначного східнослов'янського книжника грецького походження, митрополита Київського та всієї Русі Фотія (†1431). Ми розглянемо діяльність Фотія у світлі проблеми розділу Київської митрополичої кафедри на початку XV ст. між Великим князівством Московським та Великим князівством Литовським. Саме на початок XV ст. прийшлося особливе загострення конфліктної ситуації, що на певний час призвело до існування двох *митрополитів Київських і всієї Русі* – Фотія у Московії та Григорія Цамблака у Русько-литовському князівстві.

Київська митрополія відчула певне відсторонення архипастирів від управління місцевими справами ще з XIII ст., після розгрому Київської Русі та зруйнування Києва монго-

[1] Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики. До 600-річчя митрополита Григорія Цамблака (1364–1420)», яка відбулася 28 грудня 2020 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

ло-татарами. Із самого початку правління митрополита Кирила III (був предстоятелем Руської Церкви з 1242 до 1281 рр.) виявляється найбільш характерна риса його керування митрополією – він майже не буває в кафедральному зруйнованому Києві, але присвячує більшу частину свого часу поїздкам по Русі. Наступником Кирила на Київській кафедрі був святитель Максим, грек, котрий у 1299 р. вирішив перебратися із розореного Києва на північ Русі, до Володимира-на-Клязьмі, залишаючи за собою титул митрополита Київського як предстоятеля єдиної Руської Церкви.

Після Максима митрополитом Київським став святитель Петро, волинянин за походженням, який з 1322 р. практично безвиїзно живе в Москві. По суті, цей крок митрополита Петра поклав початок управління Київською митрополією безпосередньо з Москви та зростання Московії як потужної держави на півночі Русі, що зрештою й призвело до розділення єдиної Київської митрополії на Московську та Київську (а Руської Церкви, відповідно, на Російську та Українську). Саме після цих самовільних перенесень митрополичої кафедри, литовські, київські та галицькі князі, оскільки їх територія належала до окремої від Московського князівства держави, неодноразово намагалися здобути собі й окремого митрополита із осідком у Києві чи Львові.

Проблема розділу Київської митрополичої кафедри особливо гостро постала у першій половині XV ст., за митрополита Фотія. Цією проблемою у тій чи іншій мірі цікавилося багато дослідників. Одним із перших серед дореволюційних істориків увагу діяльності Фотія приділив митрополит Макарій Булгаков (1816–1882). Серед сучасних російських дослідників слід виділити Геліана Прохорова, котрий уклав загальну біографію Фотія; Євгеній Ломізе досліджував, як питання унії вплинуло на церковні розділення XV ст.; Олександр Бобров вивчав ймовірність того, чи був митрополит Фотій замовником літописного зводу 1418–1419 рр.; Анатолій Турилов висвітлив діяльність Фотія в контексті церковної політики XV ст.; процес розділення Київської митрополії на початку XV ст. також досліджував єпископ Григорій (Вадим) Лурьє. В узагальнюючих працях з історії Церкви та історії української літератури про діяльність Фотія писали вітчизняні дослідники Іван Власовський, Юрій Пелешенко, архиєпископ Ігор Ісіченко та Василь Ульяновский, а також російські історики Церкви Петро Знаменський, Антон Карташов, Микола Тальберг та інші. Досить докладно діяльність митрополита Фотія висвітлив Михайло Грушевський в «Історії України-Руси».

Маємо зауважити, що постать митрополита Фотія, як і його опонента митрополита Григорія Цамблака, в історіографії вважається неоднозначною.

Як відомо, після смерті митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна у 1406 р. гостро постало питання про вибори нового предстоятеля головної митрополичої кафедри. Карташов зазначає, що у самий рік смерті Кипріяна великий князь Московський Василій посварився з очільником Великого князівства Литовського Вітовтом, й межи ними почалася війна[2]. Поміж князів не було й не могло бути згоди у питанні поставлення нового Київського митрополита, єдиного для обох держав, оскільки кожен з них волів бачити головну кафедру Руської Церкви (та її очільника) у себе, а не у супротивника. Як вказує Власовський, Вітовт був доволі байдужим до релігії й у відносинах до Церкви виходив з суто політичних міркувань[3]. Вочевидь, політичні мотиви були й в основі боротьби Вітовта за окремого православного митрополита у ВКЛ. Архиєпископ Ігор Ісіченко також вказує на те, що Вітовт прагнув унезалежнити Київську митрополію від політичного впливу Московського князівства[4]. Зрозуміло, московський князь Василій в боротьбі за перебування Київського митрополита у Московії, а не в ВКЛ, не менш керувався політичними мотивами, й у свою чергу прагнув унезалежнити митрополичу кафедру від політичного впливу Русько-литовського князівства, підпорядкувавши Київського митрополита Москві. У боротьбі за Київську митрополію зіткнулися політичні інтереси двох досить сильних держав, які вважали себе спадкоємицями Київської Русі та, відповідно, заявляли своє право й на Київську митрополичу кафедру. У такій складній ситуації Київський митрополит мав займати щонайменше політичний нейтралітет, стоячи як би «над сутичкою», в однаковій мірі проявляти архипастирську турботу щодо Литовської і Московської Русі та не приймати політичного протекторату жодної з протиборчих сторін. Чи так це було в дійсності?

Карташов указував на те, що призначення на посаду Київського митрополита саме Фотія – грека-візантійця – було дещо несподіваним, оскільки «весь хід подій схилявся до того, щоб остаточно закріпити практику возведення в митрополити кандидатів – обранців місцевої руської влади»[5]. У першу чергу, на факт обрання Фотія очільником Руської мит-

[2] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. Париж, 1959. Т. I. С. 340.
[3] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, 1955. Т. I. С. 112.
[4] Ігор (Ісіченко), архиєпископ. Історія Христової Церкви в Україні: Конспект лекцій для студентів духовних шкіл. Харків, 1999. С. 104.
[5] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 339.

рополії вплинув московський князь Василій, син Димитрія Донського; він безпосередньо звернувся до Константинопольського патріарха Матфія з проханням прислати митрополита із середовища греків. Перед тим литовський князь Вітовт сам обрав собі кандидата в митрополити – полоцького єпископа Феодосія, також грека, і відправив його до Царгороду, прохаючи: «Поставте його нам митрополитом, щоб він сидів на столі Київської митрополії за старим звичаєм і будував Церкву Божу по-давньому, як наш, тому що, волею Божою, ми володіємо тим містом Києвом»[6]. Проте Константинополем було задоволено прохання московського князя, і на кафедру митрополита Київського і всієї Русі був поставлений Фотій. Ймовірно, помилка Вітовта полягала в тому, що він відправив до Константинополя заздалегідь обраного кандидата, свого ставленика, у той час як більш гнучкий і дипломатичний Василій дав можливість грекам призначити власну креатуру. Для московського князя важливим був не конкретний кандидат на кафедру Київського митрополита, а сам факт того, що в суперечці Великого князівства Московського з Великим князівством Литовським Константинополь обрав Москву, а не Вільно. В Константинополі зрозуміли посил Москви й призначили Фотія, людину, цілком віддану інтересам візантійського імператора та Константинопольського патріархату, тим самим створивши прецедент на багато століть вперед, de facto затвердивши поділ Київської митрополії, яка, de jure, була ще єдина.

Рік народження майбутнього митрополита невідомий, проте достеменно відомо, що він походив із старовинного візантійського міста-фортеці Монемвасія (півострів Пелопоннес). Згідно з його Духовною грамотою, ще з юності він відмовився від світського життя й постригся в ченці під духовним окормленням старця Акакія. У 1397 р. Акакій був поставлений у митрополита Монемвасії, а Фотій, зазначає Прохоров, «став при ньому чимось на зразок єпархіального чиновника»[7]. Як вказує дослідник, одного разу, перебуваючи за дорученням Акакія у Константинополі, Фотій «несподівано для самого себе та всупереч його супротиву 1 вересня 1408 р. був рукопокладений патріархом Матфієм у митрополита "Київського і всієї Русі"»[8].

Причиною відмови Царгородського патріарха Матфія та візантійського імператора Мануїла князю Вітовту історик вважає уявлення візантійців про те, що постання Києво-Литовської митрополії відділило б її від загальноруської (у Прохорова – «всеросійської») митрополії Київської та всієї Русі. На думку дослідника, за задумом Константинопольської патріархії Фотій повинен був підтримувати єдність Руської митрополії, попри політичне розділення території колишньої Київської Русі. Можливо, у Константинополі дійсно міркували саме так, виходячи із власної концепції церковно-політичної єдності Ромейської (Візантійської) імперії, калькою переносячи свої уявлення на Русь, проте з тексту звернення Вітовта аж ніяк не випливає, що Вітовт задумав поділ єдиної Руської митрополії на дві частини, а руських архієреїв у ВКЛ, які обрали свого кандидата на київський престол, єдність Київської митрополії не хвилювала. Окрім того, ідея «збереження єдності Руської митрополії» не пояснює цілком, чому Константинополь віддав перевагу Москві, а не Києву, тобто Московському князівству перед Русько-литовською державою. У цьому протистоянні Константинополь не був нейтральним. Вибравши одну зі сторін, як уже було сказано вище, греки, свідомо чи ні, спровокували-таки поділ Київської митрополії, який незабаром і трапився.

Імовірно, саме з цієї причини (ідеї церковної єдності Русі), за наказом митрополита Фотія, – на думку Боброва – було створено загальноруський митрополичий літописний звід 1418–1419 рр. Як пише дослідник, «виконавцем роботи з написання ряду повістей для включення в цю видатну пам'ятку літописання був, вірогідно, чернець Троїце-Сергієвого монастиря Єпіфаній Премудрий, а "замовником" написання твору в цілому – митрополит Київський і всієї Русі Фотій, тому ми і називаємо його "Літописний звід митрополита Фотія"»[9].

Слід сказати, що думки дослідників у питанні датування подій значно розходяться. Це стосується передусім дати обрання Фотія Київським митрополитом: Карташов та Прохо-

[6] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 340.
[7] Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. *Словарь книжников и книжности Древней Руси* / АН СССР. ИРЛИ; Отв. ред. Д.С. Лихачев. Ленинград, 1989. Вып. 2 (вторая половина XIV – XVI в.). Ч. 2: Л–Я. С. 475.
[8] Там само.
[9] Бобров А.Г. Летописный свод митрополита Фотия. *Труды отдела древнерусской литературы*. Санкт-Петербург, 2001. Т. 52. С. 137.

ров називають 1 вересня 1408 р.[10], Власовський – 1 вересня 1407 р.[11], Пелешенко – 1 вересня 1409 р.[12]

Через рік після висвячення на митрополита Фотій прибув до Києва – кафедрального міста Руської Церкви. Як вказують Власовський та Ісіченко, Вітовт спочатку не хотів приймати Фотія, проте згодом таки прийняв його як митрополита після обіцянки останнього проживати в Києві та опікуватися православною Церквою в Литовській Русі[13]. Втім у працях Карташова та Прохорова цей факт не згадується. Українські дослідники зазначають, що Фотій обіцянки не дотримав і незабаром переїхав до Москви (Власовський вказує на місяць перебування Фотія у Києві[14], Ісіченко – на перебування Фотія менше одного місяця взагалі у Литві[15]). Власовський саме факт перебування Фотія в Москві, а не в Києві, ставить за одну з головних причин подальшого конфлікту[16]. Відповідно, дискусійним є й друге «хронологічне» питання – де і скільки часу провів Фотій до свого від'їзду до Москви. Так, Пелешенко вказує на перебування Фотія у Києві протягом семи місяців[17], Прохоров – близько півроку[18].

Першою справою, якою зайнявся Фотій опісля прибуття до Москви у квітні 1410 р. (Прохоров зазначає, що переїзд митрополита з Києва до Москви було приурочено до Великодня, який в 1410 р. святкувався у квітні), митрополит Макарій Булгаков називає піклування про паству, яка протягом чотирьох років була позбавлена архипастирського (тобто митрополичого, оскільки в Московській Русі не бракувало власне архиєреїв) окормлення[19]. Втім, паства в Литві не менш за московську потребувала митрополичого опікування, тому такий стрімкий переїзд митрополита до Москви, напевно, повинен пояснюватися не тільки пастирською турботою про вірних.

В контексті нашої теми не можна обійти увагою таке важливе питання, як тісні відносини, що існували поміж митрополитом Фотієм і Константинопольською церковною та світською владою; цієї проблеми торкались грецький дослідник Ніколай Іоаннідіс та Геліан Прохоров. Зокрема, останній вказував, що в 1411 р. (або 1414 р.) за посередництва Фотія було укладено шлюб між дочкою московського князя Анною та спадкоємцем візантійського престолу Іоанном, завдяки чому між Царгородом і Москвою встановився не тільки церковний та політичний, а й династичний зв'язок[20].

У праці «Відносини Константинопольської Церкви з Росією у XV ст.» архимандрит Ніколай Іоаннідіс вказує на те, що під час підготовки унійного собору з питання об'єднання Західної та Східної Церков (який згодом відбувся у Флоренції) патріарх Іосиф II сподівався на значну фінансову допомогу Москви[21]; більше того – Москва мала взяти на себе основну статтю витрат з православної сторони, і забезпечити це мав митрополит Київський і всієї Русі Фотій: «Бо приїде Фотій Російський з великими коштами і з сумою більше ста тисяч червінців, імператор з легкістю зможе отримати від нього з цих грошей п'ятдесят тисяч», – цитує Іоаннідіс слова патріарха Іосифа в переказі візантійського історика, диякона Сильвестра Сіропулоса[22]. «Безсумнівно … що візантійці сподівалися на допомогу митрополита Фотія, який, будучи греком за походженням … знаходився в тісних відносинах з Матір'ю Церквою та її видатними духовними постатями», – робить висновок грецький дослідник[23]. Вочевидь, такої великої фінансової допомоги від литовського князя Вітовта Константинополь очікувати не міг.

Згодом московський князь через посередництво митрополита Фотія віддячив імператору та патріарху й надав Константинополю великий грошовий дарунок, формально – для монастиря Пантократор, але з тим, щоб зять князя візантійський імператор Іоанн міг застосувати ці кошти для власних потреб. Ось як про це пише грецький історик: «Його при-

[10] Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 340.
[11] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112.
[12] Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті. Київ, 2012. С. 302.
[13] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112; Ігор (Ісіченко), архиєпископ. Історія Христової Церкви в Україні. С. 104.
[14] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112.
[15] Ігор (Ісіченко), архиєпископ. Історія Христової Церкви в Україні. С. 104.
[16] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112.
[17] Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 302.
[18] Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475.
[19] Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. Москва, 1994–1996. С. 873–879. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/.
[20] Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 477.
[21] Николай (Иоаннидис), архимандрит. Отношения Константинопольской Церкви с Россией в XV в. *Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Материалы международной научно-богословской конференции*. Москва, 2008. С. 216–217.
[22] Там само. С. 216.
[23] Там само.

хильність Матері Церкві видно і з того грошового подарунка, який він зробив для монастиря Пантократор і завдяки якому імператор Іоанн VIII зміг приїхати на Флорентійський Собор в красивому дорогому екіпажі», і далі цитата з візантійського джерела: «Цар отримав багато золотих, які пан Фотій Руський пожертвував на [обитель] Христа Пантократора, використав на власні потреби й зробив собі вишиту золотом нашивку на кареті, а на ефетиріди своїх фургонів – вишиті золотом шати із хвилястої золотої тканини, щоб, прямуючи таким чином по Італії, придбати там славу великого государя»[24]. Певною мірою це пояснює, чому на київську кафедру було призначено Фотія, а не ставленика Литви полоцького єпископа Феодосія, і чому сам Фотій, попри обіцянку, не залишився в Києві, а переїхав до Москви.

Прибувши до Москви, Фотій побачив, що митрополиче господарство перебувало у вкрай занедбаному стані, а після нашестя хана Едигея в 1408 р. ще й було значною мірою розкрадено й знаходилося у володінні князів та бояр. Тому відновлення на Москві митрополичого господарства було для нового митрополита нагальною задачею. Цікаво, що заради цього він не побоявся увійти в конфлікт з московським князем Василієм і навіть послав йому дві грамоти, у яких дорікав князеві в тому, що той «Церковь Божию уничижил … насилствуя, взимая неподобающая», ставлячи в приклад благочестивих візантійських імператорів, князів-предків та батька Василія – московського князя Димитрія Донського[25].

Митрополит Макарій, Карташов, Прохоров загалом позитивно оцінюють діяльність митрополита Фотія у цьому напрямку[26]. Макарій, приміром, зазначав: «Фотій із запалом приступив до збирання розкраденого, і опісля багатьох клопотів і неприємних сутичок із людьми сильними та знатними досяг бажаного, хоча й нажив собі багато ворогів»[27]. Як приклад можна вказати на повернення у 1413 р. до митрополії села Кудринське[28].

На думку цих дослідників, саме активна діяльність Фотія у справі відновлення московського митрополичого господарства й зумовила появу наклепів на митрополита, що призвело до загострення стосунків з великим князем Василієм, й навіть із правителем Русько-литовського князівства Вітовтом[29]. Зокрема, у Никонівському літописі під 1414 р. про конфлікт з московським князем сказано: «Возсташа неблазии человецы на Фотия митрополита и сотвориша на него клеветы к сыну его великому князю Василию Дмитриевичу, многож клевет нанесоша Фотию митрополиту на великаго князя и ссориша их и сотвориша нелюбие»[30].

Конфлікт з Вітовтом докладно описують Грушевський, Власовський та Ульяновський[31]. Вони зазначають, що митрополит Фотій саме збором данини з русько-литовських земель підбурив проти себе великого князя литовського, головного ініціатора майбутнього розділення Київської митрополичої кафедри. Як зазначає Ульяновський, за часів Фотія на києво-руських землях «церковні справи занепадали, єпархії хирiли, зменшувалася кількість вірних, нагляду вищої духовної влади за справами духовними майже не існувало» саме через те, що Київський митрополит «сидів у Москві»[32]. Дослідник звертає увагу на той факт, що у Великому князівстві Литовському «українська й білоруська людність десятиліттями не бачила свого наставника. Разом з тим, митрополити з Москви збирали податок з литовської території, і це викликало незадоволення місцевої влади»[33], – не тільки світської, але й церковної. За таких обставин, митрополичого господарства, подібного до московського, у Києві не було і бути не могло, й місцеві мешканці розуміли, що їх кошти йдуть на зміцніння сусідньої, часом ворожої (адже події відбуваються під час війни між князями Вітовтом та Василієм), держави.

Так, у грамоті Вітовта написано: «Размотрели есмо издвана, штожь митропольи Киевской Церковь не строится, но скудеет: митрополитов колько было за нашу память? Церкви не строили, как было издавна. Но сколько церковных приходов поемлючи, на иная места носили и давали. Иконы честны, златом окованы и иная многа ценная, и всю честь

[24] Николай (Иоаннидис), архимандрит. Отношения Константинопольской Церкви с Россией в XV в. С. 217.
[25] Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475.
[26] Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 873; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 340–341; Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475–476.
[27] Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 873.
[28] Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475.
[29] Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 873; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 341; Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475.
[30] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. *Полное собрание русских летописей*. Москва, 2000. Т. XI. С. 223.
[31] Грушевський М.С. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5: Суспільнополітичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. С. 398–400; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112; Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Київ, 1994. Книга 1: Середина XV – XVI століття. С. 25.
[32] Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 25.
[33] Там само.

церковную Киевской митрополии инде относили»[34]. Грушевський більш докладно подає відомості зі скарження великого князя: «позаберали й повиносили церковні річи й сьвятости: страсти Христові, скиптр і сандалії Богородиці, святі ікони золотом ковані, й инші дорогоцінні річи, всю церковну касу київської митрополії, що постарали ся й подавали Церкві давні князі на свою честь і память, срібло й убори церковні – хто зможе порахувати, кілько вони того повиносили?»[35] І далі, пише Грушевський, у грамоті звинувачено самого митрополита Фотія в тім, що він «хоч пообіцяв Вітовту, не жив у Києві, і ще гірше спустошив митрополію»[36].

Такий ретельний перелік церковного майна, що було вивезене митрополитом Фотієм та його попередниками з литовської Русі до московської, свідчить, на нашу думку, про те, що князю могли бути надані докладні реєстри «позабираного» разом зі скаргою місцевих єпископів та духовенства на московського ставленика. Все це означає, що не лише великий князь був обурений поведінкою Київських митрополитів й, зокрема, Фотія, який не дотримав свого слова і не зостався в Києві, а й самі литовсько-руські православні були невдоволені тим, що їх предстоятелі-митрополити, хоча й носили титул «Київських і всієї Русі», але турбувалися лишень про її московську частину.

Так чи так, але конфлікт між митрополитом Фотієм та великим князем Вітовтом продовжував наростати. У 1411–1412 рр. Фотій ще зміг безперешкодно відвідати Литовсько-руське князівство, де 8 вересня 1412 р. висвятив єпископа луцького Євтимія[37], деякий час перебував на Волині й Галичині[38], проте далі суперечності досягли критичної межі. Коли в 1413 р. Фотій захотів, як пише Прохоров, «або примиритися з Вітовтом, або піти до Константинополя для зустрічі з патріархом, його було пограбовано й відправлено до Москви»[39]. Власовський вказує саме на збирання Фотієм данини з українсько-білоруських парафій як головну причину його пограбування та відправлення до Москви. Вітовт, цитує Власовський Никонівський літопис, «не любив цього [збору данини], щоб з його області в іншу область данини виносили, і розгнівався на Фотія-митрополита та наказав зі всього його ограбувати та ні з чим на Москву відпустити»[40]. Вірогідно, це була «остання крапля» терпіння. Як пише дослідник, «поступовання митрополита Фотія викликало нову акцію князя Вітовта у справі створення окремої литовської митрополії»[41].

У 1414 р. Вітовт скликав Собор з руcько-литовських єпископів (полоцького архиєпископа Феодосія, чернігівського Ісакія, луцького Діонісія, туровського Євтимія, смоленського Севастіяна, володимирського Герасима та холмського Харитона) для поставлення на Литовську Русь окремого митрополита. Питання легітимності церковного собору з поставлення для ВКЛ окремого від Москви Київського митрополита є найбільш дискусійним та неоднозначним.

Скликавши руcько-литовських єпископів, як зазначають більшість дослідників, Вітовт відрядив послів до Константинопольського патріарха Евтимія (1410–1416) з проханням поставити Київським митрополитом Григорія Цамблака (1364–1420), якого хотів бачити на Київському престолі ще святитель Кипріян (1336–1406). Цікаво, що, приміром, Воскресенський літопис дещо інакше інтерпретує цю подію: «…и поставиша его [Григорія Цамблака], мѣсяца ноября 15 день, не по правиломъ святыхъ, не шля къ Царюграду»[42]. Аналогічні дані подає також Софійський другий літопис[43]. Слід, однак, зауважити, що обидва літописи походять з Північної Русі й відображають офіційну точку зору великих князів московських та їх церковної політики. Як причину свого прохання Вітовт – мотивуючи свою просьбу «жалобами многими» на митрополита Фотія – вказував на те, що Фотій не опікувався справами руcько-литовських єпархій і переносив до Москви майно Київської митрополії.

Свідчень про життєвий шлях Григорія Цамблака збереглося не так багато. Григорій походив із аристократичного роду Цамблаків, різні представники якого обіймали високі посади у Візантії, Болгарії та Молдові. Зараз переважною більшістю науковців прийнята думка, що майбутній митрополит народився близько 1364 р. у тогочасній столиці Болгарії Тирнові. У тому ж місті, як зазначає Пелешенко, він здобув чудову освіту, яку згодом

[34] Цит. за: Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 25.
[35] Цит. за: Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій … в українсько-руських землях XIV–XVII в. С. 398–399.
[36] Там само. С. 399.
[37] Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 302.
[38] Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій… С. 398.
[39] Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 477. Грушевський вважає, що це відбулося в 1414 р., див.: Грушевський М.С. Вказ. праця. С. 399.
[40] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112.
[41] Там само.
[42] Летопись по Воскресенскому списку. *Полное собрание русских летописей*. Москва, 2001. Т. VIII. С. 88.
[43] Софийская вторая летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва, 2001. Т. VI. Вып. 2. С. 41–42.

продовжив на Святій Горі Афон[44]. За викликом митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна він поїхав до Москви, але коли Григорій Цамблак був у дорозі, Кипріян помер, і майбутній митрополит залишився у Литві, де здобув симпатії з боку Вітовта завдяки своїй вченості. Аналізуючи біографію та велику літературну (проповідницьку) діяльність Григорія Цамблака та ставлення до нього митрополита Кипріяна, Пелешенко пише: «не виключено, що літній митрополит вже попередньо домовився з князем Вітовтом про поділ київської митрополії на московську та литовську, а кандидатом на останню став саме Кипріянів земляк Григорій Цамблак»[45].

Цікавий факт подає Грушевський, покликаючись на один зі старовинних літописів: «Не обійшлося одначе без проби мирного полагодження справи. В одній з літописних компіляцій, під тим самим роком, де читається звістка про подорож Фотія на Литву – миритися з Вітовтом, стоїть записка, що Цамблак їздив до Москви. Порозуміння не удалося, і справа пішла проломом»[46].

Як пише Знаменський, греки відмовили Вітовту у справі поставлення Григорія Цамблака митрополитом з огляду на тісні зв'язки між князівством Московським та Константинополем[47], зокрема, й через політичний династичний шлюб. З іншого боку, Грушевський, Власовський та Карташов вказували на те, що посольство Вітовта чекало відповіді спочатку до дня Успіння Богородиці 28 серпня 1415 р., згодом до дня св. ап. Филипа (27 листопада), і лише на третьому елекційному соборі в Новогрудку 27 листопада 1415 р. у митрополита Київського і всієї Русі помісним литовсько-руським Собором був поставлений Григорій Цамблак[48]. Власовський оцінює проведення Новогрудівського собору як «звернення до соборного голосу Церкви у цій справі»[49], оскільки руcько-литовські архиєреї та духовенство не поспішали з поставленням власного митрополита, сподіваючись на мирне і канонічне вирішення цієї справи з Константинополем. Саме тому робота Собору розтягнулася на цілий рік і пройшла в три сесії.

Софійський перший літопис негативно оцінює діяльність Вітовта з приводу обрання на Київський митрополичий стіл руcько-литовським Собором власного кандидата попри те, що Константинополь відмовив в цьому князю та Собору: «…князю великому Витовту тако изволшу по своему хотѣнию, собравъ епископы крестьянькыя, иже въ области его живущи, … и тѣми епископы постави Киеву митрополита Григорья болгарина…»[50] На факті самочинності Собору наголошували також російські дослідники митрополит Макарій, Карташов, Тальберг[51]. Саме проголошення окремого литовсько-руського митрополита можна вважати апогеєм конфлікту навколо Київської митрополії.

Дискусійним є також питання щодо вільного / не вільного волевиявлення учасників Новогрудівського собору 1415 р. Зокрема, Софійський другий літопис, відображаючи офіційну позицію московського князя, так описував цю подію: «Тое же осени Витофтъ собравъ епископы …, и рече к нимъ: "Аще не поставите митрополита в моеи области, то злѣ умрете". Они же неволею поставиша на Киевѣ митрополита…»[52] Зовсім інакше ця подія описана в Густинському літопису, автор якого використав староруські, польські, литовські, візантійські та інші відомі йому літописи і хроніки; в статті під 6923 (1415) р. в літописі сказано: «Они же [єпископи-учасники Новогрудівського собору] видяще доброе желаніе князя [Вітовта] повинушася повелѣнію его, и согласившеся всѣ епископы, и весь освященный соборъ, и всѣ бояре, избраша себе на митрополію благоговѣйна мужа Григорія Цемивляка»[53]. Отже, літописи значною мірою відображали суб'єктивне ставлення авторів до бурхливих церковних подій поч. XV ст.

Думку про те, що литовсько-руські єпископи діяли під примусом князя Вітовта, підтримали Карташов, Тальберг[54] та інші російські дослідники. З іншого боку, Власовський наголошував на вільному обранні Цамблака митрополитом[55], а Ульяновський у справі обрання литовського митрополита взагалі головними ініціаторами вважає єпископів, кня-

[44] Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 255.
[45] Там само.
[46] Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій… С. 400.
[47] Знаменский П.В. История Русской Церкви. Москва, 2000. URL: http://www.orthedu.ru/books/znam_rpz/znam2.htm.
[48] Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій… С. 401; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 113–114.; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 342–343.
[49] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 113–114.
[50] Софийская первая летопись старшего извода. *Полное собрание русских летописей*. Москва, 2001. Т. VI. Вып. 1. С. 536.
[51] Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 874; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 343; Тальберг Н. История Русской Церкви. Джорданвилл, 1959. С. 133–134.
[52] Софийская вторая летопись. С. 41–42.
[53] Густинський літопис. *Збірник козацьких літописів*. Київ, 2006. С. 111.
[54] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 342–343; Тальберг Н. История Русской Церкви. С. 134.
[55] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 114.

зів та бояр, а не князя Вітовта[56]. Пелешенко вказує на те, що «українські та білоруські єпископи за підтримки князя Вітовта вирішили позбутися церковної залежності від Москви»[57], тобто литовсько-руські архиєреї, обурені поведінкою митрополита Фотія, – який, як вони вважали й писали про це в Константинополь та особисто Фотію, діяв не на користь місцевої Церкви, – у своїй спробі унезалежнитись від московської церковної влади опиралися на великого князя Вітовта. Тут інтереси єпископату та князя зійшлись, тому про примус зі сторони світської влади на церковну в цьому випадку навряд чи справедливо казати.

За версією Карташова, литовські єпископи були вимушені виправдовувати свій вчинок в особливій окружній грамоті, «яка є прикладом дуже слабкої аргументації»[58]. В соборному рішенні, як пише Ульяновський, учасники Собору посилалися на Апостольські правила, де зазначалося, що два чи три єпископи можуть обрати й висвятити старшого архиєпископа чи митрополита. Згадувалися «прецедент з Климом Смолятичем й автокефалія Сербської та Болгарської церков»[59]. Собор вважав неприпустимим підкорення Церкви державній, тобто світській, владі, що, на думку соборян, проявлялося у висвяті патріархом призначених імператором митрополитів[60]. Карташов серед аргументів учасників Собору називав також рівну у православних єпархіях благодать Святого Духа та симонію у Константинополі, хоча, як вказував автор, «за день до цього, тобто 14 листопада, вони ще згодні були отримати звідти поставленого їм архипастиря, якби такий з'явився»[61]. Князь Вітовт, у свою чергу, звернувся з окремим посланням до Східних Церков, де писав про численні провини митрополита Фотія, звинувачуючи патріарха та митрополита в тому, що призначення Фотія Константинополем відбулося ціною підкупу тощо. Соборну грамоту підписали Феодосій, архиєпископ Полоцький, та єпископи Ісакій Чернігівський, Діонісій Луцький, Герасим Володимирський, Геласей Перемишльський, Севастіян Смоленський, Харитон Холмський, Євтимій Туровський. Грушевський наголошував на тому, що Собор складався не лише з архиєреїв, але й з «духовенства, князів і бояр з українських і білоруських земель Литви й Польщі до Новгорода»[62], що засвідчувало вільний характер скликання Собору, дискусій на ньому та прийнятого рішення. Думається, якби Вітовт мав бажання поставити свого митрополита, незважаючи на думку Візантії та православного духовенства ВКЛ, то він зробив би це швидко, єдиним вольовим рішенням, не вичікуючи цілий рік і не тричі збираючи Собор, який, до того ж, складався не лише з духовенства, але й з мирян. Для прийняття вольового рішення йому було б достатньо зібрати невелику групу архиєреїв та, натиснувши на них, взяти їх підписи.

Збереглося послання руcько-литовських єпископів до митрополита Фотія, написане, як вважає Макарій Булгаков, на Соборі чи після його проведення[63]. У цьому посланні литовсько-руські архиєреї писали митрополиту, що вони «терпіли досі його неправне поводження, але довідавшись й переконавшися про … його учинок, який навіть не хочуть назвати через сором, більше не можуть уважати його своїм митрополитом»[64]. На думку митрополита Макарія, Фотій імовірно визнавав справедливість обвинувачень, оскільки не виправдовував ні себе, ні своїх попередників[65], хоча остаточно це питання залишається нез'ясованим.

Оцінки істориками поставлення Григорія Цамблака митрополитом Київським кардинально різняться між собою. Наприклад, Власовський, Ульяновский, Пелешенко вважають рішення Собору канонічним[66]. Як пише Пелешенко, «варто зауважити, що православні єпархії Великого князівства Литовського мали канонічні права на окремого митрополита, оскільки перебували у фактично самостійній державі»[67]. З іншого боку, Макарій Булгаков, Карташов, Тальберг вважали поставлення Григорія Цамблака митрополитом Київським незаконним рішенням помісного Собору литовсько-руських єпископів[68]. Отже, ар-

[56] Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 28.
[57] Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 257.
[58] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 343.
[59] Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 28.
[60] Pelesz J. Geshichte der Union ruthenischen Kirche mit Rom von de ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Wien, 1878. Bd. 1. S. 360–362; Яцимирский А.И. Григорий Цамблак: Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург, 1904. Див. також: Саббатовский А. Митрополит Григорий Цамблак. СПб., 1886.
[61] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 343.
[62] Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій… С. 401.
[63] Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 876.
[64] Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій… С. 401.
[65] Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 876.
[66] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 113–114; Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 26–28; Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 257.
[67] Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 257.
[68] Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 876; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 342–343.

гументи «за» й «проти» рішень цього Собору розділилися, як і в XV ст., за національно-державною ознакою.

Фотій у відповідь на дії Вітовта та українсько-білоруських архиєреїв видав власне окружне послання «О нынешнем новом разрушении и мятежи церковнем» та на Соборі у Москві викляв усіх єпископів – учасників Собору в Новогрудку. Як вказують Грушевський, Карташов та Прохоров, Фотій у посланні перш за все картав західноруських єпископів, дипломатично не торкаючись головного ініціатора розділення митрополії – великого князя Вітовта Кейстутовича[69]. Ймовірно, Фотій сподівався на примирення з литовським князем, про що він писав так: «надеюсь на человеколюбие Божие, еже быти тому вскоре»[70]. На наш погляд, це може бути також побічним свідоцтвом того, що Фотій усвідомлював добровільне волевиявлення руcько-литовських єпископів, тому усю провину за «мятеж церковный» він покладав не на князя, а на архиєреїв. У посланні Фотій заперечував обвинувачення литовсько-руськими єпископами Константинопольського патріархату в симонії, у свою чергу обвинувачуючи полоцького єпископа Феодосія та новопоставленого митрополита Григорія у цьому злочині під час спроби поставлення на Київську митрополичу кафедру. Зазначимо побіжно, що матеріальні можливості митрополита Фотія та Григорія Цамблака були далеко не на користь останнього, тому звинувачення Цамблака в симонії навряд чи доречно.

Як зазначав Знаменський, митрополит Фотій розіслав також окружні послання, у яких акцентував на незаконності поставлення Григорія та вимагав, щоб православні у київоруських землях не мали з ним спільності як із незаконним пастирем[71]. У Софійському першому літописі вміщено послання Фотія, де митрополит писав: «Тои мятежникъ церковныи зовется митрополитом киевьскым, а поставленъ есть от неправеднаго зборища в литовьском в Новѣгородцѣ, не избраниемъ святих отець …, но паче мучительскы и самозаконно его сдѣяше…»[72] У зв'язку з цим зазначимо такий факт: попри невизнання митрополита Григорія Константинополем та проклять з Москви митрополита Фотія, ми не знаємо випадків невизнання Цамблака митрополитом Київським зі сторони власне київоруського духовенства. Якщо такі поодинокі випадки й мали місце, вони були настільки неістотні, що не позначилися навіть в московських, ідеологізованих і тенденційних, джерелах. Навіть Карташов, найбільш упереджений щодо Григорія Цамблака, вимушений був признати: «з дивною неувагою ставилися в Литві до патріарших проклять, і не ними припинено було заколот, а добровільним видаленням самого Цамблака з кафедри, придбаної ним такою дорогою моральною ціною...»[73] На нашу думку, це є найбільш переконливим свідченням про те, що обрання власного – окремого від Москви – Київського митрополита носило характер добровільного волевиявлення всієї повноти помісної Церкви литовської Русі[74].

У спробі припинити церковне розділення Київської митрополії Фотію активно сприяв Константинопольський патріарх Евтимій II. Як вказує Лурьє, очільник Константинопольської Церкви позбавив Григорія Цамблака сану, прокляв його та піддав анафемі (Карташов датою цієї події називає 1415 р.[75]), а в Москві анафему Цамблаку за наказом Фотія було включено до щорічного чину Торжества Православ'я[76]. Серед дослідників немає одностайної думки щодо оцінки відлучення від Церкви (анафеми) митрополита Григорія Цамблака. Зокрема, сам Фотій у своєму окружному посланні писав: «прельщенный Григорьи и порицая (обещая) многая имения, и не послуша его, но и еще из сану священничьства изверже его вселенский патриарх и прокля и едва убежа казни»[77]. З цього уривку можна зробити висновок, що Григорій був відлучений від Церкви ще до свого постав-

[69] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344; Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 478.
[70] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.
[71] Знаменский П.В. История Русской Церкви.
[72] Софийская первая летопись старшего извода. С. 538.
[73] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.
[74] У цьому контексті доречно нагадати про прецедент призначення на Київську митрополичу кафедру московським князем Димитрієм Донським у 1375 р. свого духівника попа Дмитра, який майже півтора роки керував митрополією, навіть не маючи єпископського сану, й увійшов в історію Церкви під прізвиськом Мітяй. Призначення Мітяя – спочатку вольовим рішенням князя, а згодом, під тиском державної влади, обрання Мітяя київським митрополитом на соборі «великоруських єпископів», спричинило потужний спротив у церковному середовищі Московської Русі й призвело навіть до арешту князем Димитрієм суздальського єпископа Діонісія (див.: Турилов А.А. Митяй. *Большая российская энциклопедия*. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/2218338). Нічого подібного під час та після виборів київським митрополитом Григорія Цамблака у ВКЛ не відбувалося.
[75] Там само.
[76] Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории православной традиции между XV и XX веками. Москва, 2009. С. 21.
[77] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.

лення на Київську митрополичу кафедру (такої думки дотримується Карташов[78]). Власовський водночас не згадує про причини анафеми Григорія Цамблака, а Грушевський взагалі піддає сумніву сам факт анафеми, оскільки ми дізнаємося про неї лише з послання самого Фотія: «В Царгороді Цамблака не посвятили. Фотій каже в своїм посланію навіть, що його там у Царгороді … позбавили священства й прокляли, але це виглядає вже дуже мало правдоподібно», і додає: «Московські історики церкви вірять в тім Фотієві на слово»[79].

Згодом, у 1416 р., митрополит Фотій написав про розділення Київської митрополії до Константинопольської патріархії та в тому ж році, зазначає Прохоров, отримав зі своїм же гінцем послання-відповідь[80]. Ломізе акцентує увагу на тому, що новий патріарх Іосиф II знову розглянув справу Григорія Цамблака і направив близькі за текстом послання до Фотія та московського князя Василія[81]. На початку послань патріарх запевнив митрополита та князя в тому, що не буде давати послаблення Цамблаку («никако да не будет от нас послабление»). Далі коротко повідомлялось про рішення Синоду, котрий піддав таки анафемі митрополита Григорія. І нарешті, Фотію пропонувалося якомога швидше прибути до Царгороду для чергового розгляду справи Цамблака, якого, як сподівались у Константинополі, Вітовт змістить на вимогу імператора та патріарха. Слова патріарха підтвердив у своїх посланнях Фотію та Василію й імператор Мануїл II Палеолог, сват московського князя. До Константинополя запрошувався також і Григорій Цамблак, проте обидва митрополити до столиці Візантійської імперії не поїхали.

На думку Лурьє, Фотій не поїхав до Константинопольського патріарха через передчуття того, що Іосиф II збирається визнати обрання Григорія Цамблака митрополитом Київським[82]. Як пише дослідник, «про те, що факт визнання відбувся насправді, говорить той факт, що на Літургії, котру служив митрополит Григорій під час католицького собору в Констанці (1414–1418 рр.), причащались офіційні посли візантійського імператора»[83]. На мові дипломатії це означало, що митрополит Григорій представляв не лише себе особисто й свою митрополію, а, як мінімум, Константинопольський патріархат: «Але після смерті митрополита Григорія патріарх відновлює колишній порядок, і з 1420 року західноруські єпархії знову знаходяться під юрисдикцією Москви»[84]. Як слушно зауважує Ломізе, «визнавши Григорія Цамблака, крім урегулювання кризи в Київській митрополії, патріархія забезпечувала перебування в Констанці поряд з імператорськими послами митрополита своєї юрисдикції»[85].

Турилов також звертає увагу на той факт, що патріархія та імператор, маючи потребу в військовій допомозі в боротьбі проти турків і в матеріальній помочі, не були зацікавлені в загостренні конфлікту з Литвою та Польщею[86]. Як вказує дослідник, у Густинському літописі є згадки про те, що патріарх Іосиф II (у Іпатівському літописі згадується патріарх Каліст[87]) врешті визнав обрання Григорія Цамблака митрополитом Київським[88]. «Ці відомості пізнього українського літописця побічно, але надійно підтверджуються даними джерел по історії Констанцького Собору (вони також свідчать, що визнання Константинополем обрання Г[ригорія] сталося до поїздки Г[ригорія] в Німеччину): у промові, яку митрополит вимовив перед папою, він назвав імператора Мануїла “своїм ясновельможним паном” («serenissmus dominus meus» – Acta Concilii. 1923. P. 166), а в хроніці Ульріха Ріхенталя відмічена присутність на літургії, яку служив Г[ригорій], членів візант[ійського] посольства («zwen Hert-zogen von Kriechen» – Richental. 1882. P. 139)», – констатує Турилов[89].

Митрополит Григорій Цамблак, на жаль, керував Київською митрополією не довго. Історичні свідоцтва, з якими згодні майже всі дослідники, одностайно говорять про смерть уже немолодого митрополита у 1419 р., проте Олександр Яцимірський вважав, що Григорій Цамблак «після таємного залишення митрополичої кафедри» ще прожив більше тридцяти років у Молдові й помер близько 1452 р. у віці 88 років[90]. Макарій Булгаков також

---

[78] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.
[79] Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій… С. 401.
[80] Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 478.
[81] Ломизе Е.М. Константинопольская патриархия и церковная политика императоров с конца XIV в. до Ферраро-Флорентийского собора (1438–1499). *Византийский временник*. 1994. № 80. С. 104.
[82] Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой... С. 21.
[83] Там само.
[84] Там само.
[85] Ломизе Е.М. Константинопольская патриархия и церковная политика императоров... С. 104.
[86] Турилов А.А. Григорий Цамблак. *Православная энциклопедия*. Москва, 2006. Т. 12. С. 583–592.
[87] Ипатьевская летопись. С. 353.
[88] Див.: Fijałek J. Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy XIV w. na podstawie źrodel greckich. *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1897. S. 51.
[89] Турилов А.А. Григорий Цамблак. С. 583–592.
[90] Див.: Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.

допускав імовірність того, що Григорій Цамблак просто «залишив Росію»[91], цієї ж думки дотримувався і Карташов[92]. Натомість Грушевський вважав, що «ця гіпотеза стрічається з поважними трудностями, які не знати, чи удасться їй подоліти»[93].

Після відходу Григорія Цамблака від Київської митрополії Фотію вдалося знову об'єднати під своєю духовною владою всі русько-литовські єпархії. На думку митрополита Макарія, Вітовт міг примиритися з Фотієм з огляду на численні обставини, як от невдоволення багатьох підданих відділенням Литовської митрополії, визволення з в'язниці опонента Вітовта Свидригайла, котрого православні жителі Литви вважали захисником своєї віри тощо[94]. Карташов уважав, що Вітовт визнав владу Фотія через те, що на той час конфлікт Литви з Московією припинився, і замість цього загострилися стосунки Вітовта із Польщею, від якої він бажав відділитися[95].

У 1420 р. митрополит Фотій, як предстоятель єдиної Київської митрополії, їздив до Новогрудку, щоб взяти участь у переговорах Вітовта з візантійським послом Філантропіном, котрий відвідав Литву після переговорів про унію з імператором Сигізмундом. Як зазначає Ломізе, не виключено, що подібно до Цамблака в Констанці, Фотій представляв тут інтереси не лише своєї митрополії, але й Вселенського престолу[96].

Після остаточного утвердження на Київській митрополичій кафедрі, Фотій був очільником єдиної Руської Церкви до своєї смерті у 1431 р. Як зазначав Власовський, з огляду на вищеописані події, є безпідставним 1415 р. вважати роком поділу Київської митрополії на Київську та Московську[97]. На думку Турилова, тимчасове розділення Київської митрополії мало велике значення, оскільки певним чином стало прологом до автокефалії Російської Церкви (тобто північної, московської частини КМ) у середині XV ст.[98] Зазначимо, що суперечки довкола Київської митрополії й надалі не вщухали: після смерті Фотія у Москві обрали кандидатом на Київську митрополичу кафедру рязанського єпископа Іону, в той час як зі сторони Литви у Константинополь був направлений єпископ смоленський Герасим, котрого у 1433 р. царгородський патріарх і висвятив на митрополита Київського і всієї Русі. Після трагічної загибелі Герасима у 1435 р., московський князь знову направив Іону до Константинополя, проте Константинополь вже висвятив на Київську митрополію свого кандидата, грека Ісидора, прихильника унії з Римом – Царгород готувався до Флорентійського собору та йому конче потрібен був власний ставленик на посту предстоятеля єдиної Руської Церкви. Власне, Ісидор був останнім Київським митрополитом, єдиним для обох частин колишньої Київської Русі. Через деякий час після Флорентійської унії та втечі Ісидора з Москви у Рим, 15 грудня 1448 р. московський князь Василій Васильович знову обирає Іону, який до своєї смерті у 1461 р. носить титул митрополита Київського, але навіть не робить спроби поширити свою владу на єпархії українсько-білоруської Русі. Наступник Іони, митрополит Феодосій, вже носить титул «митрополита Московського і всієї Русі». Відтепер шляхи Київської і Московської митрополій на довгі століття розійшлись; за цей час виробились риси власної національної ідентичності, які призвели кожну з них до формування, відповідно, української та російської православних традицій.

В російській історіографії діяльність митрополита Фотія подається виключно в позитивному аспекті, – він описаний як прихильник «єдності Руської Церкви», таким, що поклав багато сил на подолання розділення Київської митрополії, прибічником єдності всіх Руських єпархій незалежно від політичного поділу земель Київської Русі на Велике князівство Московське та Велике князівство Литовське.

Дійсно, його діяльність на цьому поприщі відбувалася з великою витратою сил та енергії і, принаймні за його життя, завершилася видимим успіхом. Цей аспект діяльності митрополита Фотія яскраво відобразився в його численних посланнях до православних вірян Руcько-литовського князівства, у підтримуванні тісних стосунків із Константинопольським патріархатом та візантійським імператором, в активній участі митрополита як у церковних, так і політичних подіях початку XV ст.

Навряд чи є достатні причини сумніватися в щирості його намірів щодо єдності Руської митрополії в контексті політики візантійсько-московських політичних, церковних, й навіть династичних, стосунків. Однак чи було цього достатньо для предстоятеля Церкви,

[91] Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 878.
[92] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344–345.
[93] Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій… С. 403, кінцеве посилання 1.
[94] Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344-345.
[95] Там само. С. 344.
[96] Ломизе Е.М. Константинопольская патриархия и церковная политика императоров... С. 104.
[97] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 115.
[98] Турилов А.А. Григорий Цамблак. С. 583–592.

до канонічної території якої належали руські землі, розділені політично на дві держави, які, до того ж, знаходилися одна з одною у стані війни?

Така складна ситуація вимагала від предстоятеля, як мінімум, політичного нейтралітету, рівного ставлення до обох частин митрополії, за якого Київський митрополит ніс би виключно архипастирське окормлення ввіреної йому пастви в політично розділеній, але церковно ще єдиній Русі. Приклади, коли митрополити виступали в якості примирителів ворогуючих і воюючих один з одним руських князів, нам подає епоха феодальної міжусобиці в Київоруській державі.

Проте стати «над ситуацією» митрополит Фотій не зміг. Зайнявши київську митрополичу кафедру в той час, коли між Московським і Литовським князівствами йшла війна, він встав на сторону однієї з ворогуючих сторін і вже одним цим прирік Київську митрополію на розділення. Саме діяльність Фотія, у його прагненні об'єднати Руську Церкву виключно навколо і в інтересах Москви, його політична однобічність і ангажованість призвели, у кінцевому наслідку, до поділу Руської митрополії на Київську та Московську. Фотій не міг зберегти церковну єдність, оскільки не був політично нейтральним. Він вів церковну політику в фарватері державних інтересів московського великого князя, фактично спровокувавши ВКЛ на пошук шляхів до нейтралізації впливу Московської держави на православних підданих Русько-литовського князівства. У такій ситуації єдиним виходом для ВКЛ вбачалося обрання окремого та незалежного від Москви Київського митрополита. Це виглядало тим більш логічно, що історичний Київ – кафедральне місто Київської митрополії – входив до складу Русько-литовської держави.

Але чи міг митрополит Фотій, людина непересічна й талановита, діяти інакше? Пам'ятаємо, що Фотій був візантієць за походженням і, головне, за вихованням та способом мислення. Він був цілком відданий інтересам своєї батьківщини, діяв в її інтересах, з цією метою був поставлений Константинополем на Київську митрополичу кафедру і направлений до Москви. Саме Москва, а не ВКЛ, була в сфері політичних і фінансових (а по тому – й церковних) інтересів Візантійської імперії, яка на той час втратила значну частину своєї території і матеріальних багатств.

Фотій не був винний у симонії в класичному значенні цього слова, як його – цілком, однак, справедливо – звинувачували опоненти. Отримавши в Константинополі конкретне політичне доручення, будучи цілком відданим Візантії, він не наважився його порушити, тому й не зміг однаково дбайливо ставитися до обох частин Київської митрополії, хоча і намагався зберегти єдність кафедри так, як він це розумів, і певною мірою був заручником політичної ситуації.

Церковне розділення Київської митрополії на початку XV ст. мало вагоме значення для історії православної Церкви на Русі не тільки в цей період, а й загалом в історії Руської Церкви, оскільки значною мірою відобразило (й започаткувало) майбутні тенденції до більш глибокого й остаточного розділення Руської митрополії на Київську та Московську, а відтак – на формування окремих самостійних Української та Російської помісних Церков. Розділення митрополичої кафедри часто зумовлювалися амбіціями світської влади та політичними подіями, однак і очільники православної Церкви за власною волею чи поневолі були активними учасниками політичних відносин між Литовською Руссю та Московським князівством.

References

Bobrov, A. (2001). Letopisnyi svod mitropolita Fotyia [Chronicle of Metropolitan Photius]. *Труды отдела древнерусской литературы*. Т. 52. С. 90–130. Saint Petersburg, Russia.

Ioannidis, N. (2008). Otnoshenyia Konstantynopolskoi Tserkvi s Rossyei v XV v. [Relations between the Church of Constantinople and Russia in the 15th c.]. *Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Материалы международной научно-богословской конференции*. С. 213–230. Moscow, Russia.

Isichenko, I. (1999). Istoriia Khrystovoi Tserkvy v Ukraini: Konspekt lektsii dlia studentiv dukhovnykh shkil [History of the Church of Christ in Ukraine: Synopsis of lectures for students of theological schools]. Kharkiv, Ukraine.

Lomize, E. (1994). Konstantinopolskaia patriarkhyia i tserkovnaia politika imperatorov s kontsa XIV v. do Ferraro-Florentyiskoho sobora (1438–1499) [The Patriarchate of Constantinople and the Church Policy of the Emperors from the End of the 14th c. to Ferrara-Florence Cathedral (1438–1499)]. *Византийский временник*. № 80. С. 98–116. Saint Petersburg, Russia.

Lurie, V. (2009). Russkoe pravoslavie mezhdu Kievom i Moskvoi: Ocherk istorii pravoslavnoi traditsii mezhdu XV i XX vekamy [Russian Orthodoxy between Kyiv and Moscow: An Essay on the History of the Orthodox Tradition between the 15th and 20th c.]. Moscow, Russia.

Peleshenko, Yu. (2012). Ukrainska literatura piznoho Serednovichchia (druha polovyna XIII – XVI st.): Dzherela. Systema zhanriv. Dukhovni intentsii. Postati [Ukrainian literature of the late Middle Ages (the second half of the 13th – the 15th c.): Sources. System of genres. Spiritual intentions. Figures]. Kyiv, Ukraine.

Turilov, A. (2006). Hryhoryi Tsamblak [Gregory Tsamblak]. *Православная энциклопедия*. Т. 12. С. 583–592. Moscow, Russia

Ulianovskyi, V. (1994). Istoriia Tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini. Knyha 1: Seredyna XV–XVI stolittia [History of the Church and religious thought in Ukraine. Book 1: Middle of the 15th – the 16th c.]. Kyiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy – Ph.D. in Historical Sciences, chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, at the T.G. Shevchenko "Chernigiv Collegium" National University (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

Чистяков Володимир Олександрович – аспірант Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Chistyakov Volodymyr – postgraduate student of the T.G. Shevchenko National University «Chernigivsky Collegium», Department of World History and International Relations (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: vchistyakov96@gmail.com

ACTIVITY OF METROPOLITAN PHOTII AND THE PROBLEM OF DIVISION OF THE KYIV METROPOLIS BETWEEN THE MOSCOW STATE AND THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

The purpose *of the article is to highlight the problematic church-political events that took place in the process of the division of the Kyiv Metropolis in the early 15th c. Then the permanent military-political conflict between Muscovy and the GDL was supplemented by a religious and spiritual struggle for the «heritage of Kievan Rus». Church hierarchs were also involved in this conflict – Metropolitans Photii and Gregory Tsamblak.* ***The research methodology*** *is based on the use of both general scientific and specialized methods, such as historical-genetic, historical-comparative, structural, biographical, historiographical, etc.* ***The novelty*** *of the work lies in the analysis of a set of complex circumstances, factors and reasons that prompted Metropolitans Photii and Gregory Tsamblak – each from the position of the authorities and episcopate of the state in which they were – to preserve the integrity of the Kyiv Metropolis, and later – to the first division of the Russian Church and the separate existence of metropolitan sees in Kyiv and Moscow. The main church-political processes of that time are described in detail, a number of hypotheses are put forward regarding the problematic issues in this context. The analysis, synthesis of historical facts and views of researchers made it possible to make following* ***conclusions****. Firstly, church hierarchs were often forced to voluntarily or under pressure to take a certain political side – as was the case with Metropolitan Photii, who sabotaged, despite certain canonical and objective circumstances, the existence of the Kievan Metropolitan See separate from Moscow. Secondly, an important factor, despite the political weakening of Byzantium, was the Patriarchate of Constantinople, which tried to balance between two sides, often unsuccessfully. Finally, the formation of the metropolitan see in some states on the territory of former Rus was a natural phenomenon of the maturity of late feudal states, however, these problems were not always solved peacefully and canonically. The ecclesiastical division of the Kyivan Metropolis in the early 15th c. was of great importance for the history of the Orthodox Church in Rus not only in this period, but also in the history of the Russian Church in general, as it largely reflected (and initiated) future trends towards a deeper and final division of the Rus Metropolis into Kyiv and Moscow, and thus – the formation of separate independent Ukrainian and Russian local churches.*

Key words: *Metropolitan Photii, Gregory Tsamblak, Kyiv Metropolis, Byzantium, Patriarchate of Constantinople.*

Дата подання: 10 червня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 9 серпня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В., Чистяков, В. Діяльність митрополита Фотія та проблема розділення Київської митрополії між Московською державою та Великим князівством Литовським. *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 26–38. DOI: 10.5281/zenodo.7235966.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. and Chistyakov, V. (2022). Diialnist mytropolyta Fotiia ta problema rozdilennia Kyivskoi mytro-polii mizh Moskovskoiu derzhavoiu ta Velykym kniazivstvom Lytovskym [Activity of Metropolitan Photii and the problem of division of the Kyiv Metropolis between the Moscow state and the Grand Duchy of Li-thuania]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 26–38. DOI: 10.5281/zenodo.7235966.

УДК 930.2:271.22(477)«141»Цамблак Грушевський

Дмитро Гордієнко

●

ПОСТАТЬ МИТРОПОЛИТА ГРИГОРІЯ ЦАМБЛАКА В ОСМИСЛЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО[1]

DOI: 10.5281/zenodo.7214902
© Д. Гордієнко, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2313-9019

***Метою** статті є вивчення українського історіографічного процесу з дослідження українського пізнього Середньовіччя, безпосередньо творчого спадку найвидатнішого українського історика – Михайла Грушевського. У дослідженні використано такі **методи:** порівняльний, критичний, системний, методи джерелознавчого аналізу. **Новизна** дослідження полягає в тому, що вперше в історіографії проаналізовані студії Грушевського, присвячені постаті та творчому спадку київського митрополита Григорія Цамблака. **Висновки.** У візії Михайла Грушевського значення постаті Григорія Цамблака в історії України та Української Церкви полягає в тому, що його обрання митрополитом Київським на соборі єпископів у Новогрудку стало однією з ключових подій у відокремленні московської митрополії, а відповідно й утворенні окремої Київської митрополії на землях Литви й Польщі. Не вважає Грушевський Цамблака й переконаним прихильником унії Православної Церкви з Католицькою. Однак не показує його й ревним православним. Приділив Грушевський і певну увагу постаті Цамблака-книжника, якого вважає представником «середньоболгарського впливу» в історії української літератури та культури. Загалом Грушевський створив перший в українській історіографії, хоча й суперечливий, але цілісний образ Григорія Цамблака, окреслив його місце в історії України, Української Церкви та культури загалом.*

***Ключові слова:** Михайло Грушевський, Григорій Цамблак, пізнє Середньовіччя, українська історіографія, історія Церкви.*

Михайло Грушевський безумовно є одним з найвидатніших українських істориків, також він був соціологом, політологом, філологом тощо. Його творчість охопила фактично всі сторони української минувшини від доісторичних часів до першої третини XX ст. Вже Дмитро Дорошенко у листі до Сергія Шелухина від 17 квітня 1924 р. наголошував: «Грушевський, який би він не був несимпатичний як людина і як діяч, безперечно – видатний учений; зробив він дуже багато, і без його праць ніхто тепер, працюючи над історією України, обійтися не може, та довгий час не зможе обійтися й на далі»[2]. Масштаб постаті Грушевського та його досліджень зумовили постання у Сполучених Штатах Америки й окремого напрямку соціогуманітаристики – грушевськознавства, який сьогодні активно розвивається і в Україні. Зокрема, праці Грушевського з історії Церкви в Україні частково проаналізовані в дослідженнях Ігоря Гирича та Василя Ульяновського[3]. Однак цілісне дослідження й осмислення постаті дослідника як історика Церкви – справа майбутнього.

Значне місце у творчій спадщині Грушевського посідає доба пізнього Середньовіччя, зокрема різноманітні питання історії Церкви, де вчений прагнув сказати своє вагоме наукове слово. На відміну від періоду високого Середньовіччя, українське пізнє Середньовіччя все ще залишається мало дослідженим. Така ситуація спостерігалася і в часи Грушевського, що позначилося і на його творчості.

Світлана Панькова підмітила, що приступаючи до четвертого тому «Історії України-Руси», присвяченого політичним відносинам XIV–XVI ст., Грушевський спершу підходив до нового періоду, як до часу в житті українського народу «своїм змістом невеселого», «часів занепаду», однак перегодом змінив свої погляди на оптимістичніші «часи перехідові»[4]. Однак це був том українського гранд-наративу, якому «судилося стати першим се-

[1] Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики. До 600-річчя митрополита Григорія Цамблака (1364–1420)», яка відбулася 28 грудня 2020 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

[2] Цит. за: Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (поч. XIX – 80-ті рр. XX ст.): Монографія: У 2 ч. Київ, 2014. Ч. 1. С. 437.

[3] Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Духовна Україна (Зб. творів)*. Київ: Либідь, 1994. С. 528–529, 532–533, 539–540; Ульяновський В. З історії релігійної думки на Україні. *Грушевський М. С. Духовна Україна (Зб. творів)*. С. 545–549.

[4] Панькова С. Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: між двома «українськими крилами в могутнім національнім леті». *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Київ, 2019. Кн. 1. С. 59.

ред попередників монументального проєкту, який "відлежався" перед друком більш як півтора року»[5]. З іншого боку, цей же «четвертий том став останнім із корпусу фундаментального проєкту М. Грушевського, який було перевидано в доопрацьованому, розширеному варіанті», і був першим опублікованим томом у підросійській Україні[6]. Водночас окрім зовнішніх особливостей київське перевидання тому мало й сутнісні, концептуальні зміни. С. Панькова наголошує, що в другому виданні IV-го тому автор послідовно замінює «українсько-руський» на «український»: «Це був той час, коли поступово, але послідовно М. Грушевський покінчує з рутенством, відмовляється від двочленного терміна "Україна-Русь", сконструйованого О. Барвінським та поширеного В. Антоновичем і О. Кониським, та переходить від терміна "Україна-Русь" до "України", від "українсько-руський" до "український"»[7]. Й надалі вчений буде послідовно й наполегливо впроваджувати терміни «Україна», «український» у науковий наратив, поширюючи його на всі епохи української історії.

Грушевський не проводив чіткого вододілу між світською та церковною історією. Вчений наголошував, що «релігійні відносини стають тим фокусом, в якім збігаються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народності, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії, в основі річі зовсім далекі від чисто церковних інтересів»[8].

Не стала винятком і постать митрополита Григорія Цамблака, якому науковець приділив увагу в монументальній «Історії України-Руси» (т. V та VI-й), в «Історії української літератури» (т. V, кн. 1), а також у низці статей та рецензій[9], зокрема на монографію О. Яцимирського, присвячену Г. Цамблаку. Саму книжку Грушевський оцінював не високо, закидаючи автору переобтяження тексту «широкими переповіджуваннями чужих статей і серед сих збочінь не раз дуже тяжко слідити за провідною ниткою аргументації автора і його виводів». Відтак, «книга цінна новим матеріалом, але його оброблення з наукового становища лишає дуже багато до бажання»[10].

Натомість вже сучасники визнавали важливість відповідних томів «Історії української літератури»[11] та «Історії України-Руси» М. Грушевського. Так, Василь Доманицький наголошував, що вони мають ще більшу вагу за попередні, бо до Грушевського історією України XIV–XVII ст. «без міри менше цікавились вчені, заглядали в ці дебрі лишень вряди-годи, і професорові Грушевському довелося не одну стежку в них прокладати першому, показувати на з'явища, на які інші дослідники не звертали уваги, або ж хоч і звертали, то, не маючи перед собою такого грандіозного історичного матеріалу, який мав професор Грушевський, робили не такі висновки, як було треба»[12].

Відтак звертаючись до постаті Г. Цамблака, обрання його на катедру митрополита Київського Грушевський розглядає в широкому контексті змагання литовських князів за утворення власної, осібної митрополії. Водночас церковна політика литовських князів зумовлювалась литовсько-московськими та литовсько-польськими відносинами[13]. Прикметно, що нарікання Вітовта на митрополита Фотія суголосні нарікання Ольгерда на митрополита Алексія. Скарга Ольгерда константинопольському патріарху на Алексія змусила патріарха прислати свого представника на Русь – Кипріяна для вияснення справи на

[5] Панькова С. Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського... С. 69.
[6] Там само. С. 82–83.
[7] Там само. С. 85.
[8] Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1994. Т. V: Сусп.-політ. і церк. устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. С. 385.
[9] Грушевський М. [Рец.:] К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Исследование П.А. Сырку. Т. I, вып. I. Санкт-Петербург, 1899. Ст. XXXII+609. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2012. Т. 15: Серія «Рецензії та огляди»: (1898–1904). С. 220; Грушевський М. Dr. Antoni Prochaska. Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły («Przegląd powszechny», 1896, VI, c. 329–351; VII, c. 42–64); A. Lewicki. Sprawa unii kościelnej za Jagiełły («Kwartalnik historyczny», 1897. Is. II. C. 310–337). *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Т. 14: Серія «Рецензії та огляди: (1888–1897)». С. 211–212.
[10] Грушевський М. [Рец.:] А.И. Яцимирский. Григорий Цамблак, очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург, 1904. Ст. 501+14 табл. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Т. 16: Серія «Рецензії та огляди»: (1905–1913). С. 131–132.
[11] Марковський М. [Рец.:] Михайло Грушевський. Історія української літератури. Т. V. Вип. 1. Культурні й літературні течії на Україні в XV–XVI в. і перше відродження (1580–1610 р.). Державне вид-во України, 1926. Ст. 1926, 204. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2015. Т. 46. Кн. II: Рецензії на праці М. Грушевського (1915–1938). С. 155–159. На жаль, рецензент оминув Цамблакові сюжети праці Грушевського, з болгарського впливу згадав лише Тирнівського патріарха Єфима (Євтимія) та його учнів. Подібно оминув Цамблакові сюжети й Д. Абрамович, хоча дуже високо оцінив доробок М. Грушевського: Абрамович Д. [Рец.:] М. Грушевський. Історія української літератури. Т. V. Державне вид-во України, Київ, 1926–[19]27; *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Т. 46. Кн. II. С. 180–184.
[12] Доманицький В. [Рец. на:] Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Том VI. Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII в., стор. 667; *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Т. 46. Кн. I. С. 200.
[13] Такої ж думки, очевидно, за М. Грушевським, притримується й І. Власовський: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью Йорк, 1955. Т. I: X–XVII. С. 112.

місці, що згодом – у 1375 р. і був висвячений на митрополита для Литви. Саме в контексті митрополита Кипріяна вперше й згадується Грушевським Григорій Цамблак, як свояк митрополита[14]. І сама справа митрополита Кипріяна важлива для розуміння причин та обставин поставлення Г. Цамблака на Київську катедру.

Ольгерд, а на перших порах і Вітовт, у прагненні здобути власну митрополію, мусив зважати на наявність митрополії в Галичі та на входження до складу Київської й московських єпархій. Щодо останніх певну підтримку Литва знаходила в опозиційних до Москви російських князівствах. Цей вузол не вдалося розв'язати й митрополиту Кипріяну, який після визнання на Москві, перебував переважно там і рідко з'являвся в литовських єпархіях. Об'єднати митрополію на перших порах вдалося новому, присланому з Константинополя, митрополитові Фотієві, якого de facto визнали й галицькі єпархії. Однак 1414 р. дійшло до розриву Фотія з князем Вітовтом, що й спонукало останнього скликати Собор литовських єпископів і обрати митрополитом Григорія Цамблака.

Вибір Г. Цамблака Грушевський подає як особистий вибір великого князя Вітовта та його «партизан-єпископів» – прихильників розділення митрополії. Вибір Цамблака зумовлювався як спорідненістю його з митрополитом Кипріяном, так і зв'язками при патріаршому дворі, що, очевидно, давало Вітовтові певну гарантію успіху своєї справи. Так, вчений припускає, що за час свого перебування у Великому князівстві Литовському, себто з 1406 р., Григорій Цамблак «вмів здобути прихильність Вітовта, а може між духовенством зложив партію прихильників єрархічного розділу, що могли покладатися на царгородські впливи Цамблака і його власні запевнення», хоча, як справедливо наголошує Грушевський, «рішуче значіннє мусіла мати тут воля Вітовта»[15]. Проте у пізніших працях М. Грушевський говорить, що поставлення Г. Цамблака митрополитом було актом «супроти претензій польсько-литовського уряду на право роздавання духовних хлібів, що грозили повною руїною православній церкві, стало заявляти своє право на обсаджування церковних посад православне громадянство – його верхи»[16]. З іншого боку, вчений припускає, що Цамблак вирушив на Русь вже як потенційний наступник на митрополичий престол, який, «користаючи з прихильности до його стрия польсько-литовського правительства, пішов сею дорогою до своєї мети»[17].

Хоча царгородські надії не справдилися й патріарх не затвердив вибір литовсько-руських єпископів, Грушевський відкидає думку, що Цамблака не лише не висвятили на митрополита, а й позбавили сану; як відкидає й повідомлення Никонівського літопису, буцімто ідея скликання собору для висвячення митрополита походила від Вітовта, лише під тиском якого свою згоду дали єпископи. На думку вченого, такий план походив від єпископів. При цьому «його мотивовано такими прикладами, як поставленнє Клима Смолятича в 1147 р., також прикладом болгарів і сербів, і загальними принципами християнської єрархії та царгородськими надужиттями, де поставленнєм єрархів розпоряджає цісар, з мотивів фінансових»[18].

Чергова спроба порозумітися з патріархом зазнала невдачі, відтак 14 листопада 1415 р. у Новогрудку був скликаний собор православного духовенства, князів та бояр із українських та білоруських земель Литви та Польщі, який на другий день і висвятив на митрополита Григорія Цамблака, всю вину за самочинне рішення поклавши на візантійського цісаря, при цьому єпископи покликались на приклади посвячення митрополитами в Константинополі Кипріяна, Пимена та Діонісія[19]. Іван Власовський наголошує, що це був перший випадок звернення до соборової практики Церкви в боротьбі за окрему литовсько-українську митрополичу катедру[20]. Собор 1415 р. мав і те значення, що він поставив остаточну крапку в боротьбі за окрему Галицьку митрополію, що згодом відобразиться в титулі митрополита київського і галицького[21].

Водночас, якщо духовенство провину покладало винятково на цісарів, умисне оминаючи патріарха, то Вітовт у своїй окружній грамоті звинувачує саме константинопольського патріарха та візантійське духовенство загалом. Ці звинувачення цілком поділяє Грушевський, зазначаючи, що «історія боротьби за митрополію 2-ої пол. XIV в. – часи

[14] Грушевський М. С. Історія України-Руси… Т. IV: XIV–XVI в. – відносини політичні. С. 77; Там само. Т. V. С. 393.
[15] Там само. С. 400.
[16] Грушевський М. Вплив чеського національного руху XIV–XV в. в українськім житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат. *Грушевський М. С. Твори…* Т. 10. Кн. І. С. 66.
[17] Грушевський М.С. Історія України-Руси… Т. V. С. 400; Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн.: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610). Київ: Либідь, 1995. Т. 5. Кн. 1. С. 17.
[18] Грушевський М. С. Історія України-Руси… Т. V. С. 401.
[19] Там само. С. 418.
[20] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 113.
[21] Грушевський М. С. Історія України-Руси… Т. V. С. 397.

конкуренції м. Алексія, Романа й Кипріяна й замішань по смерти Алексія … повні епізодів, що вказують на незвичайно цинічні, грубо підкупні відносини на дворі царгородського патріарха й цісаря й чисто еґоїстичне, фіскальне становище їх до руських справ: от аби лише здерти»[22]. Окрім того, провал посвячення Цамблака в Константинополі Грушевський кладе й на карб інтригам московського уряду та московського митрополита[23]. На жаль, ця практика висвячення київського митрополита на той час не дала традиції в Україні. Натомість вона була перейнята Москвою, де із 1448 р., від висвячення Йони, митрополити надалі обирались собором місцевих єпископів. Цамблак перебував на чолі Литовсько-Руської Церкви дуже короткий термін, його правління Грушевський доводить приблизно до 1420 р., водночас скептично ставиться до думки О. Яцимирського про повернення Цамблака в Молдавію[24].

Спроба унії. Констанцький собор

Неоднозначно й суперечливо оцінюється в історіографії постать Григорія Цамблака як речника церковної унії. Приступаючи до цих сюжетів, Грушевський зазначає, що на початок XV ст. «проби церковної унії, чи то злучення, властиво піддання руської церкви римській, мали свою довгу історію: вони розпочалися (коли рахувати звісний епізод з часів кн. Ольги) ще скорше, ніж була орґанізована взагалі християнська церква на Руси»[25].

Прикметно, що і Казимир, і Ольгерд у домаганні власного митрополита погрожували патріарху запросити митрополита-католика. Проте, згідно з Грушевським, першим почав робити реальні кроки до запровадження унії Ягайло. Тож початок руху в цьому напрямку вчений визначає 1396 р., коли на Волинь і Галичину прибув митрополит Кипріян, де й мав зустрітися з Ягайлом «в справі сполучення руської церкви з римською, і вкінці вони урадили удатися до патріарха й запроєктувати йому вислати своїх відпоручників на синод, що мав би зібратися десь на Руси й перевести злуку церков східної й західної. Такого змісту вислали вони листи до патріарха – осібно Кипріян і осібно Ягайло»[26]. При цьому Кипріян, на думку Грушевського, як «старий політик, не хотячи противитися Ягайлові, зіпхнув з своїх плеч цілу справу на патріарха умисно, аби її делікатним способом забити»[27]. Проте й «патріарх поспішив ухопити Ягайла за сю пропозицію, аби втягнути його в боротьбу з турками»[28]. Згодом Грушевський розвинув свою думку й більше схилявся до переконаної унійної позиції Кипріяна. Останній, намітивши Г. Цамблака як свого наступника, прагнув посадити його в Москві, а щоб закріпити за ним Київську митрополію, Вітовту та Ягайлу представляв братанича як прихильника унії з Римом[29].

На той час припадає пожвавлення реформ у Католицькій Церкві, спрямованих на подолання Великої схизми Західної Церкви, значні надії при цьому покладалися на Констанцький собор, який розпочав свою роботу 5 листопада 1414 р. і якому Ягайло давав надію «на скоре переведеннє унії й заохочував членів собору старатися якнайскорше полагодити папську схизму, бо се б отворило приступ до переведення унії»[30]. І саме тоді мали відбуватися і вибори київського митрополита.

Отже, цілком вірогідно, що при виборі митрополита, в урядових польсько-литовських колах у справі унії покладались на Цамблака, і він встиг запевнити в своїй прихильності до неї. З іншого боку, «перспектива собору в Констанці могла підгріти уніонні бажання в литовсько-польських кругах, і Цамблак міг їм піти назустріч, хоч би дуже загальними запевненнями»[31]. Водночас Цамблак мав зважати на настрої руського духовенства, яке не хотіло розривати з Царгородом, чим і пояснює Грушевський обережну поведінку митрополита на Констанцькому соборі, «що він на власну руку, без грецької церкви нічого не хотів робити, отже стояв вповні на становищі Кипріяна»[32]. Тому Цамблак погодився взяти участь у Констанцькому соборі й «заявити свою прихильність до унії» лише під тиском Ягайла. Відтак й велике посольство було «уряджене з великою помпою» Ягайлом та Вітовтом, «аби заманіфестувати з найбільшим ефектом свої “апостольські” змагання до на-

[22] Грушевський М. С. Історія України-Руси… Т. V. С. 418.
[23] Там само. С. 409.
[24] Грушевський М.С. Історія України-Руси… Т. V. С. 403; Грушевський М. [Рец.:] А.И. Яцимирский. Григорий Цамблак… С. 131. І. Власовський датує смерть митрополита Григорія Цамблака 1419 р.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 115.
[25] Грушевський М.С. Історія України-Руси… Т. V. С. 508.
[26] Там само. С. 510.
[27] Там само.
[28] Там само.
[29] Грушевський М.С. Історія української літератури… Т. 5, кн. 1. С. 17.
[30] Грушевський М.С. Історія України-Руси… Т. V. С. 512.
[31] Там само. С. 400, 512. Пор.: Возняк М. Історія української літератури. 2-е вид., випр. Львів: Світ, 2012. С. 190.
[32] Грушевський М. С. Історія України-Руси… Т. V. С. 512; Грушевський М. Національно-культурний рух на Україні в XVI–XVII в. *Грушевський М. С. Твори*… Т. 23: Серія «Монографічні історичні праці». С. 183.

вернення на католицтво східних народів і тим збити некорисні поголоски, ширені про них німецькими рицарями»[33].

Київський митрополит прибув на собор у лютому 1418 р., де його з великими почестями зустрів сам імператор Сигізмунд І Люксембург. «Цамблак з свого боку попысався похвальним словом, де обсипав шумними похвалами згромаджених на соборі духовних і заохочував їх до переведення великого діла – "воедино собрати расщепленное тѣло церковное"»[34]. За кілька днів київський митрополит мав аудієнцію в папи Мартина V, на якій виголосив промову, в якій «висловив свою особисту й загальну радість русинів з нагоди успокоєння Західної церкви й вибору папи, що закінчив схизму римського понтифікату, яка мовляв смутила русинів. Довідавшися про закінченнє схизми, він перенявся надією, що тепер можливе буде переведеннє й унії східної церкви з західною»[35], однак на засадах скликання Вселенського собору, водночас просив папу надіслати на Русь добрих проповідників, щоб «заохотили русинів до унії». На цьому справа унії й закінчилася. Тоді в цьому не був зацікавлений насамперед папа, та й загалом Грушевський скептично ставиться до можливості проголошення унії на Констанцькому соборі. Цю думку розвиває І. Власовський, зазначаючи, що делегація Цамблака на собор входила «в політичні міркування Вітовта без поважних яких задумів щодо унії, для якої в Українській Православній Церкві, в народі українськім тоді ще менше було ґрунту, як в кінці XVI віку»[36]. Також І. Франко вважав, що митрополит вирушив на собор лише під примусом Ягайла та Вітовта, відтак і його обидві соборові промови були «нещирі», повідомляли про те, чого «не було, аж до наївності»[37].

Отже, як підсумовує Грушевський, Цамблак «вийшов щасливо з цілої історії. Він нічим не скомпрометував себе перед православними…, а Ягайло й Вітовт зісталися при переконанню, що їх митрополит робив в сій справі, що лише міг, і не з його вини справа не дійшла до кінця»[38].

Літературна творчість

5-титомова «Історія української літератури» посідає особливе місце в науковій спадщині М. Грушевського. Її план вчений розробив, перебуваючи у російській в'язниці впродовж 1914–1915 рр.[39] Уже перші три томи «Історії української літератури» «стали сенсацією не тільки серед широкого кола читачів, але також для невеликого кола спеціалістів»[40]. М. Грушевському як історику української літератури присвятили свої праці Є. Пеленський[41], Л. Білецький[42] та Д. Козій[43]. За висновками Леоніда Білецького, подібно до монументальної «Історії України-Руси», в «Історії української літератури» «М. Грушевський цілковито відкидає всю ту стару схему історії літератури і творить свою, цілком нову, тільки його праці властиву. В цім цілковито новім плані ховається найплодючіша його думка, що має на меті розбурхати дальших дослідників історії української літератури й поставити цю проблему на цілковито нові рейки»[44]. Однак розгром російськими комуністами української гуманітаристики на поч. 1930-х рр. та несприятливі умови для повноцінного розвитку українського літературознавства в еміграції унеможливили ґрунтовне та цілісне засвоєння зазначеного доробку М. Грушевського. Це завдання ще стоїть перед українською наукою.

Період історії української культури між кінцем XIII ст. та 1580-ми рр. М. Грушевський окреслює як велику порожнечу, «часи безвладності, застоя творчості і мислі»[45]. Проте такий песимізм поглядів стосовно тієї епохи для вченого не є доконечним. Водночас він заперечує тезу академіка В. Істріна про стан літератури та літературної творчості в Україні у XIV–XVI ст.: «Застоя в літературній творчості була, але книжна верства існувала і не зі-

[33] Грушевський М.С. Історія України-Руси… Т. V. С. 513.
[34] Там само. С. 514.
[35] Там само.
[36] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 129.
[37] Франко І. Історія української літератури. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти т.* Київ: Наукова думка, 1983. Т. 40: Літературно-критичні праці. С. 211.
[38] Грушевський М.С. Історія України-Руси… Т. V. С. 517.
[39] Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 38.
[40] Кордуба М. М. Грушевський як історик (на Його смерть). *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2016. Т. 47. Кн. ІІ: Меморіальна грушевськіана. С. 71.
[41] П[еленський] Є.Ю. М. Грушевський як дослідник літератури. *Грушевський М.С. Твори…* Т. 47. Кн. ІІ. С. 100–101.
[42] Білецький Л. М. Грушевський як історик української літератури. *Грушевський М. С. Твори…* Т. 47. Кн. ІІ. С. 146–151.
[43] Скитський Д. [Козій Д.] До методології історії літератури М. Грушевського. *Грушевський М.С. Твори…* Т. 47. Кн. ІІ. С. 175–180.
[44] Білецький Л. М. Грушевський як історик… С. 148.
[45] Грушевський М. Вплив чеського національного руху XIV–XV в. С. 58.

ставалась зовсім глухою на сучасні культурні і літературні течії. Інтелектуальна робота не переривалась, і наше відродження 1580–1600-х рр. не було продуктом самої тільки польської реформації XVI в., а приготовлялося довгим і складним засвоєнням ріжних відгомонів наростаючої опозиції середньовічному християнству, церкві і соціальному ладові в ріжних осередках Європи. Досі тільки мало зверталося на се увагу»[46]. Заповнити цю прогалину в науковій літературі й мала «Історія української літератури» М. Грушевського, безпосередньо її V-й том, який високо оцінив Дмитро Абрамович: «це не компіляція або популяризація російських праць, а самостійні, дійсно наукові студії над величезним і мало ще дослідженим у науці матеріалом»[47].

Значну увагу Грушевський приділяє літературній творчості Г. Цамблака. Учений сприймає Цамблака як представника «середньоболгарських впливів» в Україні. Тим самим пропонує альтернативне бачення цього явища в українській культурі, на противагу запропонованому Олексієм Соболевським і поширеному й сьогодні в літературознавстві термінові «південнослов'янський вплив». Більш вузько Грушевський відносить творчість Цамблака до «містично-аскетичної течії» церковної літератури того часу. Він наголошує, що єдиною «відомою нам літературною силою цього середньоболгарського літературного відродження являється тирновський патріарх Єфим (Євтимій)», відтак на перший план власне й історії болгарської літератури виходить Г. Цамблак – автор похвального слова патріарху Євтимію, головного джерела до реконструкції життя й творчості болгарського патріарха[48]. На думку ж Ю. Пелешенка, «Похвальне слово Євтимію Тирновському» є й найвизначнішим твором Григорія Цамблака[49].

Літературна реформа та й сама творчість патріарха Євтимія мала значення для всього слов'янського православного світу. З іншого боку, як зауважує Грушевський, «таке поширення Єфимової реформи, враження, яке вона зробила, і тривке загніздження її на ґрунті сербськім або московськім, незалежно від згаданого пієтизму для його особи, дає сумне свідоцтво літературному життю в цих краях: сербському, московському, до певної міри й українському»[50]. І в «скитських сторонах» справу Євтимія продовжили Кипріян та «почасти» Григорій Цамблак. Значення цих чужинців з походження, за Грушевським, визначається тим, що вони зробили цінний внесок у наш книжний запас[51], збагативши й розвинувши українську книжну культуру. Попри те, що вчений окреслює період української історії від сер. XIV до сер. XVI ст. часами застою в літературній творчості, водночас зазначає, що в Україні не бракувало високоосвічених людей, так само достатньо було поживи для читання. Лише «за чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчости, бракувало того духовного руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кождому смілійшому пробувати своїх сил на полі духовної творчости»[52].

За часів Грушевського «сердньоболгарський вплив» був вивчений лише на російському матеріалі, натомість «український з цього погляду не був спеціально обслідуваний»[53]. Цю прогалину й прагнув заповнити дослідник у своїй «Історії української літератури».

Григорія Цамблака Грушевський називає відомим проповідником, панегіристом та агіографом. Його творчість була доволі плідною й дуже цінною, «навіть в єпархіях великоруських, – незважаючи на церковну анафему, кинену на нього московською митрополією за те, що дав себе поставити сепаратним митрополитом проти волі царгородського патріарха і московського митрополита». Г. Цамблака Грушевський прирівнює до Кирила Туровського, «котрого дуже близько нагадують Цамблакові писання, особливо святкові проповіді»[54]. Ю. Пелешенко припускає безпосередній вплив творів Туровського на Цамблака[55]. Натомість М. Грушевський цю подібність пояснює «спільністю того джерела, з котрого обидва черпали, – з проповідей Івана Золотоустого та його учнів у проповідництві»[56]. Відтак вчений відкидає можливість прямого впливу К. Туровського на Г. Цамблака й лише припускає можливість впливу Цамблака на українське письменство, прикладом чого є популярність його творів на російських землях. Так, в «Історії України-Руси» до-

[46] Грушевський М. Вплив чеського національного руху XIV–XV в. С. 58.
[47] Абрамович Д. Вказ. праця. С. 183.
[48] Грушевський М.С. Історія української літератури… Т. 5. Кн. 1. С. 12; Грушевський М. С. Історія України-Руси… Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII в. С. 345.
[49] Пелешенко Ю.В. Українська література пізнього Середньовіччя (др. пол. XIII – XV ст.). Київ: Стилос, 2012. С. 275.
[50] Грушевський М.С. Історія української літератури… Т. 5. Кн. 1. С. 14–15.
[51] Грушевський М.С. Історія України-Руси… Т. VI. С. 343.
[52] Там само. С. 353.
[53] Грушевський М.С. Історія української літератури… Т. 5. Кн. 1. С. 15.
[54] Там само. С. 19.
[55] Пелешенко Ю.В. Українська література… С. 285–286.
[56] Грушевський М.С. Історія української літератури… Т. 5. Кн. 1. С. 19.

слідник вказує на малу популярність творів Цамблака[57] в Україні, однак в «Історії української літератури», навпаки, наголошує, що ми «не можемо мати сумніву в тім, що й на Україні Цамблакове вітійство цінилося, шанувалося і не лишалося без впливу»[58].

Неоднозначно Грушевський оцінює вплив ісихазму через творчість Цамблака, послідовника Теодосія Тирновського, на українське релігійне життя. Так, в «Історії української літератури» вчений зауважує, що ісихазм «мусив в більшій чи меншій мірі відбиватись у нас, і таки *відбивався безсумнівно* – хоча при нинішніх засобах ми не можемо встановити його розмірів і форм скільки-небудь докладно»[59]. Натомість у дослідженні «З історії релігійної думки на Україні» М. Грушевський більш категорично вказує на поширення та «прищеплення» в Україні ісихазму завдяки діяльності та творчості Кипріяна та Григорія Цамблаків[60]. Схожих висновків доходить і сучасний український історик Василь Ульяновський, який також акцентує увагу на значному поширенні ісихазму в Україні, що відображено в творчості Івана Вишенського, Йова Княгинецького, Йова Почаївського, Ісаії Копинського та інших українських церковних авторів[61].

Зауважує Грушевський і той факт, що літературна спадщина Григорія Цамблака «дуже мало простудійована, навіть не видана скільки-небудь повно. Не вияснено, що з того належить до часів побуту Цамблака на Русі, що до часів раніших, а що, може, й до пізніших»[62].

На сьогодні постать митрополита Г. Цамблака впевнено вписана в історію та культуру України[63]. Однак на поч. ХХ ст. період пізнього Середньовіччя лише розроблявся в українській історіографії й про Григорія Цамблака лише час від часу писали на сторінках українських наукових студій. Так, І. Франко відносив постать Цамблака одночасно до історії літератур української, болгарської та сербської[64]. Однак він увів творчість митрополита й до свого плану викладів української літератури[65], а згодом присвятив певну увагу митрополиту і в «Історії української літератури»[66]. Сергій Єфремов означив період пізнього Середньовіччя як час занепаду літературного життя й фактично оминув цей період в «Історії українського письменства»[67]. Натомість Михайло Возняк, хоча й поділяв думку про занепад літературного життя в той час, у своїй «Історії української літератури» коротко його охарактеризував, зокрема зупинився й на творчості Григорія Цамблака[68]. При цьому, якщо Франко йшов за Яцимирським, то Возняк – за Грушевським. Значною мірою в оцінці та дослідженні постаті Г. Цамблака за М. Грушевським пішла українська діаспорна історіографія[69], а також, свідомо чи несвідомо, й сучасна українська історіографія сприйняла ідеї вченого, проте його праці, як правило, згідно з «совєтськими традиціями», ігноруються й надалі.

Висновки

Отже, для Михайла Грушевського значення постаті Григорія Цамблака в історії України та Української Церкви полягало в тому, що його обрання митрополитом Київським на соборі єпископів у Новогрудку стало однією з ключових подій у відокремленні московської митрополії, а відповідно й утворенні окремої Київської митрополії для земель Литви й Польщі. Як зауважив Грушевський, лише з відпадінням московського фактору зміг утворитися своєрідний modus vivendi між міродайними чинниками у виборі й посвяченні київського митрополита: патріархатом Константинопольським, польсько-литовським уря-

[57] Грушевський М.С. Історія України-Руси… Т. VI. С. 344.
[58] Грушевський М.С. Історія української літератури… Т. 5. Кн. 1. С. 19.
[59] Там само. С. 22. Пор.: Мейендорф И.Ф. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. *Труды Отдела древнерусской литературы*. 1974. Т. 29. С. 295.
[60] Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2014. Т. 23: Серія «Монографічні історичні праці». С. 493.
[61] Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 2. Сер. XV – кінець XVI ст. Київ: Либідь, 1994. С. 12, 17. Такої ж думки притримується О. Русина: Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998. С. 291–292.
[62] Грушевський М.С. Історія української літератури… Т. 5, кн. 1. С. 19.
[63] Див., напр.: Шуміло С., Олексенко Я. Метафори-символи у творах митрополита Григорія Цамблака. *Шуміло С.М. Поетика церковної прози (X–XX ст.): збірник статей з літературознавства*. Чернігів: Въра и Жизнь, 2014. С. 83–93; Пелешенко Ю.В. Українська література… С. 254–301, 403–413; Русина О. Григорій Цамблак. *Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба*. Київ: Україна, 2012. С. 311–316; та ін.
[64] Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти т*. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). С. 56.
[65] Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти т*. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). С. 26, 53.
[66] Франко І. Історія української літератури… С. 208–213.
[67] Див.: Єфремов С.О. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995.
[68] Див.: Возняк М. Історія української літератури… С. 188–190.
[69] Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1964. С. 46–47.

дом та Собором православних Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Тож не випадково українсько-руські єпископи виправдовували перед патріархом поставлення на митрополита Київського і всея Русі Макарія Чорта крайньою потребою, при цьому покликалися на прецедент з обранням Г. Цамблака. Вони вчинили так, «як поступили й братія наші єпископи за в. кн. Вітовта – поставили митрополитом Г. Цамблака, – як і в правилах св. апостолів і отців написано: два або три єпископи нехай свободно ставлять єпископа»[70]. На цей раз така відповідь повністю задовольнила посланця патріарха. Відтоді традиція обрання митрополита Київського і всея Русі de facto здобула й санкцію Константинопольського патріархату.

Не вважає Грушевський Цамблака й переконаним прихильником унії, яку провадили Ягайло та Вітовт. Однак не показує його й ревним православним. У справі унії, згідно з Грушевським, Цамблак ішов у руслі політики константинопольського двору та патріархії. Тому, певним чином, його таки можна вважати попередником митрополита Ісидора як речника унії на київській катедрі.

Приділив Грушевський певну увагу й постаті Цамблака-книжника. Обережність висновків дослідника можна пояснити лише тим, що під ту пору історія української літератури доби пізнього Середньовіччя була мало дослідженою. Грушевський намагався досліджувати літературний рух в Україні винятково на українському матеріалі, однак змушений був вдаватися до загальноруського контексту. Проте досліднику таки вдалося вписати творчість Цамблака в історію української літератури та книжної культури пізнього Середньовіччя. Заслуговує на увагу й запропонований ним термін «середньоболгарський вплив» на противагу «південнослов'янському».

Микола Василенко зауважував, що з міркуваннями й зауваженнями Грушевського «можна не погоджуватися, але не можна відмовити їм у продуманості й обережності»[71].

Підсумовуючи, варто наголосити, що саме М. Грушевський вперше в українській соціогуманітаристиці створив, хоча й суперечливий, але цілісний образ Г. Цамблака; окреслив його місце в історії України, Української Церкви та культури загалом, визначив проблемні місця біографії й творчості митрополита та вказав можливі напрямки подальшого, більш глибокого дослідження.

References

Hyrych, I., Ulianovskyi, V. (1994). Relihiia ta tserkva v zhytti y tvorchosti Mykhaila Hrushevskoho [Religion and the Church in the Life and Work of Mykhailo Hrushevskyi]. *Dukhovna Ukraina (Zbirka tvoriv) – Spiritual Ukraine (collection of works)*. Kyiv, Ukraine.

Pankova, S. (2019). Chetvertyi tom «Istorii Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho: mizh dvoma «ukrainskymy krylamy v mohutnim natsionalnim leti» [The Fourth Volume of «History of Ukraine-Rus'» by Mykhailo Hrushevskyi: between two «Ukrainian Wings in a Mighty National Flight»]. *Mykhailo Hrushevskyi. Studii ta dzherela. – Mykhailo Hrushevskyi. Studios and Sources*. Vol. 1. Kyiv, Ukraine.

Peleshenko, Yu. V. (2012). Ukrainska literatura piznoho Serednovichchia (druha polovyna XIII–XV st.): Dzherela. Systema zhanriv. Dukhovni intentsii. Postati [Ukrainian Literature of the Late Middle Ages (the second half of the XIII – XV c.): Sources. System of Genres. Spiritual Intentions. Figures]. Kyiv, Ukraine.

Rusyna, O.V. (1998). Ukraina pid tataramy i Lytvoiu [Ukraine under the Tatars and Lithuania]. «Ukraina kriz viky». – «Ukraine through the Ages». Vol. 6. Kyiv, Ukraine.

Rusyna, O. (2012). Hryhorii Tsamblak [Hryhory Tsamblak]. *Istoriia Ukrainy v osobakh: Davnoruska derzhava. Lytovsko-polska doba – History of Ukraine in Persons: Ancient Rus' State. Lithuanian-Polish Era*. Kyiv, Ukraina,

Shumilo, S., Oleksenko, Ya. (2014). Metafory-symvoly u tvorakh mytropolyta Hryhoriia Tsamblaka [Metaphors-Symbols in the Works of Metropolitan Hryhory Tsamblak]. Shumilo S.M. Poetics of Church Prose (X–XX c.): a Collection of Articles on Literary Studies. *Naukovyi almanakh «Chernihivski Afiny» – Arts Almanac «Chernihiv's Athens»*. Vol. 2. Chernihiv, Ukraine.

Ulianovskyi, V. (1994). «Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini» [«From the History of Religious Thought in Ukraine»]. *Dukhovna Ukraina (Zbirka tvoriv) – Spiritual Ukraine (collection of works)*. Kyiv, Ukraine.

Ulianovskyi, V. (1994). Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini. Navch. posibnyk [The History of the Church and Religious Thought in Ukraine. Education Handbook]. Vol. 2: The middle of the XV – the end of the XVI c. Kyiv, Ukraine.

Yas, O. (2014). Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (poch. XIX – 80-ti rr. XX st.): Monohrafiia [Historian and Style. Prominent Figures of Ukrainian Historiography in the Light of Cultural Epochs (beginning of the XIX – 80s of the XX c.): Monograph]. Vol. 1. Kyiv, Ukraine.

[70] Грушевський М. С. Історія України-Руси… Т. V. С. 413.

[71] Василенко М. Нова книга з давньої руської історії. Проф. М. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. Извлечено из 2-го украинского издания. 1911. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2015. Т. 46. Кн. І. С. 280.

Гордієнко Дмитро Сергійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; провідний науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Hordiienko Dmytro – Ph.D. in History, senior researcher at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the NAS of Ukraine; leading researcher at the National Conservation Area «St. Sophia in Kyiv» (4 Triokhsvsatytelska St., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com

THE FIGURE OF METROPOLITAN HRYHORY TSAMBLAK IN THE UNDERSTANDING OF MYKHAILO HRUSHEVSKYI

The purpose of the article *is to study the Ukrainian historiographical process on the study of the Ukrainian late Middle Ages, directly the creative legacy of the most outstanding Ukrainian historian Mykhailo Hrushevskyi. The following* ***methods*** *are used in the research: comparative, critical, systematic, methods of source analysis. The* ***novelty*** *of the research lies in the fact that for the first time in historiography, research of Hrushevskyi on figure and the creative heritage of Kyiv Metropolitan Hryhory Tsamblak was analyzed.* ***Conclusions****. In the vision of Mykhailo Hrushevskyi, the significance of the figure of Hryhory Tsamblak in the history of Ukraine and the Ukrainian Church is that his election as Metropolitan of Kyiv by the Synod of Bishops in Novohrudok became one of the key events in the separation of the Moscow Metropolis, and accordingly, the formation of a separate Kyiv Metropolitanate for the lands of Lithuania and Poland. Hrushevsky doesn't consider Tsamblak to be a convinced supporter of the union of the Orthodox Church with the Catholic Church. However, scholar doesn't show him even to ardent Orthodox. Hrushevsky paid some attention to the figure of Tsamblak the bookkeeper, whom he considers a representative of the «Middle Bulgarian influence» in the history of Ukrainian literature and culture. In general, Hrushevskyi created the first in Ukrainian historiography, albeit a controversial, but integral image of Hryhory Tsamblak, outlined his place in the history of Ukraine, the Ukrainian Church and culture in general.*

Key words: *Mykhailo Hrushevskyi, Hryhory Tsamblak, late Middle Ages, Ukrainian historiography, church history.*

Дата подання: 15 липня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 27 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Постать Григорія Цамблака в осмисленні Михайла Грушевського. *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 39–47. DOI: 10.5281/zenodo.7214902.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2022). Postat Hryhoriia Tsamblaka v osmyslenni Mykhaila Hrushevskoho. [The figure of metropolitan Hryhory Tsamblak in the understanding of Mykhailo Hrushevskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 39–47. DOI: 10.5281/zenodo.7214902.

УДК 2–47(477.53)94

Ірина Петренко

ЦЕРКОВНО-ШКІЛЬНЕ МЕЦЕНАТСТВО У ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XIX – на початку XX ст.

DOI: 10.5281/zenodo.7189946
© І. Петренко, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2994-3833

Мета статті: *на основі вивчення різноманітної кількості джерел, наукової літератури показати роль меценатства у діяльності церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських єпархій Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., виявити його особливості, періодичність, роль у функціонуванні шкіл.*

Наукова новизна: *комплексно розглянуто роль приватної ініціативи у функціонуванні церковнопарафіяльних шкіл у лівобережних українських єпархіях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Охарактеризовано особливості пожертв на церковно-шкільну справу. Визначено, що пожертви на школи були різними (закупівля книг, ремонт приміщень, оплата праці педагогів тощо) і переважно мали локальний характер та не завжди фіксувалися. Висунуто припущення про вагому роль приватної ініціативи в розвитку церковно-шкільної справи в лівобережних українських єпархіях Російської імперії означеного періоду.*

Методологія дослідження *ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, а також історико-генетичному та історико-порівняльному методах.*

Висновки. *Церковнопарафіяльні школи відіграли велику роль у навчанні та вихованні дітей, адже там не лише навчали читати й писати, але й виховували учнів на загальнолюдських християнських цінностях, що мало позитивне значення. Роль приватної ініціативи в розвитку церковнопарафіяльних шкіл замовчувалася радянською історіографією. Джерела свідчать, що благодійники надавали школам серйозну допомогу. Пожертви на школи були різноплановими й переважно мали локальний характер. Вони не завжди фіксувалися документами, зокрема, на прохання самих же меценатів, які згідно з християнською традицією не бажали земних нагород і часом робили пожертви на умовах анонімності. Серед покровителів церковнопарафіяльних шкіл зустрічаємо такі відомі прізвища, як Кочубеї, Галагани, Терещенки, Харитоненки, Сумцов, Милорадович, Капніст та інші.*

Ключові слова: *церковно-шкільна справа, лівобережні українські єпархії Російської імперії, церковнопарафіяльні школи, меценатство, приватна ініціатива.*

Вступ. Протягом довгих століть панівним типом школи на українських землях була церковнопарафіяльна. І не лише за середньовіччя, але й на початку індустріального XX ст. в багатьох південно-західних регіонах Російської імперії церковне шкільництво виразно переважало. Це, зокрема, стосується Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля. На дніпровському Лівобережжі порівняно швидше розвивалося державне та земське шкільництво, однак на Полтавщині навіть напередодні І Світової війни (1914 р.) церковнопарафіяльні школи (далі – ЦПШ) складали ще третину.

Релігійний аспект шкільної освіти обумовив неможливість її вивчення у радянський час, в період панування войовничого атеїзму. Нині ідеологічні перепони знято і ми маємо можливість повнокровно відтворити історію всіх різновидів шкільництва – зокрема, й церковнопарафіяльного.

Утім, досліджувати історію церковних шкіл непросто навіть у часи відсутності партійних кліше. Головна проблема криється в дефіциті джерел – як друкованих, так і архівно-рукописних. Церковно-історичних документів, які б висвітлювали цю галузь вітчизняної історії, збереглося небагато, особливо у обласних архівах. У радянські часи особливо не переймалися збереженням документальної спадщини Церкви. Дореволюційна церковна преса нечасто висвітлювала шкільні справи, а світська – майже ніколи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль благодійництва у розвитку ЦПШ протягом тривалого часу переважно перебувала поза увагою дослідників, адже замовчувалася радянською історіографією. Однак останнім часом з'явилися дослідження, в яких із нових методологічних позицій осмислюється роль приватної ініціативи в процесі функціонуван-

ня шкіл цього типу. Це, зокрема, дослідження О. Кравченко, О. Драч, Г. Степаненко[1]. У працях цих науковців розглянуто історію Православної Церкви та парафіяльного духовенства, де поряд з іншими об'єктами досліджень розглядається і його освітня діяльність, що виявилась, найперше, у створенні, підтримці церковнопарафіяльних шкіл.

А. Святненко свою студію присвятила науковому аналізу діяльності жіночої духовної школи православного кола Правобережної України в др. пол. XIX – на поч. XX ст. Приділила увагу проблемі формування системи зазначених навчальних закладів, визначила їх типи, охарактеризувала характер і якість навчання, виявила джерела та рівень матеріального забезпечення та ін.[2]

Т. Красницька проаналізувала питання меценатства як форми взаємодії релігійних і світських елементів на макрорівні у системі церковно-шкільної освіти в Росії кінця XIX – поч. XX ст. Автор вказала на причини виникнення меценатства та умови встановлення зв'язків із церковно-шкільною системою, форми підтримки організації початкових православних і вчительських закладів та їхній внесок у шкільну освіту. Зробила висновок про специфіку меценатства як форми спілкування в освітній сфері дореволюційного періоду[3].

І. Петренко, В. Перерва[4] свої монографічні дослідження присвятили ЦПШ у Лівобережній й частково Правобережній Україні. Вчені висвітлили основні напрямки реформування початкової освіти духовного відомства, процес створення мережі церковнопарафіяльних шкіл та джерела їхнього матеріального забезпечення.

У працях цих вчених розглядаються окремі аспекти приватної ініціативи в розвитку церковно-шкільної справи на зламі XIX – XX ст. Однак меценатство як важлива складова забезпечення процесу функціонування шкіл у лівобережних українських єпархіях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. не стала об'єктом вивчення, що зумовлює наукову новизну. Науковий інтерес викликає питання комунікації всередині єдиної системи на мікрорівні, зокрема меценатство як форма взаємодії та спілкування духовних і світських елементів у церковно-шкільній справі.

На основі вивчення різних джерел, наукової літератури в статті **поставлена мета:** висвітлити роль меценатства в діяльності ЦПШ лівобережних українських єпархій Російської імперії наприк. XIX – на поч. XX ст., виявити його особливості, періодичність, роль у функціонуванні шкіл.

Виклад основного матеріалу. За відсутності державної підтримки протягом багатьох десятиліть церковні школи трималися винятково завдяки пожертвам духовних та світських осіб. Синодальні розпорядження 1836 р. та укази окремих архієреїв, які вимагали від духовенства безоплатного викладання в ЦПШ, змушуючи кліриків до ледь не примусового меценатства. Після 1859 р. пожертви духовенства Полтавської єпархії стали масовим явищем, пошановані небаченою досі кількістю відзнак – зокрема, подяками полтавських архієреїв. Священики та церковнослужителі відкривали для ЦПШ двері власних осель, закуповували меблі, підручники, приладдя і все необхідне для забезпечення навчально-виховного процесу.

Але для духовенства такі вчинки мали й проповідницьку мету, адже пастирі навчали своїх майбутніх мирян і намагалися вберегти паству від спокус неспокійної пореформеної доби. Більше вражає шкільне меценатство світських осіб різного звання, віку, професій і навіть віросповідання, що досить незвично для релігійної школи.

Таке меценатство було надзвичайно різним. Бувало, що один благодійник протягом багатьох років утримував кілька шкіл. Такі випадки були яскравими, але поодинокими. Частіше меценат опікувався однією ЦПШ у рідному населеному пункті. Благодійники допомагали не лише коштами, церковним школам нерідко дарували необхідне приладдя (глобуси, фізичні прилади, популярні на той час «чарівні ліхтарі»), самовари, посуд, дрова та інші опалювальні матеріали тощо.

---

[1] Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2003. 19 с.; Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2001. 280 с.; Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002 с. 243 с.

[2] Svyatnenko A. Formation and development of female religious school into Right Ukraine: second half of XIX – early XX c. *National academy of managerial staff of culture and arts herald*. 2013. № 1. P. 170–176.

[3] Krasnitskaja T. Patronage in the system of church-school education as a form of communication in educational space of Russia in the late XIX – early XX c. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*. 2016. № 236. P. 338–342.

[4] Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008, 161 с.; Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – поч. XX ст. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008, 672 с.; Перерва В.С., Петренко І.М. Церковні школи в Україні кінця XVIII – поч. XX ст.: забутий світ. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2020. Т. ІІІ: Полтавська губернія (єпархія). 692 с.

На початку 1860-х рр. сотні священно- та церковнослужителів Полтавської єпархії утримували ЦПШ власним коштом. Наслідком була не тільки бідність ЦПШ, але часом і їх закриття.

Окремі священики почали здійснювати експерименти щодо запровадження утримання ЦПШ на кошти прибутків від місцевих шинків. Це мало непоганий результат, але місцева єпархіальна влада категорично заборонила використання алкогольних прибутків для матеріальної підтримки ЦПШ.

Тоді священство українських єпархій стало звертатися до мирян із проханням підтримати школу, хоча б натуральними продуктами, що давало можливість прогодувати шкільного вчителя.

Таку пропозицію сприйняли: у багатьох селах миряни або надавали вчителеві провізію хлібом чи зерном, або ж по черзі годували педагога. Траплялося, що натуральна допомога школі поєднувалася з грошовою. У деяких парафіях на утримання ЦПШ збирали по 2 корці хліба з тяглого двору та по 1 корцю – з напівтяглого[5], «по 5 коп. от всякой исповедной души, а от родителей учащихся по пол-корца зернового хлеба»[6], «на наем учителя по мерке зернового хлеба от учащегося и 50 руб.»[7], «по 10 корцов хлеба в зерне»[8] тощо. У багатьох єпархіях побутував звичай «черги», коли селянські родини по черзі годували вчителів, чим селяни економили кошти.

Згодом натуральна оплата за шкільне навчання все більше витісняється грошовою. Спочатку ця фінансова допомога була невеликою. У перші десятиліття пореформеної доби в окремих селах платили «по 10 коп. серебром от всякой души)[9], «с пары супругов по 30 коп. серебром»[10], з кожного чоловіка по 10, «по 20 копеек от каждого супружества»[11], «от пары супругов по 30 коп»[12] тощо.

Для більшої регулярності надходжень священики скликали сільські сходи, де укладали особливі громадські угоди («приговори»), котрі визначали розмір асигнувань на ЦПШ.

Якщо місцевий настоятель внаслідок своєї малоавторитетності не міг упоратися з завданням укладення такої угоди, то йому на допомогу єпархіальне начальство надсилало більш красномовного проповідника, який виступав на зборах громади й переконував її у перевагах ЦПШ.

Але громадські угоди часто не виконувалися. На це регулярно скаржилися й парафіяльні настоятелі[13], і єпархіальні архієреї. Деякі з них прохали синодальну Училищну раду посприяти, щоб виконання громадських угод було обов'язковим.

Категорично відмовлялися виділяти кошти на ЦПШ ті родини, діти яких не навчалися, а батьки школярів не завжди мали взуття та одяг для дітей, тож фінансування школи для їх сімейних бюджетів було непосильним.

Матеріальне забезпечення шкіл залежало від багатьох місцевих об'єктивних та суб'єктивних факторів. Здебільшого в містечках та великих селах громади надавали школам більші суми, ніж у невеликих парафіях. Хоча бувало, що в невеликих населених пунктах, де часто не було навіть церкви, на школу збирали значно більше, ніж у багатолюдних парафіяльних осередках.

У 1884 р. в Російській імперії було видано «Правила про церковнопарафіяльні школи», які були призначені для дітей найбідніших верств населення. Відтоді ЦПШ стали наймасовішою початковою школою в Російській імперії. Незважаючи на те, що від кінця XIX ст. школи цього типу щедро фінансувалися державою, все ж коштів бракувало. Тому велику роль у налагодженні задовільної роботи ЦПШ відігравали приватні особи: благодійники, меценати, які, маючи достатню кількість коштів, жертвували їх для підвищення освітнього рівня населення.

Перша, після видання «Правил…» 1884 р., ЦПШ в Харківській єпархії була відкрита при Олександро-Миколаївській церкві на околиці Харкова – Заїківці. На неї кошти пожертвували почесна громадянка міста Т. Сушкіна і С. Ашухін. Попечителем школи став князь А. Лівен[14]. У 1899 р. Синод виділив на розширення приміщення школи 7500 руб., а міська управа 2300 руб., попечитель школи Ф. Єнуровський допоміг будівельними матері-

[5] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 2390. Арк. 15–16.
[6] Там само. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 2823. Арк. 393.
[7] Там само. Арк. 381.
[8] Там само. Арк. 282.
[9] ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 932. Арк. 217.
[10] Там само. Спр. 2890. Арк. 17.
[11] Там само. Арк. 5.
[12] Там само. Арк. 31.
[13] Там само. Спр. 937 а. Арк. 235.
[14] Открытие первой церковно-приходской школы в городе Харькове. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. № 258. С. 1.

алами на суму 2000 руб. Крім цього, щорічно на утримання ЦПШ жертвував кошти відомий харківський благодійник М. Гельферіх[15].

У 1887 р. на пожертву благодійника Івана Герасимовича Харитоненка для зразкової ЦПШ при Харківській духовній семінарії було побудовано приміщення, розраховане на 100 хлопчиків. Уперше на навчання було прийнято 60 учнів (з них 32 зовсім не знали грамоти). Землевласник Валківського повіту Харківської губернії Євген Михайлович Духовський у 1887 р. виявив бажання на власні кошти відкрити у с. Вікторівка ЦПШ[16].

У 1887 р. при Полтавському єпархіальному жіночому училищі відкрито зразкову ЦПШ. На неї відразу надійшли пожертви: Олімпіада, настоятелька Козельщинського Різдвяно-Богородицького монастиря, внесла у першому півріччі на потреби школи 200 руб., ігуменя Золотоніського монастиря Анатолія – 100 руб.[17] У подальшому ЦПШ утримувалася переважно на кошти Козельщинського та Великобудищанського монастирів Полтавської єпархії. Єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон дав розпорядження щорічно відраховувати на потреби школи по 500 руб. із прибутків свічкового заводу[18].

Член Сумського повітового відділу єпархіальної училищної ради, почесний потомственний громадянин Павло Іванович Харитоненко пожертвував для ЦПШ будинок у Троїцькій парафії міста Суми. Голова Вовчанського повітового відділу Харківської єпархіальної училищної ради, протоієрей Арсеній Павлов, пожертвував на потреби церковнопарафіяльної недільної школи міста Вовчанська 600 руб., оскільки зі збільшенням кількості учнів у школі не вистачало підручників[19].

Купець Проценко заповідав на утримання ЦПШ при Різдвяно-Богородицькій церкві міста Мена Чернігівської губернії 250 руб.[20] У с. Ярославець Глухівського повіту тієї ж губернії при Благовіщенській церкві було відкрито ще у 1858 р. ЦПШ, яка утримувалася на кошти благодійника, поміщика Василя Аркадійовича Кочубея[21]. Учителі ЦПШ отримували мізерну заробітну платню, а парафіяльні священики взагалі займалися викладанням Закону Божого безкоштовно.

Приватна ініціатива з боку заможних представників тогочасного суспільства виявлялася й у готовності доплачувати певні кошти до заробітної плати вчителям ЦПШ. Зокрема, у 1886 р. в Чернігівській єпархії надавалася допомога вчителям цих шкіл у розмірі від 50 до 300 руб. княгинею Голіциною в містечку Володькова Дівиця Ніжинського повіту, княгинею Васильчиковою, землевласником Борзною у с. Туросня Новозибківського повіту, дворянином Білоновичем у Чернігові та іншими приватними особами. Місцевий директор народних училищ призначив 650 руб. на потреби шкіл[22].

У 1887 р. на заробітну плату учителям ЦПШ Чернігівської губернії було витрачено 2575 руб. Причому 78 із них працювало безкоштовно, а інші отримали в середньому по 43 руб. Сума 2575 руб. надійшла з таких джерел фінансування: 500 руб. від Училищної ради при Синоді, 600 руб. від пожертв Остерського земства, 200 руб. від Ніжинської міської управи, а також пожертв приватних осіб. У 1896 р. було вироблено Тимчасові правила для попечителів церковних шкіл Глухівського повіту Чернігівської губернії, у яких наголошувалося, що до їх обов'язків належала, насамперед, турбота про матеріальне становище шкіл[23].

Найбільш яскравим випадком меценатства можна вважати будівництво церковно-учительської школи на Шведській могилі поблизу Полтави. Ця школа була церковною, але не була парафіяльною. Вона мала загальноєпархіальне призначення й тому сподіватися на меценатство парафіян було неможливо – на Шведській горі їх просто не було. Відтак величний для того часу шкільний корпус будували виключно на меценатські кошти – причому із різних джерел. У 1896 р. з ініціативи святителя Іларіона (Юшенова) єпархіальному відомству було передано значний капітал у сумі 19200 руб., який таємний радник Судієнко заповів на побудову пам'ятника й храму на полі Полтавської битви. Його використали й за прямим призначенням, і для того, щоб спорудити «учительскую школу для приготовления учителей в одноклассные ЦПШ»[24]. До коштів мецената Судієнка було додано

[15] Местные известия. *Харьковские губернские ведомости*. 1899. № 266. С. 3.
[16] Державний архів Харківської області. Ф. 636. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 4.
[17] Записка об открытии при Полтавском епархиальном женском училище женской церковно-приходской школы. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1887. № 23. С. 894.
[18] Там само. С. 895.
[19] Известия и заметки. *Вера и разум*. 1890. Т. III: Листок для Харьковской епархии. № 16. С. 468.
[20] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1.
[21] ДАЧО. Оп. 2. Спр. 5146. Арк. 11.
[22] Корреспонденции церковно-приходской школы. *Церковно-приходская школа*. 1887. К. 3. С. 64.
[23] ЦДІАК України. Ф. 1219. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 4.
[24] Памятная записка об устройстве церковно-учительской школы на поле Полтавской битвы. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1899. № 31. С. 2075.

ще й 15000 синодальних асигнувань, тобто в ролі другого мецената виступив Святійший Синод[25].

Утім, для такої школи однієї споруди виявилося замало – і наступним меценатом став полтавський єпископ Іларіон (Юшенов), за кошти якого було споруджено флігель. Ця школа стала улюбленим дітищем владики і він весь час свого архієрейства опікувався нею і регулярно надавав пожертви. На водогін кошти виділив майбутній «смотритель» закладу, який став четвертим меценатом цієї церковно-учительської школи.

Справа шкільного меценатства ще й наприкінці XIX ст. була явищем порівняно новим, не дуже звичним, а тому й не особливо поширеним. До того ж, оскільки благодійники часом робили свої пожертви за євангельським принципом «щоб ліва рука не знала, що чинить права», то такі випадки часом не фіксувалися тогочасними джерелами. Однак про деякі з них повідомляли навіть у «Полтавских епархиальных ведомостях», як про гарні приклади для наслідування.

До колективного меценатства на користь шкіл належать і пожертви міських та сільських громад. Це могла бути й земля (хоча на Полтавщині вона була дефіцитною), і кошти. Так, у 1900 р. громада села Васютинців Золотоніського повіту, не зважаючи на цінність місцевого чорнозему, подарувала школі 10 десятин землі (це майже 10 га), які школа могла з вигодою для себе здавати в оренду[26]. До колективної пожертви долучилася ще й індивідуальна – майор Мегрін пожертвував на недоторканий запас Васютинської школи 1000 руб. Цього ж року громада Михайлівських хуторів Кобеляцького повіту зібрала на користь ЦПШ значну суму – 200 руб.[27] Миряни с. Білогорілки Лохвицького повіту не поскупилася на 1200 руб. на будівництво ЦПШ, а із с. Сухоносівки того ж повіту – на 1500 руб.[28] В інших селах гуртом купували садиби для будівництва шкіл (с. Бехтерщина Миргородського повіту), заготовляли лісоматеріали для спорудження дерев'яної ЦПШ (с. Портянки того ж повіту).

Траплялося, що жителі Полтавської губернії жертвували кошти на різні школи, причому не лише Полтавщини. Як свідчить дослідниця І. Петренко, на Лівобережній Україні прикладом такого масштабного меценатства є родина Кочубеїв. Так, Василь Петрович Кочубей спорудив ЦПШ у Згурівці Прилуцького повіту. Приміщення було споруджено на кам'яному фундаменті й мало залізний дах, а парти були аналогами парт Київської 1-ї гімназії. Школа була названа Варваринською – на честь дружини мецената. До того ж родина В.П. Кочубея підтримувала ЦПШ у селах Аркадіївка, Безуглівка, Оржиця, Посковщина Полтавської єпархії[29].

Попри підтримку ЦПШ окремими приватними особами, головним джерелом їх фінансування залишалися кошти місцевих сільських громад. Зокрема, у 1894 р. Іванківський волосний сход села Гурбинці Прилуцького повіту Полтавської губернії постановив відкрити церковнопарафіяльну школу, на яку місцева селянська громада асигнувала 2700 руб. і зобов'язалася виділяти щорічно на її утримання 700 руб. При школі було утворено другий клас, у якому готували учителів, та збудовано гуртожиток. Матеріально школу та гуртожиток підтримувала відома родина Галаганів[30]. Школу такого типу хотів створити ще покійний генерал-лейтенант, граф Костянтин Ламздорф, якому з 1894 р. було дозволено називатися графом Ламздорф-Галаганом. Його дружина, графиня Катерина Павлівна Ламздорф-Галаган, пожертвувала у 1897 р. на потреби церковнопарафіяльної школи 10000 штук цегли та дерево на будівництво шкільного приміщення у м. Ічні Чернігівської губернії[31].

У Гадяцькому повіті предводитель дворянства, граф Олександр Гудович, влаштував на свої кошти будинок для жіночої ЦПШ, забезпечив її меблями й опаленням. Дружина земського начальника, графиня Єлизавета Капніст, була попечителькою церковнопарафіяльної школи в с. Погарищині того ж повіту, асигнувала 300 руб. на книжки для учнів, опалення, допомогу вчителеві, а також планувала розширити приміщення школи. ЦПШ у с. Чутівка Лубенського повіту Полтавської губернії утримувалася винятково коштом місцевої поміщиці Н. Мусман. А жіноча школа у с. Березоточа була влаштована на кошти її попечителя, дворянина М. Леонтовича.

---

[25] Трипольский П. Открытие церковно-учительской школы на поле Полтавской битвы. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1899. № 31. С. 2063.

[26] Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1900 г. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1901. № 26. С. 738.

[27] Там само. С. 739.

[28] Там само. С. 740.

[29] Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи… С. 76.

[30] ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 634. Арк. 1.

[31] ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 746. Арк. 1.

У Прилуцькому повіті протягом 1901 р. пожертви на ЦПШ надійшли: від дворянина Олександра Толпигіна – 180 руб., статського радника Василя Величка – 100 руб., дворянки Варвари Кочубей – 25 руб., дворянки Віри Милорадович – 25 руб., графині Єлизавети Мусін-Пушкіної – 21 руб. та інших осіб, а від сільських громад – 4854 руб. 83 коп.[32]

Попечителька відразу чотирьох ЦПШ Гадяцького повіту Марія Кочубей лише в 1900 р. «для трех школ дала значительное пособие на устройство школьных зданий, а на женскую церковную школу в с. Андреевке от нее поступило 220 рублей 70 копеек и на хуторскую школу 125 руб. 66 коп»[33], тобто всього 346 руб. 36 коп.

Були в лівобережних ЦПШ й інші відомі меценати. Предводитель дворянства Гадяцького повіту Полтавської губернії граф Олександр Гудович спорудив жіночу ЦПШ і забезпечив її всім необхідним. Єлизавета Капніст була попечителькою школи у с. Погарищина того само повіту, жертвувала сотні рублів на її утримання та на користь інших ЦПШ[34].

Утім більшість меценатів обмежувалися школою в одному місті чи селі. Дуже часто меценатами шкіл виступали їхні попечителі. Документи попечителями шкіл називають дуже різних осіб. Тут ми бачимо й представників аристократії – князів (княгиня Олена Кочубей жертвувала на Свято-Троїцьку ЦПШ м. Полтави грішми «по мере надобности и снабжала ее отоплением и провизией, так что ученики от экономии ежедневно пользуются горячим завтраком»[35]; найясніший князь Горчаков лише в 1900 р. подарував одній із ЦПШ Переяславського повіту 156 руб., княгиня Рєпніна щороку жертвувала на жіночу ЦПШ м. Яготина по 40 руб.), графів (графиня Марія Капніст пожертвувала 800 руб. на будівництво ЦПШ в с. Пузикові Кременчуцького повіту), нетитулованих дворян (Згурівська двокласна ЦПШ повністю утримувалася дворянином Василем Кочубеєм, який лише в 1900 р. асигнував на навчальний заклад 1366 руб.; дворянин Харитоненко того ж року пожертвував одній зі шкіл Прилуцького повіту 376 руб.), високопоставлених чиновників (полтавський віце-губернатор Костянтин Балясний пожертвував для однієї з ЦПШ Полтавського повіту добротний будинок вартістю 700 руб.; предводитель дворянства Золотоніського повіту В. Косюра надав для однієї зі шкіл Лубенського повіту один із власних будинків, сторожа та опалення), заможних купців, звичайних міщан, козаків та селян[36].

Бувало, що попечителі шкіл не зазначали конкретних сум пожертв, і такі формулювання хоча й вказували на масштабність, все ж мали абстрактний характер. Так, «хорошковская и озерская церковноприходские школы Кобелякского уезда всецело содержатся на счет попечителей, господ Погорилко и Гавриленковой»[37], а в с. Чутівці Лубенського повіту церковна школа повністю утримувалася місцевою поміщицею Мусман[38].

Оскільки багаті полтавські землі часто належали високопоставленим поміщикам з інших губерній, то й вони інколи виділяли частину своїх прибутків на облаштування ЦПШ. Так, у 1900 р. місцевий поміщик і володимирський губернатор Микола Максимович Цеймерн виділив у своєму маєтку в Гадяцькому повіті місце для ЦПШ й подарував 1000 руб. на її облаштування[39].

Подекуди благодійниками ЦПШ Полтавської єпархії ставали навіть іновірці, що змушувало святителя Іларіона (Юшенова) робити запити до Св. Синоду стосовно дозволу приймати такі пожертви. Так, поміщик-лютеранин, німець Ернст Борзінгейм, пожертвував на одну зі шкіл Золотоніського повіту лісоматеріали, цеглу та готівку – разом на суму 400 руб.[40] Євреї, діти яких часом навчалися у православних ЦПШ, дарували школам різноманітне навчальне приладдя, зокрема, популярні тоді «чарівні ліхтарі». Попечитель церковнопарафіяльної школи слободи Губарівка Богодухівського повіту Харківської губернії А. Вебер, виходець із німців-колоністів, який був лютеранином, на власні кошти збудував приміщення для школи, розраховане на 150 учнів, придбав бібліотеку. Він також заснував ще одну школу у слободі Хрущова Микитівка[41].

Міська влада іноді жертвувала кошти на ЦПШ, тим само піклуючись про їх добробут. Зокрема, у 1909 р. Ніжинська міська дума Чернігівської губернії асигнувала кошти на утримання Ніжинської церковнопарафіяльної школи[42].

---

[32] Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1901 г. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная. 1902. № 29. С. 801–818.
[33] Отчет Полтавского епархиального училищного совета … за 1900 г. С. 738.
[34] Там само. С. 78.
[35] Там само. С. 742.
[36] Там само. С. 743.
[37] Там само. С. 739.
[38] Там само. С. 741.
[39] Там само. С. 738.
[40] Там само.
[41] Местные известия… С. 3.
[42] ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 264.

Напередодні І Світової війни меценатство стало відігравати все меншу роль у матеріальному забезпеченні ЦПШ.

Висновки. Роль приватної ініціативи у розвитку ЦПШ замовчувалася радянською історіографією. Аналіз витрат на ЦПШ місцевих сільських громад дає підстави спростувати погляд, який також переважав у радянській історіографії, про небажання батьків навчати своїх дітей у ЦПШ. Благодійники надавали школам велику допомогу: підтримували матеріально, забезпечували усім необхідним, будували й ремонтували приміщення, виділяли гроші на заробітну плату учителям тощо. Серед покровителів ЦПШ маємо такі відомі прізвища, як Кочубеї, Галагани, Терещенки, Харитоненки, Сумцов, Милорадович, Капніст та ін.

Мозаїка церковно-шкільних пожертв виглядає надзвичайно строкатою і потребує окремого дослідження. Пожертви на школи були різноплановими й переважно мали локальний характер. До того ж вони не завжди фіксувалися документами, зокрема, на прохання самих меценатів, які згідно з християнською традицією не бажали земних нагород і часом робили пожертви на умовах анонімності або ж підписувалися псевдонімами типу «Иван Богуизвестный».

References

Drach, O. (2001). Rozvytok pochatkovoi osvity v Ukraini (1861–1917 rr.) [Development of primary education in Ukraine (1861–1917)]. Kharkov, Ukraine.

Krasnitskaja, T. (2016). Patronage in the system of church-school education as a form of communication in educational space of Russia in the late XIX – early XX c. *Procedia. Social and Behavioral Sciences, 236*. P. 338–342.

Kravchenko, O. (2003). Blahodiina diialnist pravoslavnoi tserkvy v Kharkivskii yeparkhii (1799–1917 rr.) [Charitable activities of the Orthodox Church in the Kharkiv Diocese (1799–1917)]. Kharkov, Ukraine.

Pererva, V. (2008). Istoriia shkilnytstva v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – poch. XX st. [History of schooling in towns and villages of Kyiv region in the XIX – early XX c.]. Bila Tserkva, Ukraine.

Pererva, V., Petrenko, I. (2020). Tserkovni shkoly v Ukraini kintsia XVIII – poch. XX st.: zabutyi svit [Church schools in Ukraine in the late XVIII – early XX c.: the forgotten world]. V. III: Poltava province (diocese). Bila Tserkva, Ukraine.

Petrenko, I. (2008). Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvitnoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii (1884–1917 rr.) [Parochial schools of the Left Bank of Ukraine in the system of educational policy of the government of the Russian Empire (1884–1917)]. Poltava, Ukraine.

Stepanenko, H. (2002). Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – poch. XX st.) [Educational activity of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – the early XX c.)]. Kyiv, Ukraine.

Svyatnenko, A. (2013). Formation and development of female religious school into Right Ukraine: sec. half of XIX – early XX c. *National academy of managerial staff of culture and arts herald, 1*. P. 170–176.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі (вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014, Україна).

Petrenko Iryna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Social Sciences of Poltava University of Economics and Trade (3 Kovalya Str., Poltava, 36014, Ukraine).

E-mail: poonsku@ukr.net

CHURCH AND SCHOOL PATRONAGE IN THE LEFT BANK UKRAINIAN DIOCESES OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE END OF THE XIX – THE EARLY XX C.

The purpose of the article: *based on the study of a diverse number of sources and scientific literature, highlight the role of patronage in the activity of church parish schools of the left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire at the end of the XIX – the early XX c., identify its features, periodicity, role in the functioning of schools.*

Scientific novelty: *the role of private initiative in the functioning of parish schools in the left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire at the end of the XIX – the early XX c. is comprehensively considered. The features of donations for church and school affairs are characterized. It was determined that donations to schools were different (purchase of books, repair of premises, payment of teachers' labor, etc.) and most often had a local character and were not always recorded. An assumption is put forward about the important role of private initiative in the development of church and school affairs in the left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire at the end of the XIX – the early XX c.*

The research methodology *is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, as well as historical-genetic and historical-comparative methods.*

Conclusions. *Church-parochial schools played a great role in the education and upbringing of children, because they not only taught children to read and write, but also educated students on universal Chris-*

tian values, which had a positive meaning. The role of private initiative in the development of parish schools was silenced by Soviet historiography. Sources indicate that benefactors have provided significant assistance to schools. Donations to schools were diverse and most often of a local nature. They were not always recorded in documents, in particular, at the request of patrons themselves, who, according to the Christian tradition, did not desire earthly rewards and sometimes made donations on the condition of anonymity. Among the patrons of parish schools, we meet such famous names that played a significant role in the history of Ukraine, such as Kochubey, Galagany, Tereshchenka, Kharytonenka, Sumtsov, Myloradovych, Kapnist and others.

Key words: *church and school affairs, left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire, church-parochial schools, patronage, private initiative.*

Дата подання: 25 серпня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 15 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І. Церковно-шкільне меценатство у лівобережних українських єпархіях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 48–55. DOI: 10.5281/zenodo.7189946.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I. (2022). Tserkovno-shkilne metsenatstvo u livoberezhnyh ukrainskyh yeparkhiiah Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Church and school patronage in the left bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire at the end of the XIX – the early XX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 48–55. DOI: 10.5281/zenodo.7189946.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII СТ.) (частина 23)

DOI: 10.5281/zenodo.7190878
© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1580-1284, https://orcid.org/0000-0003-1019-9749

У публікації представлені документи гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Самойловича, Івана Скоропадського, Данила Апостола, полковників Семена Палія та інших старшин, київського митрополита Петра Могили, чернігівських архієпископів, різноманітна ділова документація (купчі, скарги тощо).

Ключові слова: *універсал, лист, гетьман, полковник, Сіверщина, Церква, купчі*.

У черговому випуску ми продовжуємо уводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилось у попередніх частинах цієї статті). Відзначимо, що ці публікації склали основу чотирьох томів нашого збірника «Сіверщина гетьманських часів», які вже побачили світ[1], і, можливо, для п'ятого тому потроху назбирається матеріал.

Отже, всього в цій частині статті наводяться тексти 47 документів, у т. ч. 15 – XVII ст., 31 – XVIII ст., 1 – XIX ст., десять (№ 1, 2, 3, 26, 31,32, 32, 34, 36, 42) у вигляді регесту. Майже всі наведені джерела зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) (далі – ІР НБУВ). Виняток складає документ № 13, який був виявлений в ІР Національної бібліотеки у Варшаві.

Серед документів цієї добірки необхідно знову виділити ті, що доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі старшини. У першу чергу тут представлені документи гетьманів: Богдана Хмельницького (1), Івана Самойловича (2), Івана Скоропадського (1), Данила Апостола (1), полковників: чернігівського – Григорія Самойловича (2), фастівського – Семена Палія (1), сотників тощо. Представлені документи й дотичні «Українського Православного Дипломатарія XVI–XVIII ст.»: універсали, грамоти й листи свт. Петра Могили (1) та свт. Іоанна Максимовича (1), єпископів Ісаії Копинського (1), Іларіона Рогалевського (4), Амвросія Дубневича (1), ігумена Луки Григоровича (1) тощо.

Не менш авторитетно виглядає список адресатів або тих, кому скеровувалися скарги (гетьман Данило Апостол, король Ян III Собеський, полковники К. Солонина, І. Новицький; генеральний осавул (В. Жураківський) і бунчужний (Я. Лизогуб) та ін.

Першими за хронологією є реґести документів церковних ієрархів, які стосуються Покровського монастиря в с. Ладан (суч. Прилуцького р-ну) (№ 1, 2, 3, 25). Ці реґести, як встановлено нами, уклав у середині XIX ст. відомий український історик Микола Маркевич. Він мав три рукописні збірники копій 30-х рр. XVIII ст. і на їх основі уклав свій збірник, куди увійшли документи з історії Глухова, ряду монастирів, документація кількох київських митрополитів і чернігівських архієпископів тощо. До того ж Маркевич вмістив тут і свої думки та коментарі (вони виділені нами курсивом). Це фундуші засновниці монастиря княгині Раїни Вишневецької та єпископа Ісайї Копинського. Особливо важливим є універсал київського митрополита Петра Могили, який досі не публікувався. Оскільки, після каральних акцій Речі Посполитої проти учасників повстання 1637–1638 рр., ченці втекли в Московію, то митрополит змінив цей чоловічий монастир на жіночий і послав до нього черниць на чолі з ігуменею Афанасією Смолковною. Важливо, що цей універсал

[1] Сіверщина гетьманських часів. Київ, 2019. Т. 1; 2020. Т. 2, Т. 3; 2022. Т. 4 (Упор.: Мицик Ю., Тарасенко І.).

був затверженим наступником святого, митрополитом Сильвестром Косовим. Із цього самого збірника походить і список монастирів Чернігівської єпархії, які у 1730 р. збирали гроші й передавали їх церковній делегації. Остання вирушала до Москви, а гроші в основному призначалися для хабарів тамтешнім чиновникам (№ 25). Як вірно занотував М. Маркевич, важливість документа полягає в тому, що він показує, «какой монастырь богаче, а какой беднее». Додамо, що він сам подав у рукописі власну довідку «Содержание книг о маетностях» (№ 47), в якій є відомості про власників сіл Чернігівського полку. Є тут деякі цікаві факти з генеалогії козацької старшини. Водночас трапляються й помилки, як от іменування полковника Стефана Красна Башта Тихонієм чи дуже сумнівне твердження, що Мазепа (?) «был женат на Грязной». Ця група документів духовенства XVII ст. завершується листом 1683 р. Луки Григоровича, ігумена Свято-Микільського Рихлівського монастиря, до полковника Іллі Новицького. Зазначимо, що майже всі листи ігумена Луки опубліковані нами[2]. У цьому посланні він дякував Новицькому за подарунок монастирю: «сира чотири діжечки, масла чотири горшки, пятую фаску».

Документи церковних ієрархів XVIII ст. відкриває універсал 1704 р. чернігівського архієпископа Іоана Максимовича. У ньому йдеться про заснування с. Льгівки. Зазначимо, що в «Історії міст і сіл» це село, як і сусідній Льгів, лише згадується[3], немає навіть коротенької статті, а у Вікіпедії заснування цих сіл датується відповідно 1907 та 1847 рр. Іншим документом (№ 35), створеним духовною особою, є «доношение» ліщицького управителя ієромонаха Ієрофея. У ньому висловлюється застереження щодо заснування якимось Кореневим двох «заводов» на землях колишнього стародубського полкового осавула Стефана Якимовича (каденція останнього припадала на 1737 – жовтень 1742 рр.). Згадане село Душкино було за 18 верст на захід від Стародуба. Також згадується млин Туросня. Очевидно, він має таку назву від р. Туросні або від однойменного села на берегах цієї річки (нині це с. Туросна Клинцівського р-ну Брянської обл.). Зовсім коротким є пояснення («сказка») 1729 р. священика с. Грицівки Івана Андрійовича (№ 23). У ній йдеться про самовільне нічне биття в дзвін селянами. Очевидно, ці події відбувалися в с. Грицівці, яке нині входить до складу Прилуцького р-ну (до липня 2020 р. – Талалаївського). Про духовних осіб згадується у заповіті 1720 р. (№ 17) сосницького жителя Микити Клекота, який доживав віку у Свято-Успенському шпиталі, а свій клаптик землі заповідав настоятелю однойменного храму о. Федору. Нині у Сосниці немає Свято-Успенської церкви, але можливо, що вона існувала раніше. Малоймовірно, що йдеться про Свято-Успенську церкву с. Конятин Сосницького р-ну.

Історик Маркевич також зробив регести документів чернігівських і новгород-сіверських єпископів (архієпископів) Іларіона Рогалевського та Амвросія Дубневича. Перший обіймав кафедру у 1735–1738 рр., другий – у 1742–1750 рр. Три із чотирьох документів реґести (№ 31, 32, 34) гранично лаконічні. По суті вони містять лише заголовки, хоча й тут є важливі деталі. Так, в листі 1735 р. архієпископа до князя О. Шаховського, правителя Малоросійської колегії, йдеться «О железе яриловицкой рудни Троицко-Ольгинского монастыря». Яриловичі – це село суч. Ріпкінського р-ну, дані про існування там рудні проливають трохи світла на розвиток ремесел у краї за часів Гетьманщини. Зате четвертий реґест 1735 р. (№ 33) є розгорнутим. У ньому міститься скарга ієромонаха Антонія, будівничого «Суражицкого Заипутского монастыра Благовещенского», на стародубського полковника «Іллю» Пашкова. Тут Маркевич трохи помилився, тому що Пашкова звали Іваном (його каденція припадала на 1724–1727 рр.). Отже, Пашков незаконно збудував греблю на монастирських землях, а при ній млин і «железный завод». Братія скаржилась гетьману Апостолу, відтак було проведено слідство і справу вирішено на користь монастиря. Але жодних змін не відбулося і Антоній просив князя про виконання судового декрету. Реґест листа 1748 р. Амвосія Дубневича, який він адресував генеральному підскарбію Михайлу Скоропадському, стосується конфлікту між єпископською кафедрою, Домницьким монастирем із одного боку і жителями Середини Буди з іншого. Оскільки суд прийняв рішення на користь кафедри, йшлося про порядок «отдачи катедре хуторов и мельниц, коими неправо владеют середнобудлянцы». Відзначимо, що Середина-Буда нині є райцентром Сумської обл., а Різдво-Богородицький Домницький монастир і зараз є в с. Домниця Менського р-ну.

Якщо говорити про документи світських осіб XVII ст., вкажемо насамперед на універсал гетьмана Богдана Хмельницького (кінець 1650 р.). Цей документ є у складі табірного щоденника польного гетьмана литовського князя Януша Радзівілла, який недавно видали

[2] История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Київ, 1983. С. 713.
[3] Сіверщина… Т. 4; *Сіверянський літопис*. 2004. № 1. С. 12–24.

польські археографи[4]. Оскільки польською мовою він був надрукований, подаємо тут лише наш переклад українською. В універсалі містився заклик Хмельницького до козаків Сіверщини (?) йти до Умані, звідки все військо мало вирушити у похід (на Молдову). Зазначимо, що аналогічний універсал, звернений до білоцерківського полковника, був датований 12(2).08. 1650 р.[5] Гетьманські документи продовжує лист Івана Самойловича до компанійського полковника Іллі Новицького від 8.11. (28.09.) 1683 (?) р. Тут гетьман висловлював невдоволення тим, що Новицький прийняв у свій полк понад сімдесят душ із полку Кожуховського, а не десять, як було попередньо узгоджено гетьманом в Прилуках (№ 9). Вкажемо також на лист Самойловича до компанійського полковника 1686 р., виявлений нами в останній момент і тому вміщений в додатку. Ідеться про повинності підданих Нехаївки, маєтності Новицького, які гетьман велів зменшити. До цього листа долучаються послання гетьманича, чернігівського полковника у 1685–1687 рр., Григорія Самойловича (№ 6, 8). У першому з них Григорій (ще тільки як гетьманич) домовлявся з Новицьким про коней, за яких обіцяв дати в оренду с. Вербу (нині – Коропського р-ну). У другому – гетьманич просив прислати йому верблюда, бажано верблюдицю з дитинчам, бо «в наших литовских краях они диво».

Далі маємо універсал 1713 р. гетьмана Івана Скоропадського, адресований чернігівському полковнику Павлу Полуботку (№ 16). У ньому йдеться про розв'язання конфлікту в м. Березна (суч. Менського р-на). Там є досі невідоме ім'я писаря Березинської сотні Івана Рудановського. Завершує ряд гетьманських документів універсал 1732 р. Данила Апостола (№ 29), у якому підтверджувалися права на нерухомість вдови новгород-сіверського протопопа Параски Заруцької та її сина, священника Андрія.

З-поміж інших документів козацької старшини XVII ст. найперше вкажемо на лист 1689 р. Іллі Рубця до брата Михайла, який бував топальським сотником у 1669, 1672–1673 рр. і стародубським наказним полковником у 1666 р.[6] Він стосується конфлікту між братами: Михайло забрав нерухомість брата на Стародубщині всупереч раніше данному слову і вже два роки підманював листами брата «як блазна». Ілля погрожував особисто скаржитися гетьману (Івану Мазепі), заручившись підтримкою стародубського наказного полковника (можливо, Михайла Мархаленка). Певною мірою стосується Мазепи і лист 1694 р. (№ 14) його слуги Яцевича до Іллі Новицького. Тут міститься скарга на старосту села Нехаївці (суч. Коропського р-ну). Яцевич гостро характеризував старосту, якому личило б «свини пасти, а не урядовати. Пьяниця, лотер, задира…». Під час ярмарку в Коропі цей староста напав на сторожів, за що Яцевич ув'язнив його. Оскільки за нього просили певні поважні особи, то Яцевич вочевидь погодився випустити його з тюрми, якщо той буде покараний і відправлений у відставку.

Особливо важливим є лист 1693 р. (№ 13) полковника Семена Палія (уродженця Борзни, майбутнього вождя повстання проти Речі Посполитої) до короля Яна III Собеського. У ньому йдеться про похід Палія з полком на молдавське місто Сороку, до якого підступали турки. Користуючись з оказії, Палій добивався сплати заборгованості своїм козакам. До цього листа тематично прилягає лист 1688 р. (№ 11) київського сотника Івана Бутрима до київського полковника Костянтина Солонини. Одразу відзначимо, що цього Бутрима як сотника згадано в найповнішому довіднику В. Кривошеї під дещо іншим прізвищем (Бутрименко), але термін його каденції неясний (?–1690–1691)[7]. Відтепер її початок можна перенести як мінімум на два роки. У документі йдеться про інший похід Палія на Сороку і про боротьбу військ Речі Посполитої проти ординців.

Завершуємо огляд джерел XVII ст. двома невеликими документами. Перший з них (№ 5) – це купча 1677 р. Воргольський житель Олізар Лук'янович продавав свій «плец» з будинком військовому товаришу Михайлу Миклашевському, який пізніше став генеральним хорунжим (1688), генеральним осавулом (1689), стародубським полковником (1689–1704)[8]. Згаданий Воргол нині є селом Конотопського р-ну Сумської обл. Другий документ (№ 10) – це запис 1685 р. чернігівського міського писаря Омеляна Яхимовича щодо боргу жителя Любеча Григорія Тупиці. Ім'я Яхимовича згадано вперше в джерелах, а взагалі про чернігівських міських писарів досі було відомо лише від 1725 р. Що стосується городового отамана, то це, насправді, Слободецький, який фігурує тут під патронімом Стефанович (Степанович).

Не раніше 1720 р. був складений опис Ямполя (нині – смт. Шосткинського р-ну Сумської обл.) і його околиць (№ 18). Тут вміщено також короткий нарис історії цього містеч-

[4] Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1655. Warszawa, 2019. С. 6.
[5] Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. Київ, 1961. С. 181–182.
[6] Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Київ, 1914. Т. 4. С. 369–370.
[7] Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Київ, 2005. С. 170.
[8] Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ, 2010. С. 511.

ка та кількох довколишніх сіл від 70-х рр. XVII ст. У 1723 р. батуринський житель Ілля Покотило скаржився генеральним осавулу Василю Журахівському й бунчужному Якову Лизогубу (№ 19) на своїх братів, які незаконно заволоділи його грішми та часткою батьківських земель в Батуринській і Конотопській сотнях. Подальші три документа нам видаються дуже цікавими. У першому з них (№ 20) представлено лист 1725 р. до батьків знаменитого українського мемуариста Якова Марковича, писаному з Сулака. З цією ж оказією був переданий у Стародуб і лист до батьків Семена Тищенка. Другий документ («доношение») 1728 р. був написаний чернігівським полковим писарем Іваном Янушкевичем. Це той самий Янушкевич (Янович, Яновський) – творець 2-ї редакції Чернігівського літопису! До того ж в довіднику В. Кривошеї його каденція на цій посаді не окреслена. Тут йдеться про неправомірні дії Полуботка, котрий захопив с. Деревину (нині – село Городнянського р-ну). Згадано й чернігівського наказного сотника Василя Медушевського (Медушинського), каденція якого на цій посаді досі обмежувалася лише 1725 р. Йдеться і про с. Перепис (нині – село того ж району). Нарешті у третьому документі 1729 р. (№ 22) чернігівський міщанин Антон Ладонка скаржився гетьману Данилу Апостолу з приводу його сіножатей «за перевозом ратуши черниговской на лузі». Ці сіножаті були відібрані у нього ще у 1717 р. чернігівським полковником Павлом Полуботком, але сини останнього не хочуть їх повертати. Коротким є лист 1730 р Ісака Филипова до знатного товариша Івана Тищенка. Тут згадано с. Воронок (нині – Стародубський р-н Брянської обл.) і «Елюнка», яке вочевидь стояло на березі р. Єлінки, що тече через Брянську й Чернігівську області. 1731 р. датована мирова угода щоду розділу спадку між Василем і його дядьком Яковом Жураковськими (№ 26). Йшлося про спадок Лук'яна Жураківського, ніжинського полковника у 1701–1713 рр., та його дружини Ганни. Тут згадуються села Безуглівка, Велика Кошелівка та Липів Ріг (суч. Ніжинського р-ну). Наступним документом (№ 27) йде скарга Микити Халімана до гетьмана Данила Апостола. Халіман жив у с. Савинках Волинської сотні Чернігівського полку – маєтності Павла Полуботка. Скаржник згодом перейшов жити в с. Чорнотичі (суч. Сосницького р-ну), де мешкав його покійний батько. Удова Полуботка надумала повернути його в Савенки й почала справу з арешту його синів. 1734 р. датований лист командуючого Мекленбурзьким корпусом Йоганна Шака до комісара Стародубського полку Івана Лашкевича щодо фуражу (№ 29). Наступний документ – «доношение» 1735 р. орловського дозорці Якова Бяловського князю Шаховському (№ 30) щодо пошти містить шерег згадок про села Чернігівщини. Це такі села як Ховми (нині – суч. Борзнянського р-ну), Козилівка, Радичев, Криски, Іваньків, Покошич (суч. Коропського р-ну), Жукля, Камки (суч. Корюківського р-ну), Блистова (суч. Менського р-ну), Орлівка, Радомка (суч. Семенівського р-ну), Шаболтасівка, Хлоп'яники (суч. Сосницького р-ну), Лузиков (нині – приєднане до Авдіївки село Сосницького р-ну), Рудні (суч. Чернігівського р-ну). Інформацію про села дещо доповнює купча 1758 р. (№ 37), в якій згадуються села Красилівка (суч. Бахмацького р-ну) і Плиски (суч. Борзнянського р-ну).

У документі № 38 1763 р., листі київського обозного Олександра Солонини та ін. до військового товариша Онуфрія Савича, порушено питання про розгляд скарг бідних людей, котрим тяжко виїжджати до генерального суду, а відтак прохання розглядати їхні справи в полкових судах. Тут є і уточнення каденції О. Солонини: досі вважалося, що вона закінчується у 1762 р., але бачимо, що вона продовжувався і в 1763 р.

Група майже ідентичних документів (№ 39, 40, 41) стосувалася одного питання: розшуку підданих полкового осавула Полтавського полку Григорія Старицького – цигана Андрія Снагищенка і його дружини. Про це рапортували ніжинській полковій канцелярії ямпільська, третьоніженська, конотопська. 1776 р. датований протокол допиту Сави Сирського (№ 42), якого звинуватили у виготовленні фальшивих грошей. Цікаво, що його дід був персом, а батько переселився в Україну (Седнів) і одружився з українкою Фросиною (від цього шлюбу народився Сава). Сава вчився в чернігівському колегіумі, знав кілька мов, грав на скрипці, оволодів мистецтвом різання печаток, кравецтвом і навіть медициною, бував на Січі, але потім пішов злочинним шляхом. Тут згадані й такі села Чернігівщини і Полтавщини як от: Савинки (суч. Корюківського р-ну), Козилівка (суч. Коропського р-ну), Рудки (суч. Чернігівського р-ну), Салтикова Дівиця (суч. Куликівського р-ну), Парафіївка (суч. Ічнянського р-ну), Остап'є (суч. Великобагачанського р-ну Полтавської обл.), Сухорабівка (суч. Решетилівського р-ну). Два документи 1782 р. (№ 43, 44) стосуються призначення на посаду колезького канцеляриста Семена Торянського, який вочевидь був родичем дворянського засідателя Андрія Торянського. 1784 р. датується випис ніжинського повітового суду (№ 45), де йшлося про заборгованість покійного сотника Ніжинського полку Олексія Виридарського. Тут згадано кілька відомих діячів, зокрема генерал-майор Я.С. Сулима, та деякі села: Пашківку (суч. Ніжинського р-ну), Кустичі Стародубського полку.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – позначені (…)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування переважно подане кириличними літерами переводимо арабськими цифрами. Публікація текстів здійснюється за правилами Я.І. Дзири (дещо скоригованими)[9].

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки також висвітлюють історію населених пунктів Сіверщини та соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

* * *

№ 1

1619, січня 22 (12). – Вишневець. – Фундуш княгині Раїни Вишневецької (реґест).

«Этот фундуш пропущен в Густынской летописи. Он писан через два дня после предыдущаго. У меня копия 1638 года, как и предыдущаго и как остальные все универсалы от II-го (…)».

«Ознаймую и чиню видомо, иж я, с повинности моей христианской, маючи прозьбу отца Исаи, игумена и дозорцы моих монастырей за Дніпром ствержаю и змоцняю монастыри мои, которые суть за Дніпром на Украине под Прилукою Густынский, а другий Подгорский» и пр. и пр.

Писан у Вишневцу в літо от создания мира 7128, а от воплощения Гда Бга и Спса н[аше]го И[суса] Х[риста] 1620 января в 12 день».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56728. Арк. 542 зв.).

№ 2

1628, липня 21 (11). – Ладан. – Фундуш єпископа Ісаії Копнінського (реґест).

«Исай Копинский, милостию Божиею епископ и экзарха патриарший.

Відомо чиним, иж просили нас подданые церковные ладинские, абы есьмо межи ними порядок учинили, хто з них якую повинность нам на церковь Божию давати и чинити повинен будет… Теды такое постановление мы учинили:… Кождый з них, яко конные, так и пішие, повинны толокою сіна косить день и та тое погребти и до монастыря нашего возить, што потреба. Также жита толокою озимины день и ярины день. До того каждый, хто кони мает, дров по десяти возов вывезти; с тых же конных с десяти чоловик в рок повинны подвод по чотыри с чим ся трафыт, за десять миль (*100 верст*) возыть; шарварок до гребли кождый з них, и для самих себе дерн, хворост, солому и што потреба до гребли возыть ли направовать, кромі сыпаня грабарского. А хтобы з них, будучи непослушен, на греблю не выехал або не вышол, таковый повинен будет огурного 7 грошей дать, а день праци одробыть.

Дан в Ладыні року 1628 июля 11 дня».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56728. Арк. 542 зв. – 543).

№ 3

1638, жовтня. – Києво-Печерська лавра. –
Універсал київського митрополита Петра Могили (реґест).

«По упрошению г-жи игумении ладынской, Петр Могила и пр.

Всем вообще и каждому кому зособна и пр. до видомости подаем, иж з ласки его милости, моего милого пана и сестренца (*князя Михаила Вишневецкого*) одержавши цалый дозор опустилых монастыров Густынского и Ладынского, хотячи абы там по старому хвала Божия росла и множилася и богомольство уставичное не уставало, посылаем до монастыра Ладынского побожную инокиню госпожу Афанасию Смолковну с прочиими законными сестрами на мешканье, которые мают там обще благоугодне, святоблыве жыты. За которыми прошу милостей ваших (*обращение ко всем православным христианам*), абысте ласковыми добродиями в ласки щедроблывые ялмужной ставытысе рачилы; за що то од ных уставычнее богомольство и од Господа Бога стократную заплату в кролевстви небесном милость ваша одержите. Что милостем вашим уприймне спрыяючи, молытвы наши уставычные архиерейские и повольные пильно залецаем.

З монастыра Печерского киевского__ октоврия року 1638. *Подпись*: «Рукою власною».

В приписке: «Тот лист ствержаю, Сильвестр Косов, митрополит Киевский и Галицкий и всея России».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56728. Арк. 543 зв.).

[9] Дзира Я.І. Вступ. Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 39–42.

№ 4

1650, початок серпня. – Універсал Богдана Хмельницького.

«Панам полковникам, сотникам, отаманам і всьому товариству. Зичу від Бога доброго здоров'я, а при цьому наказую вам, щоб ви, як тільки отримаєте цей лист, зараз же того ж дня хто тільки був у війську і зичить собі заживати козацьких вольностей, щоб зараз кіннотою на добрих конях, з доброю зброєю, без борошна йшли зі мною, і під Уманню з'єдналися зі мною; наказую під страхом смерті. А хто називається козаком, а не піде в цей час (у військо), тому кожному такому буде відрубана голова. Пишу, що проти наших ворогів, вовків, котрим треба перекривати дорогу, а не чекати їх тут, я й сам виступив у понеділок перед Пречистою*».

*) Тут мається на увазі свято Успіння Богородиці або свято її Різдва, які припадають відповідно на 15 серпня та 8 вересня.

(Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część1. Diariusz kancelaryjny 1649–1655. Warszawa, 2019. C. 6).

№ 5

1677, липня 6 (червня 26). – Глухів. – Купча.

«Року 1677 мсця июня 26 дня.

Я, Олізар Лукъянович, обивател ворголский, чиню відомо сим моим писанем кому о том відати належало, а меновите в каждого суду и права, иж з доброй волі моей, ані з якого приму[су] продалем крунт плец зо всім будинком тестевским бабского (?) урожоному пн҃у Михайлу Миклашевскому, товаришеви войсковому и гражданинови глуховскому за коп три у вічност и спокойное держане. Волно пн҃у Миклашевскому тот, у Ворглі лежачий плец з будинком дати, даровати, зминяти, продати и яко к найліпшому пожиткови своему обернут. На счо упросили пн҃а Сави Яковлевича, атамана городового глуховского, о притисне звиклой печати и о подпис руки писарской.

Писан в Глухові року и дня звишменованих.

Феодор Харліевский писар рукою».

(ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 1141. Оригінал).

№ 6

1682, перша неділя Великого Посту. – Гадяч. –
Лист гетьманича Григорія Самойловича.

«Зичливий мні приятелю, мосці пане Новицъкий.

Вістно вашмости чиню, же по росказаню ясневелможнаго добродія през неделлю сирную и неделю першую святого Поста в Гадячом промешкаю. Зачим жадаю велце вашмости хтій росказать, жеби тие коні сивие с козаками били зараз прислани до мене в Гадяч, котрие, ежели будут нам надобни, заплатим. А особливе жадаю вашмости не пожалуй прислати свого молодого гнідого, котрий ежели би ся нам подобал, нагородили бим его совито вашмости и село Вербу не зъборонили бисмо в аренду даремнюю дати, биле би подобался и що велце жадаючи, звиклую мою приязнь вашмости залецаю естем зичливий Семион Иванович, гетманич.

Скоро б міли (…)*ятрого с Полтави привезти, для котрих послалисмо, не запомніли б и вашмости обослати(?).

З Гадячого»

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14131. Оригінал. Запис на звороті: «От велможного пна Григорія з Гадяча. Подан 1682»).

№ 7

1683, листопада 9 (жовтня 30). – Лист Луки Григоровича, ігумена Свято-Микільського Рихлівського монастиря, до полковника Іллі Новицького.

«Мс҃ці пн҃е полковнику Войска их цар[ского] прес[вітлого] велич[ества] Запорозкого комонный, велце ласкавий м҃сці пн҃е и великий добродію.

Рачиш в. м҃сці мс҃ційий пан, присилаючи брата мнастира нашего отца Иезекииля залицавти (!) его подвиг в одправованню церковном и в поступках, як належит духовной особі. Дай Бже, жеби так било, жеби любовию в. мс. мсцівого пна, и далій его Бг ку доброму провадити рачил. През его ж, отца Езекииля, и през товариша полку своего рачиш в. мс., м. мс. пан, з побожности и горливости християнской и любви своей обеслати реестровне сира чотири діжечки, масла чотири горшки, пятую фаску (*діжка для масла – Ю.М., І.Т.*). Що все вцалі принявши и низко поклонившися з братиею моею, в. м҃сці, моему мс. пн҃у, чиню подяковане зо всім товариством. Тут же за паном Феодором, посланним з отцем Езекиилем, подлую мою инстанцию вношу. Рач в. мс., мой мсцівий пан, з тои дороги ласкавим своим панским словом его приняти, бо гдиж барзо ся храсовал передо мною якоби

в дорозі много часу забавил, самии невчаси и бездорожже визволяют их. За которим повторе попросивши, милости панской и любви неотмінной ку м̃сці с̃тому убогому назавше попросивши, и себе як найпокорній з братиею и з мл̃твами законничими вручаю, зостаючи в. м̃сці, моему м̃сцівому пн̃у и великому добродію, цале всего добра зичливий нижайший слуга и щоденне уставичний богомолец иеромонах Лука Григориевич, убогий игумен з братиею.

З мнастира с̃тля Хс̃ва Николая Рихловского октоб[рия] 30 1683».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14025. Автограф. Запис на звороті: «З монастира Рихловского у Короп подан октовр. 8 1683»).

№ 8

1684 р. – Лист гетьманича Григорія Самойловича до компанійського полковника Іллі Новицького.

«Мс̃ці пане полковънику комонний, мой ласкавий приятелю и куме.

Якож тепер будучи устне просил в. мости о верблюда (бо в наших литовских краях они диво), так и тепер прошу о прислате мні оного сим моим слугою. Якого посилаю по оного и приказалем оному усне з в. м̃стю розмовити, як питатимъся, як отказати. Если теди посилатимеш самицю, то присилай и маленъкое з нею. Велце о тое и повъторе пилно прошу, а за узнаную доброчинное те відатимут в. м̃сти чи (?) те при приязні (...)* и с чих по(…)*дити. А тепер естем в. м. мс. приятелем Семион, гетманич, полковъник Войска Запор[озкого] стародубовский, рукою.

Велце прошу з маленким прислат».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14143. Оригінал. Запис на звороті: «От велможного его млости пна полковника стародубовского до Снытина, а подан через гспдна (…)* о верблюди 1684»).

№ 9

168[…], листопада 8 (вересня 28). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавый приятелю, пане полковнику комонный.

Немалую в том учинил в. м̃сть нам трудность, же принялес в полк свой з полку п. Кожуховского, яко пишеш, сімдесят з лишком чоловіка, яких не снадно в. м̃сть помістити можеш на становисках межи давным товариством. Поневаж всім посполитым людям явно ест тое, колко в них в прежных зимах компаніі найдовалося. А такую великую личбу того то товариства принялес в. м. над волю нашу, бо мы, в Прилуці будучи, на жадане в. м. тылко десяток чл̃вка з полку Кожуховского позволилисмо в полк ваш приняти, а не болшей. Хоч бы теды в. м̃сть могл их в надію позволеня нашого и так много приняти, але отложити было тое на весну, жебы оные на своих звыклых становисках в Прилуцком полку были перезимовали. Леч, если ся вже так стало, вылучати их з полку не маеш и поневаж вже пора осінная наступила, же товариству притрудно в полю стояти, позволяем в. м̃сти полк по становисках роспорядити. Однак взглядом тых новопринятых товаришов маеш в. м. знестися з панами полковниками лубенским и миргородским як бысте могли яко найліпшей без утяженя и без сквирку людского межи давным товариством вмістити оних и тое утвердити, абы подлуг уставы товариству живност доходила, а над уставу прикрост людям не діялася, о чом мы и до полковников пречоных листы наши посылаем. О тое теж жадаем в. м., абыс товариство полку своего роспускаючи оное на становиска, залецил статечность в вірности и постоянству причом мают быти завше певны монарш[...]іние и нашой рейментарской ласки. Зычым затым в. м. и всему товариству доброго от Г с̃да Б̃га здоровя.

З Батурина сеп[птеврия] 28 д. року 168[…].

В. м̃сти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска цр̃ского [пресвітлого] вл̃чства Запор[озкого].

Уставу, якую в. м. в листі своем выписал, велілисмо написати до панов полковников. Але же в. м. пшона помножил полчетверика так, як и пшеничное муки на місяць чл̃вку именовавши, а в канцелярыі нашой записано, же на двох чл̃вка на місяц полчетверика пшона даватися мает. Теды подлуг того канцелярыйского запису донесене в. м̃стино поправлено.

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14130. Оригінал, особисто підписаний гетьманом).

№ 10

1685, січня 19 (9). – Чернігів. – Запис чернігівського міського писаря Омеляна Яхимовича.

«Року 1685 м̃ца генваря 9 дня.

За відомостю пана Михайла Стефановича, атамана городового черниговского, на тот тестамент дошло Мануйле Хваенку за долг Грышка Тупици, земянина любецкого, золотих шест през пана Ивана Ивановича Короткого, при котором мает тая част кгрунту Гришка Тупицы вічными часы зостават.

Діялос в Чернигове року и мc̃ца и дня выш писаного.

Емелян Иванович Яхимович, писар міский черниговский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57497. Тогочасна копія).

№ 11

1688, червня 26(16). – Київ. – Лист київського сотника Івана Бутрима до київського полковника Костянтина Солонини.

«Мні велце ласкавий пане полковнику Войска их царского прес[вітлого] вел[ичества] запорозкого киевский, мой мосці пане и добродію!

До ознайменя милости твоей, добродія моего, доношу, иж числа 15 июня прибувши до нас в Киев з Фастова Бариш, полку пана Палія асаул, по своем орудованю, который нам, як ся там поводит, оповіл о промислах татарских, иж Палій послал з бутом своим товариша своего полку, называемого Ковалским, с татарами двома, рекуперуючи на волю товариства полку своего з неволі бесурманской аж до Сороки, и там Ковалский оставал, а бут з волохами аж в Білогородщину ездил и припровадил двох козаков, а третого человіка бердичевского. А учинивши татарами розміну за двох татар тых козаков двох и человіка визволил в Сороци. И еще бут с тыми ж козаками и волошинув двох, аж ку Фастову приездили сороцких, питаючися иних татар на ослобожене. Которие не тылко був, албо волохи, що говорили, же орди всі, як кримские и білгородские зовсім вийшли, у Волощині стали. Але то повідают по достовірности тые козаки, же так и не иначей, а міет, мовит, такий свой замисл, же солтан еден в край сей полский и под Киев на сих часах вдарити мает, и кажут барзо осторожним бути, а другие орди на Полщу. И о тий орді тот же Бариш повіда, щосмо милости вашой до ознайменя пресилали, которая до Каменца в тысячах десятку за горію (?) под семсот вуз (!) была припровадила до Каменца и на той час, мовит, пан рейментар лядзкий, который стоял под Теребувлею с пятнадцетма коругвами жолнірув подіздом под Каменец подходил. На которого татаре, и чемериси, и турки, випавши с Каменца, зовсім тую пятнадцет коругвей лядзких и самого того рейментара заехав зовсім занявши, в Каменец упровадили. А о том так повідае Бариш, же на той час будучие козаки, которих з Синицею побрано было, одтоль утекли и ку Фастову утеком прибувши, за певную повідают. А о войсках полских певного скупленя не каже, тылко, мовит, голосят, же на килка части стягаются, и о литовском войску мовит, же міет купиться, а и то еще под копи (!). И тое повідае, що под Теребовлем татары, подпавши под тот обоз лядзкий, и остаток коней, що были, заняли. О королю, где ся оборочае не відае певного, мовит, же якобы у Варшаві. А Палію и давно указ, абы до обозу ишол, и чомусь мовит не иде, а он, Бариш, чемусь собі, як видим, подобно в гневу с Паліем зостае, а и Корона вся на Палія гнів мает, – Баришеви слова. А по виписаню сем жителі наши киевские с краев полских ку домам приехавши, которие были в Берестечку, и о лиці (!) повідают, же там барзо великие тривоги од татар. И на всі тые слова Баришевы так повідают, же не иначей, и еще повідают, же с тых рейментаром коругвей лядзких 24 под Каменцем тому недель чотири пропало, а на людей бідних хрестиян панове ляхи наступуючи и наругаючися, здирства великие чинят, а король повідают, же приехал до Яворова и веселе чинит, ніякусь мовит кревную з двору свого видает, не уміли оповісти чи за санатора, чи за ксонженця якогось удільного. И еще то повідают, що пан гетман коронний тыми ж часи провадил сина своего не в меншой купі на староство Бузкое, и як учул сили татарские, мусіл прудко назад ку Львову уступовить. Третая, будучий теперь у них в Киеви шляхтич, називаемий Михайло Купчинский с Полонного, который, будучи в Полщи за товариш под коругвою, и там собі завалчившися с товаришом, уступил, а тут хоче в полк пана Пашкувского пристать. Который нам так повідал, же король факциями все з государями и Войском Запорозким якобы чинит, так нам повідал. Которие слова виписавши, як нам оповіли, милости вашой добродіеви нашому, донесши, з найнизшими услугами моими отдаюсь ласце и зостаю в. м., моему мосці пану и добродіеви, во всем зич[ливий] и найнизший слуга Иван Бутрим, сот[ник] киевский.

С Киева 16 июня року 1688».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 13518–13635. Арк. 305–306. Копія кінця XIX ст.).

№ 12

1689, липня 20 (10). – Курознов. – Лист Іллі Рубця до брата, Михайла Рубця.

«Мні велце ласкавый пане Михайло Рубец, а мні велце м̃сці пане и брате.

Зычивши в. мс. м. пану от Гспда Бга здоровья доброго, щасливых и радостных потіх зо всею фамилиею презацною дому в. мс. м. пана в позный вік, яко сам собі, а през оказию сего писма моего упоминаюс любо и не раз то ест, еднак и тепер, за приватним поважним листам пана суди енералного, до наказного нашего пана полковника присланого, в нашей межи собою неспокойной справе, же в. мс. своему слову не господар: у Чернookові уступил был три пляца, знову под себе забрал, а Шамовки и Елионки и по тие часы владіеш, о яком заводі на померковане поданный вам был позов од наказного нашого, а в. мс. легце того поважаеш и праву досит не чиниш. Зачим приятелско в. мс. жадаю спокойного розділеня без болшаго вашого ущербку, люб и мні ест з утратою; еднак, ежели в. мс. през сее мое любовное писане так подданих, якож и отчини и сіножатей чорнооковских, як собі, так и мні юж не уступиш, то в. м. на мене не раз подивляти, бо жал моя до того приводит, бо уже и так два роки мене в. мс., як блазна, подмануеш писмами своими. Зараз мушу одіхат до самого ясневел[можного] его млс., пана гетмана, взявши опаляцию од пана наказного на непослушного гетманской воли и росказаня. При тим ласці любови братерской самого себе залецаю.

Дат с Курознова июлия 10 дня 1689 року.

В. мс. м. пану всего добра зич[ливым] пр[иятелем] и братом Илля Иванович Рубец, рукою».

На звороті: «Мні велце ласкавому пану Михайлу Ивановичу Рубцу, пану рожоному братови и добродіеви, сие писане отдат належит в Шамовці. М[істо] П[ечати] (С подлинника)».

(ІР НБУВ. Ф. XII. Спр. 483. Копія кінця XIX ст. Запис наприкінці документу: «Библиотека университета св. Владимира, рукописи А.М. Лазаревского»).

№ 13

1693, червня 23(13). – З-під Іллінців. –

Лист полковника Семена Палія до короля Яна III Собеського.

«Najaśniejszy krolu, panie nasz miłośćiwy.

Gdy mie j.m.pan Wilga, pułkownik i commisarz do Wojsk w. k. m. Zaporoskich, barzo już późno uwiadomił o tym, że z najwyższej woli waszej krskiej mśći, p[an]a mego młwego, stanął w Niemirowie dla wyprawienia wojsk do Soroki na danie wstrętu nieprzyjacielowi krzyża ś., na te fortece gotującemu się. Nieospała i moja poddańska służebnicza do tych że czynów wojennych usługa. Lub zawczasu nie uwiadomion od j. m. p. commisarza, bym w gotowośći wszelkiej był, jednak wprętce przygotowawszy się w należytość wojenną, z pułkiem moim pośpieszyłem ku Niemirowu do boku j. m. pana commisarza; niezabawnie oraz odjechał z tamtego kraju. Tedy ja, wierny poddany i sługa w. k. m., p. m. młśćiwego, w zaczętym przedsiewzięciu usługi mej stałe trwając, a nie będąc całe informowany i uwiadomion o orderu poważnym, ani też ordynansu złeconego komu w Niemirowie o mnie i o pułku mym nie zastawszy, posyłam dwuch atamanów z piechoty, która przy mnie (której quota niemała zbrojnych i wybornych mołojców) pokornie supplikując do najaś. majes. w.k.m., p. m. młwego, jaka najwzsza wola będzie monarsza kędy piechota pułku mego ma być ordynowana: czyli tamże do Soroki, czyli gdzie indziej posługę w. k. m., p. m. mł., na który najwyzszy wyrok pański oczekiwam pokornie, łokowawszy piechotę wszystkie na miejscu słusznym pod Ilińcami. Tyło żebrze miłośćiwej łaski ojcowskiej w. k. mći, p. m. mł., przez tychże posłańców, aby taż hojna łaskę płaty doszła, która doszła innym pułkom, idącym do Soroki przez j.m.p. commisarza, czymby się zachęcić do posług w. k. m. piechota i pojść z nakaznym mym do onej fortece lub gdzie rozkazanie wysokie będzie monarsze. Gdyż ta hołota żałośna jest z tego i zdesperowała, że tamtych lat przeszłych ogołocona została przez ujęcie łaski w. k. m. ukontentowana przez j. m. p. Druszkiewicza, bywszego commisarza, a teraz i przez nowego commisarza oddalona od tej hojnej pańskiej łaski. Padszy u nog ojcowskich w. k. m., p. m. mł., proszę pokornie aby jak innym pułkom, idącym do Soroki, tak i tej mej piechocie, okazana była łaska hojna ukontentowania idącej na posługę w. k. młośći, p. m. mł. Najwyższej woli monarszej i orderu, przy tym i miłośćiwego ukontentowania służebniczo i oczekiwając piechocie, ja też sługa i poddany wierny z komonnikiem osobliwej łaski ojcowskiej w. k. m., p. m. młwego, i ordynansu sobie łaskawego proszę, bym nie był pociągan do obozu, łecz tu zostawał na przechodach tatarskich i usługę moją odprawował w gromieniu czambułów pogańskich, wtargających w kraj państw w. k. m., p. m. mł. A ja, sługa i poddany wierny, jako za szczęśćiem w. k. m., p. m. mło, miewałem dobry połow nad tym to nieprzyjaciełem kontentowanie krzyża ś. tak jako miewać będą zwyczajem my poddańskim z prezentem połówu bisurmańskiego obawiać siebie winienem służebniczo. Gdyż całe połegam na tej ojcowskiej łasce, jaką mie j. m. p. Łasko, pułkownik w. k. m. upewnił i mocnie przy tym stojąc, tak się sprawować staram usilnie (nie tak, jak o mnie inaczej język ludzki tłumaczy) i przy tej wierności mej nie wątpie w łasce ojcowskiej, do której mie i j. m.p. Wilga, commisarz w. k. m., animuje, obiecując się być nie tak skąpym (jako j. m. p. Druszkiewicz na się obracał) łaski monarszej

dzielnym, iłe to w moc j. mći wruczono będzie. Którego list animujący mię tu się mi nie od rzeczy zdało zjawić w. k. m., p. m. mł., poddańską głowę pod nogi pańskie podrzucając, posetnie, pokornie czekam onej najwyższej woli i łaski ojcowskiej i moje wierne ofiarując poddańsko usługi.

Z-pod Iliniec 13 juni 1693 a[nn]o.

Najaśniejszego majestatu waszej krskiej mści, pana mojego, młśćiwego, wierny podddany Semen Palij, pułkownik w. k. m. Wojsk Zaporoskich».

(БН, ВР. Спр. 491. Арк. 94-94 зв. Оригінал).

переклад:

«Найясніший королю, пане наш милостивий.

Коли мене й. м. пан Вільга, полковник і комісар (посланий) до Військ в. к. м. Запорозьких, надто пізно повідомив (мене) про те, щоб я, виконуючи найвищу волю вашої королівської мості, мого милостивого пана, став у Немирові задля відправлення військ до Сороки, щоб дати відсіч ворогу святого хреста, який готується вдарити на цю фортецю. Я одразу поспішив прислужитися і долучитися до цих воєнних дій. Хоча своєчасно не був повідомлений й. м. п. комісаром, що маю бути в повній готовності, однак швидко привів військо у бойову готовність, зі своїм полком вирушив до Немирова до й. м. пана комісара; щоб невдовзі без зволікань виступити до того краю. Тож я, вірний піддданий і слуга в. к. м., м. милостивого пана, завжди готовий прислужитися в будь-якій справі, оскільки мене вповні не поінформовали і не повідомили про поважний наказ, не заставши когось в Немирові з розпорядженнями щодо мене й мого полку, посилаю двох отаманів із піхоти (вона є при мені і в ній чимало озброєних добрих хлопців), відтак покірно звертаюся до найяснішого маєстату в. к. м., м. мостивого пана, (з питанням) якою буде найвища монарша воля щодо дій піхоти мого полку: чи так само рушати до Сорок, чи до іншого місця, щоб прислужитися в. к. м., м. м. п. На цей найвищий панський наказ чекаю покірно, поставивши всю піхоту на вигідну позицію під Іллінцями. Тільки прошу милостивої батьківської ласки в. к. мості, п. м. м., черезь цих само посланців, щоб ця щедра милість у вигляді плану дійшла, як дійшла до інших полків, які йдуть до Сороки, через й. м. п. комісара, щоб заохотити піхоту до послуг в. к. м. і вирушити моїм наказним (полковником) до цієї фортеці або туди, куди буде високий монарший наказ. Бо ця голота засмучена й скаржиться, що в попередні роки була позбавлена ласки й милості в. к. м. через й. м. п. Друшкевича, колишнього комісара, а тепер і через нового комісара усунута від цієї щедрої панської милості. Впавши до батьківських ніг в. к. м., м. м. п., покірно прошу, щоб разом з іншими полкам, які йдуть до Сороки, моїй піхоті була виявлена щедра ласка прислужитися в. к. милості, п. м. м. Найвищої монаршої волі і наказу, піхоті прислужитися очікуючи, я також, слуга і вірний піддданий, з кіннотою особливої батьківської ласки в. к. м., п. м. мостивого, і милостивого наказу прошу, щоб мене не тягли до табору, але щоб я залишався тут на татарських переходах (шляхах) і прислужився, громлячи поганських чамбулів, які вдираються в державу в. к. м., п. м. м. А я, слуга і вірний піддданий, який, на щастя, для в. к. м., п. м. м., чимало наловив цих ворогів святого хреста, тож за споконвічним звичаєм і за службовим обов'язком маю презентувати бусурманских полонених. Повністю покладаюсь на батьківську милість, у якій мене й. м. п. Ласко, полковник в. к. м., запевнив і, не маючи жодних сумнівів, прагну в усьому догодити (всупереч тому, що злі язики іноді говорять) і при моїй цілковитій вірності не сумніваюся у батьківській милості, у якій мене й. м. п. Вільга, комісар в. к. м., переконує, обіцяючи бути не таким скупим (як й. м. п. Друшкевич говорив) і докладатися (до здобуття) монаршої милості, скільки на то стане сил й. мості. Чий лист заохочує мене вже з'явитися до в. к. м., п. м. м., й покласти, як вірний слуга, свою повинну голову під ваші панські ноги, сто разів (?), покірно чекаю цієї найвищої волі й батьківської милості і буду завжди готовим прислужитися вам.

З-під Іллінців 13 червня 1693 року.

Найяснішого маєстату вашої королівської мості, мого мостивого пана, вірний піддданий Семен Палій, полковник в. к. м. Військ Запорозьких».

№ 14

1694, листопада 10 (жовтня 31). – Батурин. – Лист гетьманського слуги Яцевича до компанійського полковника Іллі Новицького.

«Мосці пне полковнику комонний и добродію мой великий.

До відомости подаю в. мс., же староста ваш в селі Нехаевці зостае статъку в него жадного не маеш. Еще б ему по его захованю статъку свини пасти, а не урядовати. Пьяниця, лотер, задира под час яръмарку коропъского обо статки (?) по указу ясневелможного добродія пна моего гетмана ярмаръковее вубырав, а сторож по бърамах казав міти, жебы без къвитъков не випущано нікого як ведетця як в універсалі нам подано. А оний ваш старос-

та назбиравши у двур ваш пн̃ский таковых пьяниц як и сам, пришедчи до брами до сторожов, що ему не належало, возми их без даня причини быти. А оній сторожи дали мні знати, що тирански быв боем и голови порозбывав нам староста села пна Новицкого. Я, що чинячи, пошов сам до двору вашого, напомянув его словами, же вун так безпечно поступуе. И вун на тое не узнавъшися на проступок свуй и став далій зо мною завод чинити, що негоден вун ревикач (!) добрим словом спомънити самого ясневелможъного добродія пн̃а гетмана не тилко, що вун нецнотливою губою лъгав на пана гетмана. И я, на тое не терпівъши, казав своим козаком его, нецнотъливого сина, у туръму укинути и у Батурин мів его одослати. Подобъно дочувъшис пн̃ Васил Стрижовский о таковом его проступъку, пришовъши до мене с паном Бережецким, и стали за оного пяницю прохати, жебы не давав его в Батурин. И я собі уважившъи на гонор ваш пнъский и на прозбу пн̃а Бережецкого, Василя Стрижовъского, и до ваш мости казав я пн̃у Василеви Стрижовъскому ознаймити. Аж оний Васил Стрижов[ский] мовит, же пн. на мене и так гнів міе, не пойме мині віри, скаже зараз то знат, що вун того жадае, щоб старостою бути, а не од речи як бы зоставав на ласці вашуй пн̃ъскуй на тум уряді, пн. Васил оберъни, в. м. добродій муй, гнів свуй назад и прийми пн̃а Василя Стрижовъского до ласки своеи, а сего пьяницю ка[ж] в. мст. до себе взяти. И за той проступок и скарайте его и отставъте от уряду за таковий проступок. А що не ширячи болш писма своего, у приязні зостаю в. м̃сти мц̃і пн̃а и великого добродія моего зичливим слугою и поволним Яцевич, слуга ясневелможного добродія пн̃а гетмана.

3 Батурина октовърия 31 1694 року».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14457. Оригінал).

№ 15

1704, лютого 23 (12). – Чернігів. –

Універсал чернігівського архієпископа св. Іоана Максимовича.

«Иоанн Максимович, милостию Божиею, православный архиепископ Черниговский, Новгородский и всего Сівера.

Всім, кому сие писание явлено будет, Божия от превысочайшаго архиерея Христа Спасителя при всегдашних наших архиерейских молитвах желая благословення, извістно творим. Мимошедших літ, в дни блаженныя памяти преосвященных Лазара [Барановича] и Феодосия [Углицкого], архиереов катедры Черниговской, их благословением на грунтах архиерейских близ двора нашего катедралнаго киянскаго понад Лговкою річкою поселилися нісколко дворов, и ныні позволяется людем свободным никому не порабощенным тяглом, при тых дворах давно живущих селитися. Иміет та слободка именованна быти от річки Лговки Лговка. Людям, собиратися хотящим, слободы дается на шесть літ, а по шести літах должны будут катедры діла и послуги отбувати два дни в тиждень, без всяких поборов. Тут же повелівается: никто бы из панов войсковых и порабощенных подданством в той слободці новособираючойся не селитися под неблагословением Божиим, отчуждением иміния своего и вины на державцов своих. Для достовірия и кріпости ныні и в потомные времена сие писание наше з подписом руки нашей и печатию власною дадеся з катедры архиепископской Черніговской року Божого 1704 місяца феврария 12 дня.

Рукою власною. М[істо] п[ечати]».

(ІР НБУВ. Ф. І2. Спр. 102. Машинописна копія В. Модзалевського поч. ХХ ст.).

№ 16

1713, жовтня 20 (9). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоан Скоропадский.

Пн̃у полковникови черніговскому з старшиною его полковою и кому колвек о том відати надлежит, сим універсалом ознаймуем, иж супликовали до нас войт березинский з міщанами, абисмо позволили им ку вс̃партю обнищалого ратуша тамошнего под самим городом на займищи давном нікому непенном, прозиваемом Николаевском, засипати греблю и млин построїти. Теди ми, помянутого войта з мещанами прошение принявши, поневаж оное зтягается ку общой города Березного потребі яко на том Николаевском займищи позволяем греблю засипати, млин по зможности води построїти и всі приходячие розміри на ратушние росходи отбирати з частю войсковой так, аби ніхто в том жадней не чинил им, мещаном, перешкоди пилно приказуем. Толко того варуем усилне, жеби войт з урядниками тих розміров на свої пожитки кромі ратуша отнюд употребляти не важились.

Дан в Глухови октоврия 9 дня 1713.

На подлінном подпись таков:

Звише менованний гетман рукою власною.

З подлинним сводил писар сотенний березинский Иван Рудановский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55512. Тогочасна копія. Наприкінці документа намаловане коло, всередині якого написано: «вомісто рейментарской печати»).

№ 17

1720 р. – Батурин. – Заповіт сосницького жителя Микити Клекота.

«Во имя Отца и Сна и Стаго Дха. Аминь.

Я, раб Бжий Никита, прозванием Клекота, живучи в шпиталі Сто Успенском сосницком чтирилітное время, нн̃і же з Бжия посіщения уже при старости літ моїх недугованием тяжко болізненним одержим сущи хотя ближчий ко смерти, нежели к животу будучи, однак при зуполном розумі во первих дш̃у мою неоціненною искупленную Хр̃свою кровию, Его ж Бжественному вручаю промислу. Тіло ж мое да будет при сей же Стои Успенской церкви погребено християнским надлежащим погребением(при которой я чт̃ири года жилем в шпиталі). За якое погребение и за протчий християнский обыкновений духовному моему отцу, честному отцу Феодору Филиповичу, тоя Ст̃о Успенской сосницкой церкви настоятелю, вручаю пляцик мой з хатою на загребеллю, во которой живет Жолуденко; також пят коробок жита голого и секіру. И оную мою legацію сим ствержаю тестаментом, абы до вишпомянутой legации моей жадного нихто не имів вічними часи діла. Буди же хто, презрівши сей мой тестамент, станет его, отца Феодора, в чем-либо турбовать, таковый во второе страшное Хр̃сво пришествие да будет без ответен. На сем яко неуміетный божественного писания руку мою написую ст̃им крестом +.

А протчиїх ниже подписавшихся особ о подпись рук для лучшаго віроятия упросилем:

Я, Герасим Нерушевич, прозвиском Велигоцкий, по прошению Захария, старца, руку подписал.

Я, Іеремій Стефанов, по прошению Зосима Евтухова ж, старца, у місто его руку подписал.

Я, иерей Феодор Филипович, през[витер] успенский сосницкий».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57537. Оригінал).

№ 18

Не раніше 1720 р. – Опис м. Ямпіль і його околиць.

«Відомость о городу Янполю и о принадлежащих к оному селах и протчиих угодиях и о доходах с онаго.

Місто Янполь прежде владіния князя Меншикова до полку ли или до гетмана надлежало и сколко сел и деревень, слобод, футоров, млинов и других заводов до Янполя при гетманском владінии прислушало допрошувано атамана городового янполского и значних тутейших козаков, на что якое показали знание, ниже сего следует.

Помянутый атаман янполский Карп Лопата з козаками старожилими сказали, что еще чигиринского году за гетмана Ивана Самойловича з того боку Дніпра из-за Дністра піхотний полковник Иванія зайшол под державу его царского величества в Малороссию, которому он, гетман Самойлович, надал селце Клин, полку Ніжинского уезду Глуховского. И в то время он, Иванія, за позволением гетманским чимало людей в том селці осадил и учинивши го[ро]док, назвал Янполь. Потим з ніякойсь певной причини гетман Самойлович сей городок од его, Иванія, отдаливши, надал ему село Парохонь, а городок под свое принял гетманское владіние. И те посполитие люде до двору гетманского надлежали, а козаки – до пол[ку] Ніжинского. До которого городка рудня им, гетманом, куплена в н[іяко]гось Мартина, на реці Ивоті стоячая, и там построенни три клітки млинових, в двох клітках по два камени мучних, а третем – ступи валюшние и просяные. Да на реці Свесі мл[ин] о двох колах мучних, а третем ступном им же, гетманом Самойловичем, од крамара Ивана, жителя глуховского, куплены. А по Самойловичу, когда достался Янполь гетману Мазепі, в [то] время до оного города прилучени села Порохонь, Орлувка и Усок, учинено в Янполю сотню. Козаки прето принадлежали до полк[у], а посполитие до двору гетманского, од которого был определен в Ян[поль] к управлению староста. А по взятю Казикермена козаки сеей со[тні] Янполской одказани од полку, а прилучени собенно (!) до бунчука г[ет]манского. Во владение Мазепино Янполем куплен млин у Петра Золотаренка о двох колах мучних на реці Студенку, з [...]ром, где обширный построенный был футор и винниця о десяти казанах. Другий млин на той же реці Студенку в самом городі о едном колі мучном стоячий куплен у Андрія Швигского. Да на той же реці Студенку при самом городі млин о 2-х колах мучних достался во владіние двору гетманского од Василия Жураковского, которому в заміну дано село Дорошовку з млином, у Степана Дорошенка Мазепою купленое. Млин верхний на сей же реці Студенку при городі ж о двох колах мучних, еще за Иванія занятий и устроенний, по смерти жены его, Иваніи, достался до двору гетманского янполского. Млин на реці Білогорщи о одном колі мучном двором од Федора

Рудянского з пущею и сіножатми, до того ж млина надлежащими, купленний, где устоен футор з двома винницями и осми казанах горілчаних. Млин з доволною пущею на реці Кремлі о двох колах мучних занятый и футор з двома винницями о десяти казанах горілчаних построенние, належат до того ж двора гетманского. Два млина на реці Билиці занятие, в верхнем о двох колах мучних и о третем ступном же построенние. Млин Юрасовский на реці Журавці о двох колах мучних построенний, при котром по указу Мазепи и слобода осажона, прозиваемая Юрасовка. Млин Шалимовский о двох колах мучних, стоячий на реці Знобувці, куплею од Якима Шалимова набитий, где и слободка по его Мазепином указу осажена, и потому прозивается Шалимовка.

Сіножать поля. На урочищи, прозиваемом Зазимьі (?) сіножати доволные, на которих за Мазепи кошивано сіно. И висилается бувало кос на оние сіножати до триста и болш, а сколко бувало становится скирт сіна, того не упомнят. А тие сіножати досталися Мазепі по умертвии Иваніи, а иншие и прикупленние. Поля пахатного во всіх трех руках доволно, з якого сколко бувало збирается пашні до двору гетманского, такожде не упомнят.

Двори. Двор в самом Янполі на плецах Ивантіевских и прикупленных обширно был на гетмана зо всіми порядками и з доволним жилем устроенний. Двор шинковний в самом городі, на купленном містцю против ринку построенний. Другий двор шинковний же у місті против двора Чуйкевичого построенний.

Комори. Комор дві построених, посеред ринку стоячих, з едной сторони окна крамные, а з другой ляди шинковние, подлежали до двору гетманского.

Бровар не поотдаль двора гетманского в городі стоячий з казаном и зо всіми броварскими посудками, од Иваніи позосталий, до того ж двору гетманского надлежал.

Доходы з города Янполя и з околичних, до оного належних сіл, з посполитих людей в год от робочого коня брано по два золоти[х], а з пішого пожилого чоловіка по гривні. А показанщини з посполитих же, кромі козаков, брано по два таляри, да затулщинІ. от виників, як з посполитих, так и з козачиих брано по золотому, а от солодовен мужичих брано по три копи.

З яких усіх доходов и од шинков горілчаних и пивних з города и од околичних, до оного принадлежащих сіл, за староства в Янполі Кузми Заруцкого, як он сам, Заруцкий, обявил, что бывало до шкатули гетманской доходит грошей в год 15 тисячей золотих.

Розмірових. А под сие ж еще з млинових доходов и ис пахотного поля, яко и с поковшевого выроблюется бывало в помянутих винницях и остается в год горілки, опроч роздачи на шинки города Янполя и околичних, принадлежащих до Янполя, сіл и протчиих росходов, як Заруцкий обявил, нісколько десять куфов у дворі яполском гетманском.

По зміні зась Мазепиной, когда помянутий Янполь достался по[кой]ному гетману Скоропадскому зо всіми сими ж принадлежащими се[лами], кгрунтами и протчими угодиями, теди не відают, з якого респе[кту] он, покойний гетман Скоропадский, млин на реці Свесі о двох ко[лах] мучних, а в третем ступном, гетманом Самойловичем купленний, отдал во владіние князю Юрию Четвертинскому, а ныні оним шл[яхтич?] владіет якоби пан Михайло Сумский.

А хоромное строение за Мазепи в Янполі сочиненное он же, [покой]ний Скоропадский з Янполя до Глухова перевезти приказал до двор[у] гетманского.

Когда же помянутий город Янполь зо всіми принадлежащими выш [ре]ченними селами, млинами и протчиими кгрунтами и угодиями (отдал) во владіние князю Меншикову, в то время на реці Улиці (?) на его ж, князя Меншикова, построен млин о двох колах и едном мучном, а другом ступном, також устроенна гута и осажена слобода и доволно захвачено пущи, а на чиих кгрунтах: чи на новгородск[их] чили на московских уезду Трубецкого, тое строение стало, [ата]ман янполский з товариством, о том подлинно не извістен».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57814. Копія кінця XIX ст. О. Лазаревського).

№ 19
1723, жовтень (?). – Скарга Іллі Покотило генеральним осавулу Василю Журахівському і бунчужному Якову Лизогубу.

«Велможные м̃сці пн̃ове асаул и бунчучный войсковые енералные, премилостивійшиї мої пн̃ове и великие добродіе.

З немалим моїм жалем велможностем вашим заносячи на братов моїх, именно: Григория и Василя Покотилов аппелляцию, доношу, что будучи в великом граді Москві з отцем своїм Яковом Покотилом (который там в неволі найдуетъся) чрез девят літ више помянутие брати мої кгрунтами отцевскими тут на Вкраїні, в полку Ніжинском в сотнях Конотопской и Батуринской найдуючимися, владіли. И из оних як чрез тие девят літ, так уже и по приезді моем з Москви, два годи оними кгрунтами користуют. И хочай я едну половину того кгрунту, жебы мні попустили, и упоминалъся для того, что мні от̃ц и матка родные, а им толко матка родная, а от̃ц ні. Однак они говорячи, что розділим, та не сім ні тим

мене зводят. Особливе зас гроши отцевские ж, в хаті в землі закопанные, именно: дві тисячи золотих и сімдесят таляров бытих викопали, да и сукні отцевские и матчини (которих тилко (?) мало щос я их застал) у себе удержують. Зачим покорне велможностей ваших прошу по их, братов моїх, позовного указу, ижбы они для росправи и во всем отцевском иміниї зо мною крайнем поділі приездили перед суд войсковый енералный безотволочне.

Велможностем вашим милостивим, моїм пнам и великим добродіям, найнижайший слуга Илия Покотило, жител батуринский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54256. Оригінал. Інший список цієї скарги під датою 1737, липня 30 (19) знаходиться там же під номером 54275).

№ 20

1725, листопада 14 (3). – Сулак. – Лист Якова Марковича, а також Семена Тищенка до батьків.

«Наймилшие мої родителие, а всегдашное мое добродійство.

От Всемогущаго Творца зичу в. м҃сці добродійству моему, наймилшим моїм родителем, листовне при всяком благополучиї и при долгоденствиї всегда зоставати. Что и я о своем поведениї освідчаю, же Всемогущаго Творца и вшими родителскими м҃лтвами при добром здравиї обрітаюся и во всем мні доброжелателно поводится. При котором моем синовском милом узиченіі зостаю назавше.

3 Сулаку 1725 року м҃ця ноемврия 3 числа.

В. м҃сці добродійству моему, наймилшим моїм родителем, слуга, син и подножок Яков Маркевич.

Тут же цідуличне в҃шой родителской м҃лсти по прежним своїм словам, як вша родителская м҃лсть, мене опроважаючи в поході, сказали, же будемо ми тебе содержовати в м҃лсти и всегда будемо в чом тобі буде нужда, спомагати от҃ческо як зможем. А теперешнего время, понеже ест мні нужда весма превеликая, прошу прислати мні денег. А ознаймую еще и то, же весма б п҃ну Ивану не можная було поворотитися в дом, ежели б не я, а он мене и тут обідил, що малную (!) часть денег мні дал, толко 2 рублі да 2 таляри битих и кухву горілки. Кото[ри]ми то денгами не могл я препитатися до Астрахані, и то я, видячи на собі таковую великую нужду, мусілем ея продат в Астрахані хочу (*очевидно описка, має бути: «хоча» – Ю.М., І.Т.*) дешево за 27 рублей, а тепер як сами в(...)* відаете, же випровадили самого мене на остатний конец, в чом я и не чаю в҃шего лицезріния родителского оглядати, бо весма мні ест тута превеликая нужда, а не от кого иншого, толко от своїх полчан, за тое, что я Ивана отпустил.

Тут же еше освідчаю цідуличне, же вже отправили поход горский, в котором то поході и баталію превеликую ділали и побідили, и села их 1. село Кум Таркали; 2. Казанище. Где сам шакал (?) жил; 3. Тарки разорили и попалили, а и тепер еще в тот же поход надіемся ити, аще Бг҃ не перемінит.

Такожде еще слезне прошу в҃шея родителской м҃лсти, аби приказали п҃ну Ивану, чтоби присилал подлуг сего писания, в чом я прошу листовне, и писал би до мене писанием своїм листовним».

Адреса: «Его м҃лсти п҃ну Симеону Тищенку, моему премилостивійшому родителеві, всепокорственно належит подати в Стародубі».

(ІР НБУВ, ф. ХІІ, спр. 405. Автограф).

№ 21

1728, березня 8 (лютого 26). – Чернігів (?). – «Доношение» чернігівського полкового писаря Івана Янушкевича.

«Енералной войсковой канцелярии и енералного суда их милостям панам правителям.

Доношение.

В указі ясновелможного его милості п҃на гетмана Даниіла Апостола, который получен в Чернігові прошедшаго генвара 29-го числа сего 1728 году, написано, иж ускаржалися его велможности чрез супліку свою атаман стрілецкий Федор Иваниченко з товариством и войт Карп Миколаенко села Переписа з селянами, что з давных літ в Черніговском полъку в Городницкой сотні село Перепись на займах пахатных и сінокосных и дубровных кгрунтах осілое иміется, которими оны спокойне владіли. А прошлого [1]721-го года полковник черніговский, покойный п҃н Павел Полуботок насилно яко на власных переписних грунтах слободку, прозываемую Деревину, когда осадил, оны з жителями той слободки спорачи за завладіние их кгрунтов, били челом в войсковой енералной канцелярии и по оному челобитю в 1726-м году бунчуковый товариш пан Василий Полоніцкий и п҃н Антон Троцина, сотник сребранский, будучи посланные на розграничене кгрунту спорного, веліли того села Переписа жителям, чтоб оны селянам слободки Деревины малую част своего переписского кгрунта уступили и потому, что оны, переписци, уступили з кгрунтов дере-

винцам, в том всем границу положили з росписками, чтоб ані переписці чрез границу у деревинцов ничего з грунтов не пахали, ани деревинци в переписние кгрунта на интересовалис. А нн҃і будто г҃сдна енерала Роппа староста, в той слободці зостаючий, на власных к селу Перепису прилеглых и розыском определеных им кгрунтах сіно, у стогах будучое заарештовавши, приставил караул и брать им, переписцам, того сіна не допускает и чтоб развідавши подлинно, если тое сіно, якого суплікуючим забороняет, власное их и на их кгрунтах в забраніі им, суплікуючим, того сіна учинит помощь, несмотря ни на якие посторонние защиту и возбранения. А что по оному его ясновелможности указу учинится, о том ответствоват, и по оному его ясневелможности указу з Чернігова по инструкції посыланы были в помянутое село Перепись черніговский наказный полковый сотник Василий Медушевский да значковый товариш Степан Славатинский (чтоб оны, развідавши подлинно о граници и порозумівшис по имеющихся у переписцов и деревинцов росписках, если тое сіножатное, якого супплікуючим забороняют, власное их и на их грунтах в забраніі им, суплікуючим, того сіна приезді учинили помощь). Которие, оттоль приехавши в Чернігов, в полковой канцеляріі доношением обявили, иж будучи им в селі Переписі слободки Деревині приказчик г҃сдна генерала Роппа сказывал, что хотя и на власных сіножатех переписних тое сіно, которого переписцам возбраняет он, приказчик, брат токмо без указу г҃сдна генерала Роппа того сіна позволит брат он, приказчик, не сміет. Да оные Медушевский и Славатинский в том же доношеніі обявили, же не токмо деревинский приказчик з слободки Деревины людей для караулу к тому сіну посылает, но и стоящий на форпостах Ямбурского драгунского полку порутчик Петр Аарант драгуном своей команды (которие поблизу к тому сіну на караулі стоят) приказует накріпко того сіна смотріть, чтоб и сліда жадного на оные сіножати, где сіно суплікуючих найдуется, не было. И для того опасаяс, чтоб между тым якого забойства не учинилося, того сіна не сміли оны приказат забірат. О чем впред як поступит, заблаговолит войсковая енералная канцелярия показат резолюцию.

Иван Янушевич, писар полковый черніговский.

1728 году февр[аля] 26 дня».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52822. Оригінал. На початку документу запис: «Под[ано] марта 2 1728 году. Записат в реестр и доложит резолюції»).

№ 22

1729, не раніше жовтня 12 (1). – Чернігів (?). –

Скарга чернігівського міщанина Антона Ладонки гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможний м҃сці пн҃е гетмане, мой прем҃лостивійший единонадежный добродію.

Будет тому годов з восімнадцат купил я, нижайший, у міщанина черніговского Василя Холодного дві сіножаты за перевозом ратуши черніговской на лузі. Которие сіножаты уже тому літ буде з тринадцат (*1715 р. – Ю.М., І.Т.*) полковник черніговский покойный пн҃ Павел Полуботок и на оные сіножаты купчые писма у мене отбралем, а вмісто тых двох сіножатей дал одну токмо сіножат, прозываемую Половецковскую. О чем свідомы Черніговской полковой сотні наказный сотник Василый Медушевский, села Полуботок староста Сава Рогозинский, значковый полку Черніговского товариш Половецкий, которії по его ж, полковника Полуботка, приказу оную сіножат мні во владіние и заводили, також черніговский міщанин Давид Митаревский, бунчуковый товариш Василый Полоницкий и другие многие не толко черніговские обыватели, но и сторонные окрестных сел люде відают о том доволно. Токмо на оную замінную сіножат ниякой кріпости он, пн҃ полковник, не дал, о чем всем и в енералной войсковой канцеллярії от мене челобитием обявлено прошлого [1]727 году августа м҃сца 8 числа. А по оном моем челобиті велено указом его императорского величества Андрею и Якову Полуботкам, чтобы оны на помянутую замінную сіножат, якая мні дана отцем их, за руками своїми дали кріпост, по якой бы мні в предбудущие года свободное было владіние или отобранные купчые писма и сіножаты назад возвратили. Который его императорского величества указ в Чернігові Якову Полуботку от мене до рук его и отдан. Однако ж як по оному указу, так и по многократным моїм к нему приходам в дійствие ничего не произвел и ползы никакой от ных, Полуботков не получил, кромі единой траты и убитку. Того ради всепокорственно ясневелможности вашой прошу, дабы оные Андрей и Яков Полуботки болш не трудячи превысоцеповажную ясневелможности вашой особу и мене б, убогого человіка, не приводячи в далшие траты и волокиту, крайнее учинили рішение и дали б мні за руками своїми на оную замінную сіножат кріпост для свободного в предбудущие годы владіния, чтобы не прийшло власной своей мні лишитис куплі. Ясневелможности вашой моего прем҃лстивійшого единонадежного добродія нижайший раб и подножок черніговский міщанин Антон Ладонка».

На звороті: «Супліка Антона Ладонки, міщанина черніговского, в которой виражает, что літ з 18 будет, як купил он в міщанина черніговского сіножати, на которие и купчую урадовую взял, а в 1717-м году бывший полковник черніговский Полуботок оние сіножати дві и на оние ж купчую одобравши, дал ему в заміну одну сіножат Половецковскую. Которую, что писменно ему не утвердил, в прошлом 1727-м году по су[п]ліці его писано указом з енералной канцелляриї до пн҃ов Андрея и Яков Полуботков, чтоб они од себе на ону сіножат крипост писменную дали. Толко ж они, пн҃ове Полуботки, по тому указу исполнения не учинили и он, суплікуючий, опасаясь даби кто, прискавшис той сіножати, в его не отнял, просит у ясневелможности вш҃ой таковаго указу, чтоб оние Полуботки тую, отцем их в заміну данную, сіножат писменно ему утвердили.

Под[ано] юня19 д. року 1729».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52821. Тогочасна копія).

№ 23

1729, січня 3 (1728, грудня 23). –

«Сказка» священика с. Грицівки Івана Андрійовича.

«Року 1728 декамрия 23 дня.

Я, ниже именованний, даю сию мою сказку пану Онисиму, отаману значковому, что приходили до мене посполитие люде благословити в gвалт в звон бити и оним я не благословил весма. На що они без моего благословения стали в gвалт бити в ноч повгодини, [я] више[д]ши з дому своего, стал оним перечити. На що свідом Трофим Друзд, отаман грицовский.

В том и подписуюсь рукою власною

Иван Андреевич, поп грицовский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54202. Оригінал).

№ 24

1730, червня 9 (травня 29). – Глухів. –

Лист Ісака Филипова до знатного товариша Івана Тищенка.

«Мой ласкавий благодітелю м҃ці пн҃е Иоан.

По сердечной любві вшего благоутробія будучим нам в Москві по вірчой вшой подал я копію грамоти и при копії от вас чоломбитную на слободу Воронок и част Елюнки его м҃лсти гс҃пдн Курбатову. И его м҃лсть гс҃пдн Курбатов, принявши зараз чолобитную, вичитав, и сказал мні являтися в колегиї иностранних діл. И где они обрітаются толко що стратилося (?) или кому що далося, особо предлагаю.

В. м. м. м҃сці пн҃у всего добра зичливий и до услуг поволний Исак Филипов.

З Глухова 1730 року мая 29».

Адреса: «Моему благодітелеви пн҃у Ивану Семенову Тишщенку, знатному товаришеві полку Стародубовского, належит»

(ІР НБУВ. Ф. І2. Спр. 540. Оригінал).

№ 25

1730, січня 25 (14) (?). – Реєстр грошей Чернігівської єпархії, скільки послати в Москву для прохань (реґест).

«Этот реестр должен обратить внимание, как описание тогдашнего состава епархии. Как показание какой монастырь богаче, а какой беднее.

Катеральный монаст[ырь] рублей 110.

Спасский новг[ород]-северский	120
Троецкий Ильинский	40
Антониевский любецкий	9
Троецкий андрониковский	9
Николаевский макошинский	40
Успенский кашинский	22
Спасский клюсовский	7
Никольский каташинский	20
Успенский рябусовский	7
Благовещенский суражский	12
Троецкий костянский почеповский	11
Спасский рувимовский	7
Девичий пятницкий	40
-«- Покровский макошинский	5
-«- Успенский печеницкий	10
Протопопия Черниговская	40

-«-	Стародубская	100
-«-	Погарская	80
-«-	Почеповская	80
-«-	Новгородская	65
Намесничество Мглинское		15
-«-	Сосницкое	20
-«-	Менское	12
-«-	Березинское	19
-«-	Седневское	30
Всего		1 000

Пока соберутся эти деньги, что не может быть скоро сделано, положено где-нибудь занять.

Подлинно подписано всеми игуменами, архимандритами, протопопами, наместниками, но в копии нет их имен».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56728. Копія середини XIX ст. історика М. Маркевича).

№ 26

1731, березня 2 (лютого 19). – Мирова угода щоду розділу спадку між Василем і Яковом Жураковськими.

«1731 года февр[уария] 19.

По висоцеповажному указу ясневелможного добродія его м̃лсти пн̃а Даниїла Апостола, Войск его императорского величества Запорожских обоих сторон Дніпра гетмана, будучи в Ніжині их м̃лст обозний полковий черніговский пн̃ Игнатий Сахновский да бунчуковий товариш пн̃ Иосиф Тарасевич и иміючи рейментарское злецене между нами, Яковом Жураковским и Василием Жураковским, в добрах движимих и недвижимих дідизних и отчизних, сукцессиею нам спадаючих по покойному пн̃у Лукяну Жураковскому, полковникові ніжинскому, и пн̃ей Анні Лукяновой Жураковской, полковниковой ніжинской, слушний и равномірний учинити поділ указом его ж ясневелможности требовали от нас видіния движимих и недвижимих добр, нам в поділі належних. И мы, не вступая в излишние трудности, з общого нш̃его согласия учинили между собою полюбовную доброволную згоду и равномірний поділ. Я, Василий Жураковский, дядкові мому родному пн̃у Якову Жураковскому з недвижимих іміний уступилем ему сие добра, именно: село Безугловку и село Перевод со всякими до тих сел принадлежащими угодиями в млинах городских ніжинских и липорожских половину. В которих мл̃инах и в Липовом Розі дядку моему пн̃у Якову Жураковскому кол мучних чотири и ступних, а под городом Ніжином одно коло мучное быт іміют, для того что я з моей части в липорожских млиах едно коло уступил, а себе в заміну з частей его городских млинах тож едно коло принял за Великою Кошелювкою ліс з сіножатю ведле города Ніжина футор, прозиваемий Бли(...)*, в самом городі Ніжині двор толко нерозділений, тут же и сие докладаю, что пн̃у Якову Жураковскому, дядку моему, в ставу липорожском рыбу ловит свободно. Також якие движимие добра меду нами еще нерозділенние были, як то срібро, цін, мідь и скот по половині розділилисмо и всяк свою част принял и сие вишшеписанние добра движимие и недвижимие як во вічное владіние пн̃у Якову Жураковскому, дядку моему, уступилем, так для часов потомних упросивши их м̃лстей пн̃а Игнатия Сахновского, обозного полку Черніговского, и пн̃а Иосифі Тарасевича, товариша бунчукового, (которие указом рейментарским и сочинению такового поміркування определени были) и других персон о подпись рук и приложение печатей, на сем моем полюбовном розділочном писаниис (!) во свідителство при подписі руки моей и печати сию росписку дядку моему, пн̃у Якову Жураковскому, вручаю. Року и дня вишписанного.

В подлинном подписалис так:

К сей полюбовной розділочной росписці я, Василий Жураковский, руку приложил.

Сей доброволний мировой сторони жалобливой контракт по указу рейментарском притомние мы с прошения обоих сторон для поваги в потомност приложением печатей и подписом рук нших закрепляем 1731 году февр[уария] 20.

Обозний полковий черніговский Игнатий Сахновский.

Бунчуковий товариш Иосиф Тарасевич.

К сей мировой угоді будучи упрошений з обоих сторон во свідителство Мойсій Левицкий, асаул полковий ніжинский, руку приложил.

С подлинним читал канцелярист войсковой Петро Ломіковский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52850. Тогочасна копія. Напроти підпису В. Жураковського, а також Сахновського й Тарасевича намальовані кола всередині яких написано «місце печати»).

№ 27

Не раніше 16(5) березня 1732 р. –

Скарга Микити Халімана до гетьмана Данила Апостола.

«Ясновелможный м҃сці пн҃е гетмане и кавалер, м҃лстивійший мні пн҃е и единонадежд-ный добродію.

Жил нижайший я полку Черніговского сотні Волинской в маетности пн҃і Павловой Полуботковой, удовою бившой полковника черніговской, в селі Савенках роков нісколко и тамо, зіло приобнищавши, оставя двор трудами и коштом моїм состроенный, перейшов на житие того ж полку в село Чорнотичи, где и тепер нищетний я мешкание імію. И по отході моем з Савенок пн҃и Полуботкова у полковой черніговской канцелярії до сотника чорнотицкого пн҃а Карпа Ліневича выправила указ, чтоб нижайшого мене и неволею взявши, спровадит знову в маетност еї, пн҃і Полуботковой, на житие в село Савенки. По яком указу сины мої и тепер в Чорнотичах держатся под караулом. А прежде покойний от҃ц мой та(м) житие іміли в Чорнотичах. Сего ради вергшись до високоповажних ясневелможности вашей стоп, слезне прошу, чтоб пн҃і Полуботкова неволею не принуждала мене к себе в подданство, рейментарского м҃лстивійшаго отческого защищения.

Ясневелможности вашей м҃лстивійшаго и единонадежднаго добродія моего нижайший раб Никита Халиман, житель чорнутицкий».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52820. Тогочасна копія. На звороті міститься розлогий канцелярський запис, у котрому переказується зміст скарги і зазначена дата її подання: 5.03.1732 р.).

№ 28

1732, липня 2 (червня 21). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Копия.

Ея императорского величества Войска Запорожского обоїх сторон Дніпра гетман и ордина святого Александра Невского кавалер Данило Апостол.

Всім кому відати надлежатимет, а особливо пп. сотникам, глуховскому и новгородскому, з урядами тамошними сим н҃шим ознаймуем універсалом, иж вдовствующая г҃спжа Параскевия Заруцкая, протопопиная новгородская, и син еї честний от҃ц Андрей Заруцкий, презвитер церкви соборной новгородской, презентовали нам о недвижимих грунтах их розділочное писмо между ими доброволное, сего 1732 году юня 13 д. учиненное и руками их закріпленное, на котором по прошению обоїх сторон во свидітелство подписалис енералний войсковий обозний пн҃ Яков Лизогуб да знатний бунчуковий товариш пн Петр Валкевич и артилериї енералної писар Александер Королкевич. А в оном розділочном писмі показано, что г҃спжі Параскевиї Заруцкой владіл селом Ковпиновкою и млином Ковпиновским и всіми тамошними принадлежностями да селом Білокопитовом з Клевенею и за млином Клевенским со всіми угодиями Клевенскими и трома каменями в млині Мамикинском, а сину еї, отцу Андрею Заруцкому, владіт селом Зносью (Знобью(?) со всіми угодиями и селом протопоповим и займою Комаровскою и протчиїми тамошними угодиями и одним каменем млива на греблі Мамикинской по уступце ей, г҃спжі Заруцкой, и одной стороні до добр и до поддаиих, а другой стороні (*ці три слова написано двічі – Ю.М., І.Т.*) (?) ни в чим не интересовался под штрафом и под потеранием означених добр, да он же, отц Андрей Заруцкий, з лісов и з боров, около Протопоповки лежащих, на всякую потребу матці своей г҃спжі Параскевиї Заруцкой, присила (...)* от ней брал, людям дерева всякого вивозит обовязался весма не боронит, а если би людям оной матки своей присилаемим, з тих лісов и боров дерева якого колвек боронил; то чужд повинен бит, на греблі Мамикинской поступного ему четвертого каменя за неустойку греблю Мамикискую гатит и всякие потребности в клітках и в протчем приспособят по частям владініемих и (...)* каменей; в дворі новгородском городском жит каждому в своїх хоромах попрежнему без всякой ссори, до(...)* для викупу млинов Клевенских и Мамикинских дві части г҃спжі Параскевиї Заруцкой платит, а третую отцу Андрею Заруцкому, подлуг которого розділочного писма на више означенние маетности и грунта як г҃спжа Параскевия Заруцкая, так и син еї, помянутий от҃ц Андрей Заруцкий, для спокойного порознь владіния просили н҃шой унівесалной конфірмациї. И ми прето, гетман и кавалер, прошение их принявши, владіли г҃спжі Параскевиї Заруцкой, вдовствующей протопопиной новгородской, видати сей н҃ш універсал, през которий упоминаем, аби оний во владениї висше означенних маетностей и грунтов, по поділу ей доставшихся, ні от кого з старшини черні, а паче от сина ея, отца Андрея Заруцкого, не чинено жадного препятствия под штрафом и под виш вираженним обовязателством, а доволствовался он, от҃ц Андрей Заруцкий, определенною себі частю поданого того ж розділочного писма до добр же и до подданних в ей, матки своей, частми (?) обрітаючихся, не интересовался, упоминаем и напоминаем и рей-

ментарски приказуем, на что и ему от нас універсал особливий видан в Глухові дня 21 д. 1732 году.

В поподлинном (!) подписано тако:

Звиш менованний гетман и кавалер рукою власною.

Бунчуковий товариш Петр Валкевич, руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57560. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого написано: «місто печати войсковой гетманской»).

№ 29

1734, лютого 23 (12). – Новгород-Сіверський. –

Лист Й. Шака до комісара Стародубського полку Івана Лашкевича.

«Блгородний высокопочтенний гс̃пдин полкови комисар.

З писмо (?) вш̃е бл̃городию смотрил, что вы ордеру з канцелярию стородубского получили дабы офїсеры корпуса Меклембурского сена вагою принимали, а не веровкою. Которого указу давно офисером корпуса Меклембурского от мене обявлено з приказом по тому ордеру принимат, а чаю что по тому ея императорского величества указу также принимат будут.

Зостаю вшего блгородию доброжелателний слуга J. Schack.

Март 6 д. 1734. Новгородок».

Адреса: «Бл̃городному высокопочтенному гс̃д ну господину Ивану Лашкевичу, полкови (!) комісару полку Стародубовскому в Стародубі».

(ІР НБУВ. Ф. І2. Спр. 600. Оригінал. Запис зверху документа: «Получен марта 10 д. 1734 году»).

№ 30

1735 р. – «Доношение» орловського дозорці Якова Бяловського князю Шаховському.

«Сиятелнійшому кнзю (*далі йде титул – Ю.М., І.Т.*) Алексію Ивановичу Шаховскому.

Покорнійшое доношение.

Черніговского полку Понурницкой сотні в селах Орловки да Казиловки владіния гс̃пдна моего Андрея Полуботка на тракті болшом от проездзаючих так великороссийских, яко и всякого чина людей, великая імієтъся тяжесть в отдачи подвод не токмо бо, кому надлежит, по данним пашпортам взимають, но и самовластно почтенние гс̃пда и їх жоны по килко хотя берут с тамошних обывателей без спросу и без указу подводы. В яком селі Орловке на том болшом тракті, любо с прежде учреждена почта для провозу пакетов по дві лошаді козачих с тамошней сотні, а с посполитских по три лошаді, якие с посполит[ских?] не токмо что почтою одбувают, но в недостатку, когда по указам и безуказно трактовие взимають, по десяти, по двадцяти и по болш подвод вистатчают, яких по книгам на переписі с начала [1]735 года под самие болние старовірцов и салдат з Бранска в Киев, а с Киева до Брянска трактуючим, видано семъсот тридцят лошадей. А прежде в помощ с тоей сотні с посторонних сел, которие жадного тракту не їміют, на почту спомоществование чинено, а именно з Радичева, Крисак, Иванкова, Покошич, Шабалтасовки, слободки Блистовой. А где почти з села Орловки в той же сотні в селі Хлопяниках переміна даетъся, то там с постороних сел помоществують, а именно: с Лузиков, з Жуклі, Ховмов, Камки, Рудні и з Радомки. Того ради всепокорнійше прошу вашего высококняжого сиателства в енералной войсковой канцелярії определения и указ с помененних сел учинит спомоществование в содержаниї в селі Орловці почты. Дабы оного села Орловки и к оному прилеглого села ж Казиловки обывателям излишней и од других сел обывателей не было тяжести.

Вашего высококняжого сиателства нижайший слуга дозорца орловский Яков Бяловский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52817. Оригінал).

№ 31

1735 вересня 16(5). –

Лист Іларіона Рогалевського до князя О. Шаховського (реґест).

«О посылке прошения на высочайшее имя об обидах от разгочинцов; об ограничении меж вотчин катедральных.

Самое прошение утеряно».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56728. Арк. 440 зв.).

№ 32
1735 вересня 17(6). – Лист Іларіона Рогалевського до князя О. Шаховського (реґест).

«О железе яриловицкой рудни Троицко-Ольгинского монастыря. *См. этот монастырь № XXI*».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56728. Арк. 440 зв.).

№ 33
1735 листопада 15(4). – Лист Іларіона Рогалевського до князя О. Шаховського (реґест).

«Иеромонах, строитель Суражицкого Заипутского монастыра Благовещенского, Антоний подал Илариону прошение: стародубский полковник Илия Пашков в 1727 году занял в грунтах того монастыря, на речке Ржечи, насилием плотину; построил на ней мельницу мучную и железный завод. Братия жаловалась Апостолу, был розыск. Велено снять с плотины этот завод, потому что «в бортных уходах монастырских не было (?) от того завода держаться пчелы», лес опустошался порубками. А мельницу велено отдать монастырю, потому что она поставлена в грунтах монастырских. Но скоро Апостол уехал в Москву, мельница не была монастырю отдана, железный завод не был разобран, то и другое было отдано на войсковую артиллерию, которая владеет тем и поныне. Леса опустошаются, пчелы гибнут. Строитель Антоний подавал жалобу в черниговскую консисторию. Она отнеслась к князю, опять был розыск, но дело не подвинулось. Просит защиты и окончания дела».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56728. Арк. 440 зв.–441).

№ 34
1738, травня 1 (квітня 20). – Лист Іларіона Рогалевського до князя О. Румянцева (реґест).

«Получил он указ о высылке владельцами подлинных докуметов на их владения, с угрозой конфискации тех владений, на кои документы не будут присланы, посылает».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56728. Арк. 441).

№ 35
Не раніше 1743 р. –
Переказ «доношения» ліщицького управителя ієромонаха Ієрофея.

«Я, лищицкий управитель иеромонах Иерофей, обявил писменно, что он о землі, Кореневу на заводы отведенной, слідовал и по слідствиї де явилось толко, что в грунтах бывшаго асаулы полкового стародубовского Стефана Якимовича неподалеку от монастирской мелниці, зовомой Туросни, да в грунтах общих села Душкина козаков близ поселения его, Коренева, около монастирской границы, ніякимся з Глухова присланним афицером нісколко землі отведенно и якоби де на тіх містах еден завод шпикинарский, а другий рудокопний устроїть он, Коренев, старателство иміет. А сколко де такой землі будет при заводах и заподлинно ли такие заводи устроятся за тайним де тіх заводов произвожденим знат де еще никто не может и когда он, Коренев, тіми заводами тем укоренится, то его оттоль трудно уже будет вивесть. При том обявил и сие, что расколщики по своїм лукавим и хитростним обхождением хотя многие зла тайно и явно нам ділают, толко ж де не так, как прежде запаховали и засівали много грунтов, нн̄і де многие з них орание оставили и в заработки отходят, Коренев непрестанно де с них денги вибирает и тіми не так им, как себі найпаче пролазку ділает».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52292. Арк. 31. Тогочасна копія).

№ 36
1748 березня 22(11). – Лист Амвосія Дубневича, єпископа чернігівського і новгород-сіверського, до генерального підскарбія Михайл Скоропадського(реґест).

«Известил Домницкого монастыря игумен Иоасаф, что дело между жителями Серединной Буды и катедрою решено в пользу последней. Но правительствующий сенат не определил отдачи катедре хуторов и мельниц, коими неправо владеют середнобудлянцы, ибо с тех хуторов следует ежегоднаго оклада по 42 рубля на стол министерский, и эта причина объявлена и в решении. Но серединобудлянцы могут покамест разорить эти хутора и мельницы; могут быть ссоры и драки, как это уже и случилось при отдаче катедре двух хуторов, и при учинении чертежа спорным грунтам. А потому просит об отдаче катедры и этих хуторов впредь до дальнейшаго сенатскаго решения, а катедра будет платить по 42 рубля в год на стол министерский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56728. Арк. 440 зв.).

№ 37

1758, березня 26(15). – с. Плиски (?). – Купча.

«Тисяча сімсот пятдесят осмого года мc̃ця марта пятогонадцят дня.

Я, ниже подписашаяся жителка и козачка плисецкая Любовия Хведоровина, по первому мужу Иваниха, кому нині и в потомние часи відати надлежатимет, сим моїм доброволним купчим записом обявляю в том, что імілося в моем владіниї пахатного поля един ден, лежачое в урочищи в руку под Красиловку (*нині – село Бахмацького р-ну – Ю.М., І.Т.*) при селі Плиски (*нині – село Борзнянського р-ну – Ю.М., І.Т.*). Помежники оной ниви з двох сторон: з едной сторони оной ниві Влас Кот, а з другой сторони Дубовик Андрей. А починается оное поле от рудки (?) и кончится до поля Савки Гриненка, козазака (!) плисецкого, кому нині и потомние часи за общем совітом и согласием дітей своїх Процка и Дмитра, з доброй своей воли пустила в продажу жителю плисецкому Ивану Гаращенку за цену доброй монети готових денег рублей за восім во вічние владіние. Побравши своими руками оние денги сама себе и дітей и родственников своїх от оного поля отдаляю, ему же, Гаращенку, как хотя владіти: продать, даровать, в заклад, в заміну кому пустить по своему изволению и на свой пожиток употреблять. А я и діти мої, родственники, близкие и далекие, не могли б помішателства чинить, в том и подписуюсь.

Любовия Хведоровна Хведорова, Ковалева жена, а вмісто ее неграмотной по еї рукоданному прошению житель плисецкий и дячок Моїсій Рахлій подписался.

Виш писаной продажі и куплі отобраних денег будучи свідоми и во свідітелство по прошению продавщици Любовиї Ерковни атаман села Плески Улас Кот.

Свідоми сей продажи козаки села Плиски Иван Комаренко, Савва Гриненко, Стефан Корж. А вмісто их неграмотних по их рукоданному прошению дячок Моїсей Рахлій руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56688. Арк. 276. Оригінал).

№ 38

1763, вересня 7 (серпня 27). – Ольшовка –

Лист до військового товариша Онуфрія Савича.

«Благородний и достойнопочтенний гc̃пдн войсковий товариш, гd̃р наш Онуфрий Савич

В полученном сего августа 17 д. от его сиятелства графа ясневелможного високоповелителного гc̃пдна гc̃пдна гетмана, сенатора генерал фелдмаршала и разних ординов кавалера Кирилла Григориевича Разумовского в полковом киевском суді высоком ордері изображено, из полковой де гадяцкой канцелярії присланним к его ясневелможносты доношением представлено между протчим, яко многие убогие люди и козакы являются в полковой канцелярії з жалобамы на войскових товарищей и на оставшихся во вдовстві по смерты мужей своїх, бунчукових и войскових товарищей, жен не за землю, но до персон их касаючимись за набіг на козачие домы, за взятие насилно козаков, забой и ограбления их имуществ, за неплатеж по облікам и по договорам служителям денег и по протчим потребним ділам, по которим хотя полковая канцелярия и долженствовала бы чинить справедливое разсмотрение, но ті чиновние и чиновничие вдовствующие вдовы отказиваются, что оны по тім ділам должны быть судими в суді генералном. Оние ж истицы паче бідние и убогие люды и вдовы за бідностию своею едва могут о сем заносит по близосты в полковой канцелярії жалобы, а в суді де генералном за далеким разстоянием по своей бідносты жаловатся и доходит по оним жалобам суда , отнюд не состоятелны и прошено о том его ясневелможносты разсмотрения. И хотя де до сего упоминаемие чины и их жены по всім жалобам, до их персон касаючимся, кромі земских в ділі відомы были росправою в суді войсковом генералном, почему от его ясневелможносты и чрез особия ордеры в прошедшем 751 году октября от 7 подтверждения учинены. Но нині приемля его ясневелможност во уважение вишеписанное представление о жалобах рядових козаков и других обиженних бідних людей, даби оны в своїх обидах по причині скудосты своей за далеким разстоянием Глухова по искателству тамо в суді генералном не дознавалы вящшой трудносты и не оставалися без получения скорійшого удоволствия.

Того рады в сходство прав малороссийских веліно оним его ясневелможностІ высоким ордером отнині подаваемие в полковия канцелярії от рядових козаков посполитих и других нижних чинов и вдов на бунчукових и войсковихтоварищей и войскових канцелярист абшитованных и служащих и вдовствующих их жен доношения и жалобы о грабежах, насилствах, долгах и других подобно сему ділах, принимат в полкових канцеляриях в которих полках оние чины жителствм находятся и по оним в тіх же полкових канцеляриях чинить разсмотрения и рішения в силі указов и малороссийских прав. Протчое ж потому его ясневелможносты [1]751 году в октябрі мсці о судах полковых состоявшемус ордеру остается в своей силі покуда совершенно в силі малороссийских прав о судах малороссйских

постановление учинени о (...)* будет и дабы от таковых чиновних людей в неявки до суда полкового за правнимы зазивамы никто невидінием не отговаривался, велено от полковой киевской канцелярії о том его ясневелможности учрежденії во всем Киевском полку по надлежащому оповістит во исполнеие которого его ясневелможносты высокого ордера во всі в здішнем полку сотні от полкового суда чрез указы предложено нн҃и жителствующим в сем полку бунчуковим войсковим товарищам и другим више напомяненним чинам о вишеписанном к знанию и непремінному исполнению писменно оповіщенно, в том числі и вашему благородию чрез сие изьявляется. В протчем же мы иміем пребит вашего благородия гд҃ря нашего слугы обозний Александер Солонина.

писар Андрей Миткевич
асаул Матвій Шуков (?)
Стефан Барановский
1763 году августа 22 д. Г.О. Пригары».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56676. Запис на початку документа: «Под[ано] 1763 году августа 27 д. в Олишевці»).

№ 39
1773, вересня 28 (17).

«1773 году сентября 17 д. указ з полковой нежинской канцелярії в сотенной конотопской канцелярії о сиску в сотні Конотопской бежавшого з дому полкового асаули Григория Старицкого служителя его, цигана Андрея Снагіщенка, он же и Федоренка, з женою Параскою по их примітам в том указі описаним иза сиском об отсилки их под караулом на кошт оного асаули Старицкого в полковую полтавскую канцелярию, ми ныжеподписавшыесь виділы и буди б в нас или в наших владініях оные бежавшие моглы явится, то имеем представить на уряд в том и подписуемся.

(…)*
(…)* конотопский иерей Мойсей (?) Парпура
Войсковий товариш Алексій Костенецкий
значковий товариш Андрей (…)*
Значковий товариш Иван Езучевский
Значковий товариш Остап Таран

Атамани курінние конотопские Павло Рибак, Алексій Овчиннилко(?), Васил Шуляк, Матвій Ис(...)*рда, подписалис, а вміcто их неграмотних, по их прошению писец сотенний Федор Нерода подписался».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56563).

№ 40
1773, жовтня 17(6). – Рапорт ямпільської сотенної канцелярії ніжинській полковій канцелярії.

«В полковую ніжинскую канцелярию з сотенной янполской канцелярії рапорт о получеиії указа.

Ея императорского величества указ з полковой ніжинской канцелярії от 5 сентября под № 4809 о учинениї публикації о сиску бежавшого от полкового асаула Старицкого служителя Андрія Снагищенка з женою по их приметам и за сиском о їх за всім тім, чтоби при нем с унесеного и поворованного ним при том своем побеги ни явилос об отсилки в полковую полтавскую канцелярию на кошт оного асаули Старицкого под караулом и отдачи ему, Старицкому, в сотенной янполской канцелярії сего октября 4 д. получен. И по оному определенно: о сиску оного бежавшого Снагищенка з женою по их приметам во всіх состні (!) Янполской местах учинит публикации и за сиском их за всім тім, чтоби при нем с унесенного и поворованного ним при том своем побеги не явилось, в полковую полтавскую канцелярию на кошті оного асаула Старицкого под караулом ко отдачи ему, Старицкому, отослать.

Войсковий канцелярист Максим Орловский.
Писар Степан Беляев (?).
1773 года октября 6 д.
№ 1378».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56560. Оригінал. На початку документа запис: «Под[ан] 1773 году октября 12»).

№ 41

1773, листопада 19 (8). – Рапорт канцелярії Третьої Ніжинської сотні ніжинській полковій канцелярії.

«В полковую ніжинскую канцелярию з сотенной третой полковой Ніжинской сотні канцеляриї репорт о получениї указа.

Ея императорского величества полковой ніжинской канцеляриї указ от 5 числа минувшого сентября под № 4806 о сиску во всей сотні третой полковой ніжинской бежавшого от полкового асаула Григория Старицкого служителя его цигана Андрія Снагищенка (он же и Федоренко) з женою его Параскою по вираженним об них в том указі приметам и за сиском об отсилки его со всім тім, чтоби при нем с унесеного и поворованного ним при том своем побеги ни явилос, в полковую полтавскую канцелярию на кошт резенного (!) асаула Старицкого под караулом и отдачи ему, Старицкому, сего октября 26 дня в сотенной третой полковой Ніжинской сотні канцеляриї получен.

Правящий сотенний атаман Василий Савицкий.

Писар сотенний Матвій Ярошенко.

1773 году октября 29 д.

№ 804».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56565. Оригінал. На початку документа запис: «Под[ан] 1773 году ноября 8». Варіанти від 22(11).11.1773 р цього документу, підписані відповідно поповським сотником Василем Богдановським, конотопським священником Мойсеєм Парпурою та конотопським сотником Андрієм Костенецьким, зберігаються у тому ж фонді під номером 56566 та 56563).

№ 42

1776, квітня 8 (березня 28). – Петербург. – Допит Сави Сирського (регест).

«Копия.

1776 года марта 28 дня присланной от его сиятельства господина генерал фельдмаршала, малороссийского генерал губернатора и кавалера графа Петра Александровича Румянцову Задунайского малороссианин Савва Васильев сын Сирской в тайной експедиции допрашиван и показал:

От роду ему 22-й год, дед его был персианин Юрчи Камбиз и в давные года, как отец ему о сем сказывал, выехал в Малороссию с отцем его, коему тогда было лет с 10 и крестились. Имя деду было Иван, а отчества не знает, а отцу его Василий, по *Petitio Малий.* Чему ж отец его называется прозваньем Сирским, он не знает и от отца не слыхал. По выезде дед его Малороссию в скором времени умре, а отец его оставшись в малололетстве, где и у кого он не знает, только слышал от него, что назад тому лет с 26 отец его, будучи в Черниговском полку в местечке Седневе, женился на малороссианке мещанской дочере Евфросинье Романовой, с коею чрез четыре года прижил его, Савву. Каким же отец его службе ли был он, Савва, не знает, по рождении его, Саввы, жил он при отце своем 7 лет и тогда отец его жил у бунчукового товарища Василья Полуботка в селе Савинках прикащиком, а потом отец отдал его, Савву, для житья онаго Полуботка прикащику Семену Осинскому в село Оболонь у коего жив, он ходил учится российской грамоте в школу и там учился 3 года, а потом отдан в черниговские латинские школы, где учился по латыне, кою совершенно и знает по гречески (?), по немецки и по французки читать и писать в тех школах научился он, Савва, резать печати и рисовать и по выучении (…)* онаго чрез 6 лет в училищной колеги дан ему (...)*сягал и в 1770 году от той коллегии (...)* ему, Савве, атестат, с коим он пришел к отцу своему, которой тогда жил у бригадира Александра Скоробатского в селе Казыловки прикащиком пожив у отца с месяц, поехал он с ним в Глухов, где отец отдал его на учения портному майстерству портному мастеру Герасиму Потоцкому, а сам поехал домой. У того Потоцкого жил он, Савва, с полгода и портному мастерству научился, а по выучении приехал к отцу своему и пожил у него недели две или три отдал его отец к лекарю Крестьяну Шлихтеру (которой был при доме графа Кирилы Григрьевича Разумовского в местечке Батурине) обучаться лекарской науке на три года. У коего лекаря жил он, Савва, только месцев с 7-м и обучился кров пускать, делать пластири и мази и не захоти более у него жить потому, что мало его учил, от него без ведома отца своего отошел и жил в Батурине у разных людей с неделю. А по прошествии оной отец ездил в Нежин и оттуда заехал в Батурин к лекарю. Которой ему об нем, Савве, сказал что он отошел от него и тогда отец его наше его, Савву, взял с собою домой, где он и жил полгода. А потом отец его от Скоробатского отошел и жил в дому умершаго зятя своего значкового товарища Семена Волынскаго с полгода ж. Меж тем, сыскав место в девичьем черниговском монастире у черниц в селе Рудках, был економом с полгода ж, и как там было худо жить, то отошел и был у надворного советника Павла Кочубея управителем год и 7 мⷭцов, с коим отцем его и он, Савва, у вышеописанных людей, так и у Кочу-

бея находился для вспоможения отцу потому, что он не молод в письменних делах. Во время житья их у Кочубея в 1774 году декабре месяце ездил он, Сава, с Кочубеем в Сечь Запорожскую и по новой линии для закупки в Вторую армию волов и был у него писаря с мс̃ц. А по приезде чрез неделю отец его от Кочубея отошел и поехал искать места, а он, Сава, остался Кочубея за писаря и жил месяца с полтора. И сие время житья его как у него, Савы, оставалась данная Кочубею для проезду в Сечь от генерала князя Василья Михайловича Долгорукова за его рукою и печатю подорожная, то он, Сава, в одно время, сидя один в горнице, вздумал написать с нее таковую ж подорожную написав оную, наименовав себя Ростовского карабінерного полку корнетом, навырезав на камне печать такую, какая на настоящей подорожной, приложил к фальшивой и под руку князя Долгорукова подписался. Сие он делал для того, что как поедет в дом к отцу и заедет к своим родственникам, то б их обмануть и сказать, что он, будучи в службе во Второй армии, корнетом пожалован, что в самом деле он после ездя к родственникам и сказывал. Потум того дня, как он ту фальшивую себе подорожную зделал, то вздумал зделать фальшивую ассигнацию таким образом: было у него тогда для хранения данные от Кочубея две 50-ят ассигнации и он, смотря их, зделал на бумаге абриз наподобие настоящей ассигнации как в литерах, так и в подписи рук. А чрез пять дней, вырезав сперва на оной доске налил потом и имеющейся у него для стрельбы птиц дроби и снимая имевшей в окончинах свинец литеры, а чрез два дни вырезал как надлежит быть настоящие слова. Потом зделав штемпель, зделал на бумаге пробу таким образом (*далі детально описується процес виготовлення фальшивих грошей – Ю.М., І.Т.*)».

«Дня чрез четыре послал его Кочубей в Полтаву для взяття на шитье жене его, Кочубея, платья». (*Далі описується купівля матерії на плаття дружині Кочубея і сюртука й шапки собі за фальшиві гроші і повернення до Кочубея – Ю.М., І.Т.*).

«Услышав, что отец его находится в Миргородском полку в селе Сухорабовки у бунчукового товарища Павла Руденка прикащиком, отстав от Кочубея, поехал к отцу и заехав в Полтаву, взял от портного платье, фальшивой же своей подорожной дорогою никому не казал, а ехал по данному от Кочубея билету. По приезде отец спросил у него, Савы, где он взял деньги на платье». (*Далі йде розповідь про признання Сави, вимогу батька припинити цю діяльність, бо інакше буде смертна кара, і тоді Сава закопав у землю знаряддя для виготовлення фальшивок; про полишення батьком служби Руденку і переїзд їх у м. Остап'є, де бідність змусила їх зайнятися виготовленням фальшивих грошей та їх збутом – Ю.М., І.Т.*).

«С фурою поехали в Нежинский полк и приехали чрез 8 дней в местечко Короп и жили в оном в шинке с неделю, а между тем спрашивали у обывателей не знают ли они продажного где двора и те обыватели сказали, что есть в селе Краснополье разстоянием от Коропа 8 верст пустой двор войскового товарища Константина Капустянского». (*Далі йде розповідь про виготовлення там фальшивих печатки, грошей і паспорту, поїздку до Капустянського, який жив у графа Румянцева в Салтиковій Дівиці, купівлю у нього згаданого двору, збут фальшивок у Глухові, Ніжині та на ярмарку в Кролевці – Ю.М., І.Т.*).

«После сего в прошедший Филипов пост ездил он, Сава, в Черниговский полк к родственникам своим, матери его к дяде, козаку Ефиму (*далі дядько називається Федором – Ю.М., І.Т.*) Романовскому и к зятю его Михайле Тихановичу в село Шаболтасовку для свидания». (*Далі йде розповідь про поїздку на хутір військового товариша Михайла Долинського, про конфлікт з батьком через гроші, виїзд Сави в Короп, примирення з батьком, поїздки в Глухів і на ярмарки в Чернігів та Стародуб, де у батька виявилася фальшивість грошей, його арешт стародубською полковою канцелярією, потім і Сави, допити Сави; відправку Сави з хорунжим артилерії Коробчевським до графа Румянцева в с. Парафіївку – Ю.М., І.Т.*). «Мать же его, Савы, равно и брат Владимир, которой три года с ними в доме не жил, а жил в Рыльском уезде у поміщика Артакова для обучения детей на скрыпке». (*Далі говориться про допит Сави – Ю.М., І.Т.*)

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 55564. Арк. 453–465. Тогочасна копія. До цього документу прилягає інший: лист князя Олександра В'яземського до графа П. Румянцева від 27 квітня 1776 р., у котрому викладається суть справи, яка передається у Тайну канцелярію (Ф. І. Спр. 55565)).

№ 43

1782, березня 18 (7). – Постанова новгород-сіверського правління.

«Копия.

1782 года марта 7 д. по указу ея императорского величества новгородское сіверское намістническое правление слушали доношение нижнего земского конотопского суда, коїм просит об определіеніі в оный суд в должность секретаря коллежского канцеляриста Семена Торанского. Который за определением его в сию должность и діла из старих при-

судственних міст в оной суд принадлежащие, іміет принять, приказали как уже до сего от его сиятелства в тот нижний земский суд определен в должность секретарскую коллежский канцелярист Омельяненков, которой отсель и к должности своей отехал, то предписать тому суду указом, чтоб принадлежащие з старих міст діла приказано принять оному определенному в должность секретарскую Омельяненкову.

Подлинное подписали:

Илия Журман.

Василий Кочубей.

Иван Пирагов.

В должности секретаря бунчуковый товариш Андрей Дергун.

С. уп. д. 3 под 172.

С подлінным читал в должносты протоколиста Григорий (...)».

(ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 875. Тогочасна копія).

№ 44

1782, квітня 13 (березня 31). – Рапорт нижнього земського конотопського суду.

«В новгородское сіверское намістническое правление от нижнего земского конотопского суда репорт о получениї указа и о исполнениї по оному.

Ея императорского величества указ из новгородского сіверского намістнического правления от 26-го марта под № 1925 на представление сего земского суда, коїм прошенно об определениї в сей суд в должность секретарскую коллежского канцеляриста Семена Торанского. Которой и діла из старих присудственних міст принять іміет послідовавший о принятиї из старих присудственних міст подлежащих до сего суда діл, определенним до того еще представления в сей суд в секретарскую должность, коллежским канцеляристом Омельяненковим, в нижнем земском конотопском суді сего марта 31 д. получен.

По которому ея императорскаго величества новгородского сіверского намістнического правления указу оному правлению нижний земский конотопский суд репортует: что для таковое унятия (?) из старих присудствнних міст надлежащих до сего суда діл до получения сего указа значашойся определенний в сей суд в должность секретарскую канцелярист Омельяненков от сего суда куда следовало отправлен.

Дворянский засідатель Андрей Торанский.

1782-го году марта 31 д. (...)* в 181».

(ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 876. Тогочасна копія. Запис зверху документа: «Под[ано] 1782 году априля 11 д. № 1125»).

№ 45

1783, жовтня 14(3). – Глухів. – Рапорт.

«Выбор.

По силі указа ея императорского величества из новгородского сіверского намістнического правления обявленного нам, коїм велено на місто умершаго глуховского почтмейстера порутчика Дергуна вибрать сего уезда с чиновников незанятих военною службою другого надежного чиновника, мы, усматривая доброе состояние, способность и надежду в порядочном и безупречном отправленії сей должности, іміющем в сем уезді доволное собственное владіющое свое поместя в полковом писару Мойсею Шемшукову, избрали его на еден год глуховским почтмейстером, в чем и сей вибор подписали 1783 года октября 3 числа.

Уезда Глуховского предводител дворянства Стефан (...)*.

S. Pankowski (?), (...)* doctor.

Колежский ассессор Александр Давидович.

Колежский ассессор Андрей Борзаковский.

Уездний судя Александр (...)*

Пример-маор Иван (?) Пиковец.

Секунд-майор Петр Ада(...)*.

Бунчуковый товарищ Александр Славский.

Засідатель Семен (…)*.

Бунчуковый товарищ Андрей Дергун.

Бунчуковый товариш Петр Шликевич.

Бунчуковый товарищ Алексей (?) Жолкевской.

Бунчуковый товариш Иван (...)*.

Полковий судия А(...)*.

Полковий судия Захарий Коптевич (?).

Полковий писар (..)*..

Полковий асаул Иван Григоревский (?).

Полковий асаул Игнат Па(....)*..
Войсковый товариш (...)* Роевский.
Войсковый товариш Иван Плоченков (?).
Войсковый товариш Данило Игнатенко (?).
Войсковый товариш Степан Клеченков.
Сотник компанейский Яков Никифоров.
Сотник Лука Веле(...)*.
Войсковый товариш Лукиан Зарубин.
Войсковый товариш Федор Че(...)*».
(ЦДІАК України у Києві. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 597. Арк. 5. Оригінал).

№ 46
1784, жовтня 14 (3). – Ніжин. – Випис ніжинського повітового суду.

«По указу ея императорского величества самодержицы всероссийской из уіздного ніжинского суда.

Выпис.

Сего октября 3 д. в уедний ніжинский суд гс̑пжа полковница Пелагея Семеновна Разумовская поданным доношением представила по ділам де в суді генералном, а именно по аппеляції войскового товарища Ивана Комашинского и жены его на рішение бывшаго земскаго ніжинскаго суда в искі ея, госпожи полковницы, на них и на сынов умершаго сотника Ніжинскаго полку Алексія Виридарскаго о должных ей денгах да и в искі о козачестві людей ея, жителей уізда Ніжинскаго села Пашковки Савы и Тихона Примаченков вірить она, госпожа полковница, брата своего гс̑пдна генерала майора Акима Семеновича Сулимы человіку его, жителю уізда Стародубовскаго села Кустич, Димитрию Алексиеву сыну Ковалеву, явится в суді генералном и просить рішения, слушать рішеныя, подписатся в удоволствиї или в неудоволствиї и, слагая ему, Ковалеву, сие повіреные на изъиск и утрату и просила она, госпожа полковница Разумовская, о вишеписанном ея из из вірениї выдать вишеозначенному Ковалеву выпис. Для того по определенью уіздного ніжинскаго суда о вишепрописаннном в засвидітелствование из уіздного ніжинскаго суда сей выпис за подписом прысудствующих и с приложением судовой печати вишепоказанному повіренному гс̑пжи Разумовской Дмитрию Ковалеву выдан 1784 года октября 3 д.

Судия уізду ніжинского Степан (...)*
Заседатель гвардии подпорутчик (...)*
Засідатель капитан Иван(?) (...)сиевич.
В должности секретаря полковой писар Стефан Марчевский.
У сего виписа ея императорскаго величества печать, пошлин взято 27, ¼ ко[п].
Канцелярист Алексій Федоренков».
(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 62708. Оригінал завірений печаткою і підписами).

№ 47
Середина XIX ст. – Уривок з рукопису Марковича «Содержание книг о маетностях».

«[…] **III. Полк Черниговский.**
[...] 1 а. Красное. Полковники Богданов и В. Борковский.
2 а. Лукашовка. Полковник Ефим Лизогуб.
3 в. Полуботки. Первая жена гетм[ана] Скоропадского была Калениковичева.
10 в. Слабин. Полковник Яков Лизогуб.
11в. Смолин. Демьян Игнатович Многогрешный был сперва черниговским атаманом, потом судьею ген[ералним], а по полку Стародубовском лист 293 а он в 1668 г. подписался черниговск[им] полковником. Полковник Демьян Многогрешный.
12а. Ладинка. Мазепа (?) был женат на Грязной.
13а. Роище. Полковник Василий Многогрешный, Павел Полуботок.
Звиничев. Перед Яковом Лизогубом черниговским был полковником Григорий Самойлович. Полковничьи универсалы:
Григ[ория] Самойловича 1686.
Вас[илия] Борковского 1672, 1674.
Як[ова] Лизогуба 1688.1687. 1693. 1696.
Еф[има] Лизогуба 1699. 1700.
Полуботка 1707.
Брусилов 35а. Полковник: Аврамович прежде Г. Самойловича.
Протопоповка. Поселена протопопом Синдаровским.
Любеч. 43а
Вот еще последовательность полковников:

Иван Аврамович 1657. Потом Иоанникий Силич 1657.
Трофим Николаенко.
Иван Самойлович.
Тихоний Красная Башта.
Демьян Многогрешный 1668.
Иван Лисенко.
Василий Борковский 1672, 1674, 1682.
Григорий Самойлович 1686.
Яков Лизогуб. 1687, 16888, 1693, 1696.
Ефим Лизогуб 1699, 1700.
Павел Полуботок 1707, 1708, 1721.
Когда же был Василий Многогрешный, т. е. брат Демьяна? Сыскать.

Пакуль. 52а. Была во владении Киевопечерскаго монастыря по даче черниговского князя Николая Святоши. Еще полковник Петр Булавка, сын черниговского атамана Михайла.

N. B. Это ошибка. Он был не полковником, но писарем полковым, а потом генеральным.

78а. Хрипковка. Тоже повторено о Мазепе и Фридрикевиче.

90а. Березная. Под словом Стация значился оброк всякими съестными припасами.

94в. Стольное. Жители его гетману «Перво, съестными припасы потом денежную погодно платили стацію и в степу сено кошивали и дрова до двора гетманского воживали».

104а. Рудня. Родной брат гетмана Скоропадского, Павел жил еще в 1739 году у него был сын Тимофей.

105а. Михайловка. Гетман Скоропадский был прежде черниговским полковым писарем. Он на Бречи построил мельнику и продал ее брату своему Скоропадскому Василию. Тут Василий посилал людей и назвал село – Михайловкою, на имя сына своего Михайлы, что был потом подскарбием. Иван Михайлович, отец Василия Ивановича, котрого сестра Софья за кн. Прозоровским была, он был внук Василия Ивановича, так как и Яков Михайлович. Следовательно Мих. Яковлевич и Вас. Иванович были троюродные братья.

108 а. Турец. Населен Вас. Ильичем Скоропадским.

108а. Наумовка. Населена Киселевским сотником Тихоном.

109.а. Габрилювка. Козаком Габриелем при Самойловиче.

Показано число дворов. Лучше нежели в других полках объяснены святи фамильные и переходы имений из рук в руки. Козаков множество показано владевших селами [...]».

Додаток:

№ 1

1686, червня 19 (9). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонний.

На лист в. мсти о нехаевских людей повинностях отписуючы, любо не перечимо тому, абы они давали в. мсти в рок от вола рабочого, так як в. мс. от них хочеш, однак, если они посполитиї люде для своего убозства того не могут вистачати, то можно в. мсти перестати на четверку жита, а на четверику овса міри коропское или глуховское и приняти по ползолотого от вола грошей, а от коня при такой же пашенной дачи по шіст шагов. Если зас около сівби и ухоженя хліба робят, то нілзе на них того накладати, абы сіна и дров вистатчали колко потреба, бо той потребі и конца не будет и знести им того трудно. А так постановляем мы, абы каждий тяглий чоловік сіна три вози укосил и упрятал, а дров тож три вози привюзл в год. Що зас трави возом для коней в двор в. мсти привезти и сторожов двох рокових наймати и в чом бы еще слушность оказала послухати, от того они не мают отмовлятися. О чом волю нашу обясниви, з зычим в. мсти доброго от Гда Бга здоровя.

З Батурина июня 9 д. року 1686.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] влчства Запор[озкого]».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 14669. Оригінал завірений особистим підписом І. Самойловича і печаткою).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).
E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)
Tarasenko Inna – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).
E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 20 лютого 2022 р.
Дата затвердження до друку: 18 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015
Мицик, Ю., Тарасенко, І. З нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 23). *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 56–83. DOI: 10.5281/zenodo.7190878.

Цитування за стандартом APA
Mytsyk, Yu. and Tarasenko, I. (2022). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIIIst. (chastyna 23) [To new documents on the history of the Sivershchyna (XVII–XVIII centuries) (part 23)]. *Sivierianskyi lito-pys – Siverian chronicle*, 3, P. 56–83. DOI: 10.5281/zenodo.7190878.

УДК 94 (477)

Максим Мешковой, о. Юрій Мицик

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ДО БЕЛЗЬКОГО ВОЄВОДИ АДАМА СЕНЯВСЬКОГО

DOI: 10.5281/zenodo.7189967
© М. Мешковой, Ю. Мицик, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6081-0644, https://orcid.org/0000-0003-1580-1284

Цього листа одним із авторів публікації було виявлено в зібраннях бібліотеки Чарторийських у Кракові ще понад 25 років тому, але він лежав призабутим. Зараз публікуємо цей важливий документ. Він зберігся в тогочасній копії, окремі слова написані нерозбірливо, і ми позначили їх у такий спосіб: (...)*. Лист було написано, як вказано у рукописі, у 1693 р.; на жаль, точнішої дати бракує. Думається, що це датування невірне, тому що в той період Мазепа займався Півднем (небезпека ординських наскоків, підготовка до Азово-Дніпровських походів). Очевидно, листа було написано пізніше, як мінімум після вибуху Північної війни. Імовірно у 1704 р., коли король Речі Посполитої Август II просив Мазепу зайняти маєтності магнатів Любомирських, котрі схилялись на бік Швеції. Листа було написано восени, оскільки у ньому йдеться про розташування польських військ на зимових квартирах. Підтверджує це й іще один аргумент. Лист адресований до белзького воєводи. Тоді цю посаду обіймав Адам Миколай Сенявський, котрий також був гетьманом польним коронним (1702–1706), старостою львівським (1684–1726), белзьким воєводою (1693–1710) тощо. Белзьким воєводою Сенявський став 10.XI. 1693 р., отже, підписати так лист він міг не раніше 10.XI. 1693 р.

Лист написано польською мовою з домішкою латини. Польську частину переклав Ю. Мицик, латинську – М. Мешковой. Головний сюжет листа – спроба Речі Посполитої поставити свої війська в Україні (Брацлавське, Київське, Подільське воєводства) й відмова втілити ці наміри гетьмана Івана Мазепи. Тут важливо те, що ці воєводства були формально під владою Речі Посполитої, а влада Мазепи формально поширювалася лише на лівобічну Гетьманщину. Між тим Мазепа особливо не приховував наміру поширити свою владу й на Правобережжя. Це був досить зручний момент, оскільки Річ Посполита слабшала, у ній розгоралася боротьба між прихильниками промосковської та прошведської орієнтацій. Мазепа ж скористався тим, що його війська діяли на Правобережжі, і відновлював там полково-сотенний устрій (наприклад, в Корсуні, Мошнах та інших містах). Причому свою відмову Мазепа як досвідчений дипломат виправдовував тим, що мусить виконувати накази свого зверхника – Петра I.

Дуже важливим є те, що Мазепа вказує на відродження полково-сотенного устрою на Правобережжі («у низу рік Дністра й Бугу живуть козаки, мають своїх полковників і сотників») і те, що його козаки стояли в Могилеві-Подільському. Про це заселення він говорив і в деяких інших своїх листах. Відтак це вчергове засвідчує, що українські козаки активно заселяли не тільки запустілу в роки Руїни Правобічну Гетьманщину, але й землі сучасних Миколаївської, Херсонської та Одеської областей України. Цікавою є і згадка гетьмана старого прислів'я: «два коти в одному мішку не можуть вміститися».

Отже, публікація цього листа дозволить трохи доповнити мазепіану, а його свідчення є важливими для істориків України козацької доби.

* * *

1693(?), після листопада 10. – Лист гетьмана Івана Мазепи до польного гетьмана коронного, белзького воєводи Адама Миколая Сенявського.

«1693. Kopia listu od Mazepy, hetmana Wojsk Zaporowskich, do j.mći pana wojewody bełzkiego pisanego.

Mnie wielce mośći panie i bracie!

Nic u mnie nie jest tak trudnego, czegobym omni possibili modo nie umiał ad vota w. mć. pana ad implere i mam to za jedyny w życiu moim honor, kiedy mogę w łasce w. m. pana promereri sobie gloriam obsequii, łecz kiedy mnie teraz zachodzą rekwizycye od w. pana ratione łokacyi wojsk koronnych w województwie Bracławskim i Kijowskim, także i Podolskim, zwłaszcza w tych miejscach, które jeszcze do woli najaśnieszego pana j. mći, pana mego miłośćiwego, dependent a regimene buławy mojej hetmańskiej wybaczysz mi w. m. pan w tym, że muszę nili (niti) in adversum i recalcitare cum profunda wielkiego w. m.

pana imienia veneratione orderowi jego, poniewasz sam mnie list najaśnijszego cara j. mći, pana mego miłośćiwego, do w. m. pana pisany od w.mć.pana mnie, a potym kommunikowany także (?) infane samegoż w. mć. pana excusabit, który wyraźnie w sobie sonat j. car. wiell. wolę, że do powrotu swego hetmańskiego utrzymuje Ukraimę pod dyrekcyą moją. Jeżelibym dogadzając conformi assensu affectacyi w. m. pana, pozwolił jego na subsistencyą wojsk koronnych w Ukrainie, tobym hoc temerarid (?) ausu dyspozycye jego carskiego wieliczestwa, pana mego miłośćiwego, pomieszawszy, zaciągnąłem na siebie eruicen (...)* majestatis i podałbym nie tylko honor, który vita aquiparat, łecz (czego uchowaj Boże) i życie in discrimina tego, kiedy tam mało nie wszędzie w województwie Bracławskim, Kijowskim i Podolskim, niżej rzek Dniesru i Bugu kozacy mieszkają, półkowników i setników swioich mają i kompania na zimowych kwaterach subsistit. Więc chciej w. m. pan alto judicico zważyć i cielum (culum) duos soles możeli pati i jeżeli duo contraria in uno subjecto mogą persistere stara przypowiść: dwoch kotów w jednym worze nie może się zmieścić, zkąd łatwoby nieomylnie mogła miedzy wojskami polskim i kozackim subsequi collisio. Jeżelibym consiliis kozackiego wojska polacy pretendowali sobie hiberowej subsistencyi, ja zaś już kazałem ustąpić z Mochiłewa, gdziem go dotąd trzymał nie bez ordynansu. Ponieważ ich mć panów Lubomirskich, którzy adverse adhieserunt parti, wszystkie dobra w teraźniejszych konjunkturach kazano odebrać i pro meliori securitate krajów pogranicznych ludzmi memi osadzić, w tym tedy wyżej specyficowanym interesie, że nie mogą bez woli najaśnieszego pana mego requisitione w. m. pana moją świadczyć facilitatem, wielce prosze o wybaczenie, a in recompensam tego w inszych interwenienciach wszelką moją powilność nutibus w. m. pana spondebo i ad favora znam się bydź etc.

W.m. mć pana uprzejmnie życzliwym bratem i sługą najniższym Jan Mazeppa, hetman i kawałer jego carskiego wieliczeństwa Wojsk Zaporowskich".

(Бібліотека Чарторийських. Відділ рукописів. № 183. С. 829–831. – Копія кінця XVIII ст.).

* * *

«1693. Копія листа від Мазепи, гетьмана Військ Запорозьких, до й. мості-пана белзького воєводи писаного.

Мій вельми мості-пане й брате!

Немає нічого такого складного, чого б я у будь-який можливий спосіб не вчинив, заради виконання бажання в. м. пана, і маю це за єдину честь в моєму житті, коли можу славно прислужитися, однак коли мені тепер ставляться вимоги від в. пана щодо розташування коронних військ у Брацлавському, Київському, також і в Подільському воєводствах, особливо в тих місцях, які ще з волі найяснішого пана й. мості, пана мого милостивого, належать до регіменту моєї гетьманської булави, то вибачиш мені в. м. пан те, що мушу тобі перечити й опиратися з глибокою до великого імені в. м. пана пошаною наказу його, бо сам лист найяснішого царя й. мості, пана мого милостивого, до в. м. пана писаний, [а] потім від в. м. пана мені переданий, також (?) самого в. м. пана виправдає. Він виразно в собі містить волю й. цар. величності, що я до свого гетьманського повернення тримаю Україну під моїм правлінням. Якщо б я, догоджуючи приязні до в. м. пана, дозволив на постій коронних військ в Україні, то цією необачністю порушив би диспозицію його царської величності, пана мого милостивого, і стягнув би на себе (...)* немилість маєстату, наразив на небезпеку не лише честь, яка дорівнює життю, але (чого не дай Боже) і життя, коли там немало скрізь в Брацлавському, Київському і Подільському воєводствах, унизу рік Дністра й Бугу живуть козаки, мають своїх полковників і сотників, і компанії стоять на зимніх квартирах. Отже, зволь в. м. пан високим розумом зважити: чи може бути у небі два сонця або чи можна про щось висловитись протиріччям, і чи не вийде за давнім прислів'я: два коти в одному мішку не можуть вміститися, через що не помилимось, коли скажемо, що легко можуть виникнути колізії між польським та козацьким військами. Якщо б consiliis (?) козацького війська поляки претендували собі на зимові квартири, то я вже наказав йому вийти з Могилева, де досі його тримав не без [царського] наказу. Оскільки у їх мостей-панів Любомирських, котрі належали до противної партії, всі маєтності за нинішніх обставин наказано відібрати й, заради кращої безпеки прикордонного краю, моїми людьми осадити, тоді у цьому вище вказаному інтересі не можна виконати прохання в. м. без волі мого найяснішого пана. Засвідчуючи мою готовність, вельми прошу вибачити, а щоб компенсувати це, в інших питаннях я всі мої послуги для задоволення в. м. пана обіцяю і до ласки маю бути etc.

В. м. м. пана люб'язно зичливим братом і найнижчим слугою – Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської величності Військ Запорозьких».

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Мешковой Максим Миколайович – історик, службовець комерційного товариства.

Meshkovoi Maksym M. – historian, commercial employee.

E-mail: maksimmeshkovoy@gmail.com

Дата подання: 28 квітня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 15 травня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мешковой, М., Мицик, Ю. Невідомий лист гетьмана Івана Мазепи до белзького воєводи Адама Сенявського. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 84–86. DOI: 10.5281/zenodo.7189967.

Цитування за стандартом APA

Meshkovoi, M. and Mytsyk, Yu. (2022). Nevidomyi lyst hetmana Ivana Mazepy do belzkoho voievody Adama Seniavskoho [An unknown letter from Hetman Ivan Mazepa to the Belgian voivode Adam Seniavskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 84–86. DOI: 10.5281/zenodo.7189967.

УДК 94 (477) / 19

Олександр Пилипенко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ВИКЛАДАЧІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.7186718
© О. Пилипенко, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6096-9433

Метою *розвідки є висвітлення матеріального й фінансового становища, житлових та побутових умов вітчизняних учених дореформеної доби XIX ст.*

Методи дослідження *добирались відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та дедукції для інтерпретації архівних джерел.* ***Наукова новизна*** *роботи тісно пов'язана з метою, оскільки аналізуються друковані й архівні документи та джерела, які дозволяють встановити важливі історичні факти історії України XIX ст.* ***Висновки****. Після створення Харківського й Київського імператорських університетів серед інших заходів Міністерства народної освіти в справі їх ефективного функціонування важливе значення мало матеріальне забезпечення науково-педагогічних кадрів. Порівняно з іншими суспільними верствами Російської імперії професорсько-викладацькі працівники університетів належали до високооплачуваної категорії населення. Вони мали можливість утримувати свої родини, прислугу, оплачувати комунальні послуги, їздити у відрядження за кордон, а іноді навіть займатися благодійністю.*

Ключові слова: *університет, науково-педагогічні працівники, матеріальне забезпечення, соціально-економічне становище, асигнації.*

Університети фінансово забезпечувались коштом державного бюджету, збором платні за навчання зі своєкоштних студентів, приватних пожертвувань та власної господарської діяльності. За штатом Харківського університету, вміщеному в університетському Статуті 1804 р., професорам призначався річний оклад у розмірі 2000 руб. асигнаціями, ад'юнктам – 800 руб., лекторам іноземних мов – 600 руб., учителям малювання, танців та музики – по 500 руб.[1] До того ж деякі викладачі отримували грошові надбавки за виконання в університетах інших посадових обов'язків. Так, професору, який займав посаду ректора, додатково виплачувалось 600 руб. ас. на рік, кожному з деканів і секретарю Ради університету – по 300 руб., архіваріусу при Раді – 700 руб., директору педагогічного інституту при університеті – 500 руб., інспектору казеннокоштних студентів – 400 руб., секретарям приватних зібрань – по 100 руб. На першому етапі існування Харківського університету матеріальне становище науково-педагогічних працівників в цілому було задовільним. Це давало змогу на належному рівні утримувати власні родини, наймати прислугу й виконувати своїми безпосередні професійні обов'язки, не шукаючи додаткових заробітків в інших місцях. Видатний вітчизняний історик Д.І. Багалій стверджував, що чимало учених (особливо тих, хто не був дворянського походження) їхали до провінційного Харкова в пошуках матеріального достатку. І вже через десять років від заснування університету близько половини членів Вченої ради змогли придбати власні кам'яні будинки[2].

[1] Штаты императорских университетов: Московского, Харьковского и Казанского [5 ноября 1804 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). Штаты и приложения*. Санкт-Петербург: Тип-фия Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. С. 12.

[2] Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815 гг.). Харьков: Паровая типография и литография «М. Зильберберг», 1893–1898. С. 752, 870, 1013. (1204 с.).

На поч. XIX ст. першим вітчизняним науково-педагогічним працівникам виплачувалися грошові надбавки. Так, постановою Міністерства народної освіти від 16 грудня 1805 р. «Про призначення квартирних грошей професорам і ад'юнктам Харківського університету», ученим встановлювалися щорічні грошові доплати: 500 руб. ас. – професорам, 200 руб. ас. – ад'юнктам. Це рішення було прийнято за клопотанням попечителя Харківського навчального округу графа Потоцького, з огляду на суттєве зростання у Харкові цін за винайм житла[3]. Отримуючи ці кошти, професори й викладачі мали змогу орендувати житло. А деяким ученим університети надавали казенні квартири, які нерідко розташовувалися безпосередньо в університетських приміщеннях.

Однак чимало тогочасних професорів, окрім науково-педагогічної роботи в університетах, працювали за сумісництвом в інших державних та приватних навчальних закладах імперії: в інститутах, ліцеях, гімназіях, школах, училищах; виконували обов'язки директорів, інспекторів, попечителів і візитаторів навчальних закладів; викладали та займались репетиторством. 3 січня 1817 р. постановою «Про дозвіл професорам і учителям викладати навчальні предмети у різних класах і місцях»[4] Міністерство народної освіти офіційно дозволило професорам і викладачам університетів працювати за сумісництвом у підпорядкованих міністерству навчальних закладах імперії. Метою такого рішення було як піклування про покращення матеріального становища працівників освіти й науки, так і турбота про заповнення великої кількості вакантних викладацьких посад у вищих, середніх і початкових навчальних закладах країни. Отже, заробітна плата професорсько-викладацьких кадрів університетів Російської імперії (у тому числі й Харківського) у першому десятилітті XIX ст. вважалася цілком достатньою, особливо порівняно з платнею інших державних службовців, наприклад, учителів гімназій та училищ, які отримували від 150 до 750 руб. ас. на рік. Але у зв'язку з погіршенням міжнародної ситуації і запровадженням Наполеоном I континентальної блокади Великобританії, ціни на предмети першої необхідності зросли у декілька разів і жити на наявні оклади викладачам університетів стало важко. Відтак у 1810 р. з'явилось перше клопотання професорів Харківського університету про підвищення їх грошового утримання[5].

Не зважаючи на постійне здорожчання життя, державне утримання професорсько-викладацького складу університетів Російської імперії протягом першої третини XIX ст. залишалося на попередньому рівні. Це негативно позначилось на матеріальному становищі працівників вищих навчальних закладів. Особливо негативно така ситуація позначилася на університетах Наддніпрянщини. Професори і викладачі університетів Києва і Харкова мали нижчі посадові оклади, ніж їхні колеги в Москві й Санкт-Петербурзі, оскільки столичні університети мали вищий статус. Водночас українські міста за вартістю квартир та предметів першої необхідності майже не поступалися столицям. Знецінення паперових грошей в імперії серйозно позначилося на добробуті науково-педагогічних кадрів. Тим більше, що останні в силу свого становища повинні були купувати товари іноземного походження (книги, інструменти тощо). Основні статті витрат професорських родин складали: харчування, одяг, винайм житла й прислуги, навчання дітей, книги, ліки та інші витрати, необхідні для підтримання власного соціального статусу. Тому не дивно, що фінансова скрута змушувала чималу кількість університетських професорів і викладачів поєднувати роботу в університеті з викладанням в інших навчальних закладах та з державною службою. Наприклад, професор богослів'я Харківського університету Зімін викладав додатково у Харківському інституті шляхетних дівчат[6], а викладач Протопопов був інспектором класів у цьому інституті[7]. Учитель малювання Харківського університету німець Я. Матес давав приватні уроки, встановивши таксу за повний курс навчання – 150 руб. з особи[8]. Професор Х. Куницький викладав у Харківському духовному колегіумі[9].

Але іноді таке поєднання посад призводило до негативних наслідків. Так, надмірне захоплення деяких професорів медичних факультетів приватною практикою, яке пояснювалося браком лікарів навіть в університетських містах, відчутно перешкоджало викладан-

[3] Там само. С. 752, 870, 1013.
[4] О дозволении профессорам и учителям преподавать учебные предметы в разных классах и местах [3 января 1817 г.]. *Сборник постановлений…* Т. 1. Стб. 875–878.
[5] Доклад комиссии, избранной Советом императорского Харьковского университета для ответа на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении Устава 1884 г. Харьков: Типо-литография «М. Зильберберг и сыновья», 1901. С. 49. (133 с.).
[6] О назначении квартирных денег профессорам и адъюнктам Харьковского университета [16 декабря 1805 г.]. *Сборник постановлений…* Т. 1. Стб. 382–383.
[7] Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков: Тип-я Адольфа Дарре, 1908. С. 4.
[8] Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета... Т. 3. С. 789.
[9] Историко-филологический факультет Харьковского университета… С. 161.

ню й призводило до різних зловживань[10]. У перше десятиліття Харківський університет змушений був запрошувати до себе викладачів з-за кордону. Факти показують, що до Харкова переїхало кілька осіб, які займали професорські посади в провідних університетах Західної Європи[11]. Їх приваблювала насамперед можливість покращити своє матеріальне й фінансове становище. Так, православний серб з Австрійської імперії, випускник Геттінгенського університету, фізик А. Стойкович став першим іноземцем, обраним на посаду ректора Харківського університету[12].

Не відставали від іноземних учених у прагненні покращити своє матеріальне становище завдяки стороннім прибуткам і деякі вітчизняні науково-педагогічні працівники. Відомо, що ординарний професор російської словесності Харківського університету В.О. Якимов, придбавши в середині XIX ст. будинок у Харкові, відкрив у ньому комерційне училище для дітей купців[13]. Також Якимов декілька років утримував чоловічий пансіон[14]. Був власником приватного чоловічого пансіону в Харкові й ординарний професор військових наук М.К. Робуш. Його навчальний заклад користувався правами гімназії й мав репутацію одного з найкращих у місті. У 1823 р. в ньому було 52 учня[15].

Не дивлячись на постійні звернення учених, розміри окладів науково-педагогічних кадрів університетів Російської імперії були суттєво підвищені лише у 30-х рр. XIX ст., після видання чергових університетських статутів. Так, у Статуті Київського університету 1842 р. його викладачам були встановлені такі оклади: ординарні професори отримували по 4000 руб. ас. платні й 500 руб. ас. квартирних на рік, екстраординарні професори – відповідно по 3000 і 400 руб., професори богослів'я й церковного права та ад'юнкти – по 2000 і 300 руб., лектори іноземних мов – по 1700 і 300 руб., учитель малювання – 1200 руб., учителі мистецтв – по 1000 руб. платні. Як і в попередні роки, деякі викладачі за виконання посадових обов'язків в університетах отримували грошові надбавки. Так, професору, який обіймав посаду ректора, призначалася додаткова платня розміром 1000 руб. у рік, деканам – по 500 руб.[16], членам училищного комітету – по 360 руб. Для інших університетів Російської імперії нові професорські оклади були встановлені у загальноуніверситетському Статуті 1835 р. Розміри платні працівникам Харківського університету практично збігалися з сумами, встановленими для викладачів Київського університету. Але деякі з окладів дещо різнилися. Наприклад, лектори іноземних мов та учитель малювання отримували по 1600 руб. ас. річних[17]. Як видно, розміри окладів професорів, ад'юнктів та учителів були підвищені, порівняно зі встановленими Статутом 1804 р., приблизно вдвічі, а лекторів іноземних мов – більше ніж у 3 рази.

Від 1842 р. розміри грошового утримання науково-педагогічних кадрів Київського університету були трохи підвищені. За штатами виданого того року нового Статуту, ординарним професорам цього вишу призначалися річні посадові оклади в розмірі 1200 руб. сріблом та квартирні сумою у 150 руб. ср. Оскільки 1 карбованець сріблом дорівнював 3,5 руб. асигнаціями, то означена сума в асигнаційному еквіваленті складала 4200 руб. окладу й 525 руб. квартирних. Професори богослів'я в матеріальному забезпеченні дорівнювали екстраординарним професорам. Їхні річні оклади становили 860 руб. ср., а квартирні – 120 руб. ср. (3010 та 420 крб. ас.), ад'юнктам призначалися 600 руб. ср. окладу й 90 руб. ср. квартирних щорічно (2100 та 315 руб. ас.), лекторам іноземних мов – відповідно по 500 і 90 руб. ср. (1750 та 315 руб. ас.), учителям мистецтв – по 500 руб. ср. (1750 руб. ас.).

Наведені цифри доводять, що суттєвим було підвищення грошового утримання молодшого викладацького складу – лекторів іноземних мов, учителів мистецтв та професорів богослів'я. Натомість підвищення платні екстраординарним професорам та ад'юнктам було мізерним. Збільшилися й грошові надбавки професорам і викладачам, які виконували

---

[10] Ильинский А.И. За полстолетия (1841–1892): Воспоминания о пережитом. *Русская старина*. 1894. Апрель. № 4. С. 8, 3–35.

[11] Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Харьков: Тип-я Адольфа Дарре, 1906. С. 48.

[12] Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 р. / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін. Харків: Фоліо, 2004. С. 71.

[13] Историко-филологический факультет Харьковского университета… С. 74.

[14] Де-Пуле М.Ф. Харьковский университет и Д.И. Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Кн. 1. Январь. С. 97, 75–115.

[15] Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Тип-я фирмы «Адольфа Дарре», 1908. С. 242.

[16] Штат университета св. Владимира [25 декабря 1833 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855). Штаты и приложения*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 1 (1825–1839). С. 16–17.

[17] К уставу императорского университета св. Владимира [9 июня 1842 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855). Штаты и приложения*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). С. 18–19.

різні обов'язки, пов'язані з університетським правлінням. Так, професор, який обіймав посаду ректора, отримував 300 руб. ср. додаткової платні на рік (1050 руб. ас.), а за посаду декана доплачували 150 руб. ср. (525 руб. ас.)[18].

Науково-педагогічним працівникам виплачувались грошові винагороди та премії за сумлінне виконання службових обов'язків, виконання додаткових робіт і високі наукові досягнення. Так, професор фізіології Київського університету Е.Е. Мірам протягом своєї служби в ньому отримав такі грошові винагороди: за виготовлення препаратів для кабінету порівняльної анатомії 200 руб. ас. у 1834 р.; за роботи по облаштуванню зоологічного кабінету 400 руб. у 1838 р.; за викладання зоології 300 руб. у 1843 р.; матеріальну допомогу 600 крб. у 1851 р.[19] Професор терапевтичної клініки Київського університету Ф.С. Цицурін у 1846 р. отримав грошову премію розміром 900 руб.[20]

Іншим професорам медичного факультету університету св. Володимира В. Караваєву й О. Вальтеру було додатково виплачено по 100 руб. за проведення практичних занять зі студентами й викладання інших дисциплін. Великі грошові винагороди й премії в різні роки отримували професори Київського й Харківського університету І.Я. Нейкірх, Слободзинський, Тализін, Траутфеттер, Чехович, Феофілактов[21], М.М. Паки де Совіньї[22], Г.С. Риндовський[23] та інші. Як правило, кошти на доплати викладачам виділялися з університетського фонду, який поповнювався грошами, сплаченими за навчання своєкоштними студентами. Але й із цих виплат утримувалися своєрідні податки. Наприклад, у середині 1850-х рр. із грошових премій професорам утримувалося 10% на лікування солдатів, поранених під час Кримської війни[24]. Порівнюючи наведені дані, можна констатувати, що грошове утримання науково-педагогічних працівників Київського університету св. Володимира протягом перших двадцяти років його існування перевищувало платню їх колег із інших університетів Російської імперії (у тому числі й Харківського). Але зі зростанням цін на основні продукти харчування й товари першої необхідності, внаслідок загального економічного занепаду імперії після Кримської війни, матеріальне становище викладачів погіршилося. У пропозиціях до проєкту нового Статуту Рада Київського університету зауважувала, що головною причиною ускладнень при заповненні професорських вакансій було недостатнє грошове утримання науково-педагогічних працівників. До того ж посадові обов'язки професорів постійно розширювались, а заробітна плата залишалась незмінною. Так, за Статутом Київського університету 1842 р. Раді університету та адміністрації було надано право вимагати, щоб кожен професор займався викладанням 8 годин на тиждень. При цьому їх фінансовий стан не змінювався.

За Статутом 1833 р. професор у Києві отримував близько 1300 руб. ср., стільки ж нараховувалося за загальним Статутом 1835 р. професорам інших провінційних університетів. За новим Статутом Київського університету 1842 р. ординарним професорам призначалось 1350 руб. ср., тобто майже та само сума, що вони отримували раніше. Але після відкриття університету св. Володимира минуло вже майже 10 років, і за цей час населення Києва, саме завдяки університету, збільшилося, відповідно зросли й ціни. За твердженням історика й професора права Київського університету М.Ф. Володимирського-Буданова, із прийняттям нового Статуту матеріальне становище київських професорів лише погіршилося[25]. Викладачі Київського університету неодноразово зверталися до різних інстанцій. Вчена Рада навіть надіслала до Міністерства народної освіти лист із проханням переглянути розміри заробітних плат викладачів. У зверненні висловлювалась думка про необхідність зрівняти оклади професорів університету св. Володимира й Московського університету. Мотивували вони своє прохання тим, що вартість життя в Києві не нижча за столичні міста, а за деякими статтями споживання в Києві потрібно було платити навіть більше, ніж у Санкт-Петербурзі чи Москві. Рада зауважувала, що більшість професорів і викладачів університету св. Володимира є неодруженими через неможливість при чинних заробітках належно утримувати дружину й дітей, а також завести власне домогосподарство[26].

---

[18] Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4757. Арк. 85–90.
[19] Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884). Киев: Тип-я императорского университета св. Владимира, 1884. С. 440.
[20] Там само. С. 731.
[21] Там само. С. 480, 616, 639, 657, 734, 804.
[22] Историко-филологический факультет Харьковского университета… С. 350.
[23] Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1905–1906. С. 97.
[24] ДАК. Ф. 16. Оп. 393. Спр. 52. Арк. 1–13.
[25] Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. Т. 1. *Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича*. Киев: Тип-я императорского университета св. Владимира, 1884. С. 304–305.
[26] Там само. С. 314.

Така політика влади щодо вищої освіти призвела до запустіння кафедр, чималої кількості вакантних посад, що дуже серйозно перешкоджало ефективній організації навчального процесу. Недостатнє матеріальне забезпечення на основному місці роботи змушувало багатьох професорів поєднувати викладання в університеті з працею в інших навчальних закладах[27]. Що стосується роботи позаштатних викладачів, то вона оплачувалася зі спеціальних коштів університетів або взагалі не оплачувалася. Так, богослов Г. Крамарєв за виконання функцій настоятеля церкви Київського університету отримував щорічно 200 руб.[28] Професор православного богослів'я Н.А. Фаворов, як і його попередник І.М. Скворцов, окрім викладання в університеті св. Володимира, читав свій предмет у Київській духовній академії і Фундуклеївській жіночій гімназії, а також був членом Київської духовної консисторії і цензором кількох установ. Професор римсько-католицького богослів'я Ф. П. Добшевич був не тільки настоятелем каплиці Київського університету, а ще й служив каноніком капітули кафедрального костелу в Житомирі.

Чимало професорів і викладачів університету св. Володимира викладали в Київському інституті шляхетних дівчат: професор російської історії В.Ф. Домбровський, професори фізики Е.А. Кнорр і Чехович, професор поліційного права М.Х. Бунге, професор історії і теорії мистецтв Павлов, професор юридичної енциклопедії Ренненкампф, професор російської словесності Селін, професори ботаніки Рогович і Траутфеттер, професор богослів'я І.М. Скворцов, професор всесвітньої історії Ставровський, професор сільського господарства й лісоводства Ходецький, професор політичної економії й статистики Цехановецький, професор слов'янської історії й літератури Яроцький, професор мінералогії й геології Феофілактов, ад'юнкт грецької і римської словесності Страшкевич, ад'юнкт російської словесності Линниченко, прозектор анатомії С. К. Багенський та інші. Також деякі київські професори працювали в Інституті шляхетних дівчат на адміністративних посадах. Так, Іванишев і Шульгін були в ньому інспекторами, а М.І. Козлов і Меринг – консультантами.

Паралельно з викладанням у Київському університеті професор римської словесності й старожитностей О.К. Деллен протягом п'яти років обіймав посаду директора 1-ї Київської гімназії, а О.М. Тихомандрицький, Павлов, Плансон, лектори Лідль і А.А. Борель викладали в ній. Професор права С.І. Богородський виконував обов'язки директора 2-ї Київської гімназії й училищ Київської губернії. С.С. Гогоцький і Линниченко викладали в училищі графині Левашової**,** а Л.К. Горецький і Слободзинський були лікарями в цьому навчальному закладі. У Київському кадетському корпусі працювали: Незабитовський, Селін, Рогович, Ставровський, Чугаевич, С.С. Гогоцький, Линниченко, Цехановецький, лектор А.А. Борель, учений аптекар зі званням ад'юнкта М.М. Неєзе – викладачами, а Лазаревич – старшим лікарем. Орнатський (безоплатно) і Федотов-Чеховський викладали в Київській школі землемірів, а І.Я. Нейкірх – у приватному чоловічому пансіоні. О.М. Новицький, С.С. Гогоцький, А.А. Федотов-Чеховський і професор права С.І. Богородський були членами Київського цензурного комітету[29].

Майже всі викладачі-медики Київського університету працювали ординаторами в лікарнях і шпиталях. Так, професор Вальтер займав посаду ординатора-хірурга, а Шимановський – лікаря-консультанта в Кирилівській лікарні. Професори Алфер'єв, Гюббенет, Курдюмов і М.І. Козлов були ординаторами, а Шимановський – лікарем-консультантом у Київському військовому шпиталі. Також Курдюмов і Ергардт завідували відділеннями при цьому медичному закладі. Прозектор анатомії С.К. Багенський працював лікарем при Київській губернській гімназії, а у 1847–1848 рр. завідував холерними лікарнями в Києві. Професор терапії Ф. Мерінг був одним із найкращих лікарів-практиків Києва[30]. Професор кафедри акушерства, жіночих і дитячих хвороб О. Матвєєв завдяки своїй багаторічній успішній практичній діяльності прославився як відомий лікар на теренах України. Майже всі перші професори медичного факультету Харківського університету займалися приватною практикою: Дрейсиг (який вважався найкращим тогочасним терапевтом Харкова), Пільгер, Шумлянський, Калькау, Делявін, Каменський, Книгін та інші[31].

Проблема сумісництва та виконання інших обов'язків зацікавила міністра народної освіти С.С. Уварова. У грудні 1838 р. він наказав, щоб професори й викладачі в університетах та інших вищих навчальних закладах «не займали надалі жодних посад в інших установах» без його згоди. Він мотивував своє рішення тим, що сумісництво могло пере-

[27] Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. Москва: Наука, 1985. С. 55.
[28] Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г. Москва: НИИ ВО, 1995. С. 80.
[29] Биографический словарь… С. 32, 77, 184, 262, 372, 534, 564, 567, 592, 606–607, 620, 627, 658, 704, 732, 735, 790, 802.
[30] Там само. С. 211, 271, 406, 766.
[31] Харківський національний університет… С. 40.

шкоджати належному виконанню професійних обов'язків за основним місцем роботи[32]. Але найбільш відомим ученим із доброю репутацією такий дозвіл неодмінно надавався. Надмірне захоплення деяких професорів роботою за сумісництвом та приватною практикою, справді, заважало якісному виконанню їх безпосередніх професійних обов'язків щодо викладання в університетах. Деякі університетські викладачі займались комерційною діяльністю. Так, ад'юнкта права університету св. Володимира І.М. Вигуру відволікали від навчального процесу справи Київського комерційного банку, в якому він був юридичним консультантом. А в 1855 р., під час хвороби керівника банку, Вигурі навіть було довірено управління цією кредитно-фінансовою установою[33].

Професор права, в майбутньому міністр фінансів і очільник царського уряду М.Х. Бунге ще під час викладання в Київському університеті був успішним банкіром і засновником міської біржі. Недарма цього видатного ученого й державного діяча згодом нарікли «творцем російського капіталізму». Професор цивільного права Г.І. Ейсман був власником цегляного заводу на річці Либідь, а також певний час – міським головою. Професор права М.К. Ренненкампф разом із професором Ф.Ф. Мерінгом заснували Товариство горілчаних заводів.

Професор Ф.Ф. Ергарт відкрив взуттєву артіль. А учений аптекар Київського університету М.М. Неєзе першим у Києві розпочав торгівлю фармацевтичними товарами[34]. Чимало професорів Харківського університету придбали в місті кам'яні будинки. За свідченням М.І. Костомарова, який і сам під час навчання у Харкові мешкав на квартирі одного з професорів, пансіонерство практикували майже усі викладачі, які мали власне житло й могли дозволити собі розміщувати у вільних кімнатах студентів. Так, професор Т.Ф. Степанов став брати до свого дому пансіонерів вже на третій рік після початку роботи в Харківському університеті, отримуючи від кожного з них щороку в середньому 1500 руб.[35]

У період реформ імператора Олександра ІІ, у 1863 р. був виданий новий загальноуніверситетський Статут. У процесі його вироблення жваво обговорювалося й питання матеріального забезпечення професорсько-викладацьких кадрів університетів. Превалювала думка про необхідність суттєвого підвищення грошового утримання працівників вищих навчальних закладів. Це бажання мотивувалося відчутним зростанням цін на життя та зменшенням купівельної спроможності рубля. Так, відомий російський економіст, професор Горлов склав 1862 р. приблизний розрахунок мінімальних витрат невеликої професорської родини. Зазначимо, що сума, яка складала 2932 руб. 50 коп. ср., була підрахована за умов, що в такій родині не будуть хворіти, приймати гостей, утримувати дачу, подорожувати, їздити на курортний відпочинок тощо. Для поміркованого задоволення необхідних потреб, на думку Горлова, професором потрібно було збільшити річний бюджет до 4000 руб. ср., а при 5000 руб. ср. життя професора могло б стати цілком прийнятним в усіх сенсах[36].

Розрахунки ад'юнкта В. Патканова, що були зроблені на початку 1860-х рр., показують приблизні суми річних грошових витрат учених університетів Російської імперії. Наведені цифри доводять, що більшість витрат науково-педагогічних працівників, як і в попередні роки, становила оплата за харчування й житло, наймання прислуги, виховання та навчання дітей, придбання ліків, наукової і художньої літератури тощо. За підрахунками радянського історика П.А. Зайончковського, у сер. 1860-х рр. від 25% до 30% окладу вітчизняного університетського професора витрачалося на їжу. Утримання житла обходилося йому від 15% до 20%; купівля одягу – від 10% до 12%; побутові й фізіологічні потреби, послуги лікаря – від 6% до 8%; а задоволення культурних і духовних потреб – від 5% до 7%[37]. Але слід зауважити, що це наведені витрати лише самого професора, а якщо він ще й мав власну родину, то на її утримання необхідно було витрачати набагато більше грошей. Попри означені пропозиції, розмір грошового утримання професорсько-викладацьких кадрів за штатами Статуту 1863 р. хоч і був підвищений майже вдвічі, але не вповні відповідав бажанням та очікуванням університетських працівників. В умовах здійснення економічних реформ ординарним професорам Харківського й Київського університетів призначалися на рік: оклад – 2400 руб. ср., квартирні – 300 руб. ср., а також нова грошова

[32] Циркулярное предложение о том, чтобы профессоры и прочие преподаватели не принимали никаких должностей по другим ведомствам без разрешения начальств [23 декабря 1838 г.]. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1835–1849)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1866. Т. 2. Стб. 358–359.
[33] Биографический словарь… С. 110.
[34] Там само. С. 468.
[35] Багалей Д.И. Опыт истории… Т. 2 (1815–1835 гг.). С. 796.
[36] Доклад комиссии… С. 50–51.
[37] Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль, 1978. С. 81.

надбавка, так звані «столові», у розмірі 300 руб. ср. Отже, сумарна заробітна плата складала 3000 крб. ср. (або 10500 руб. старими асигнаціями).

Професори богослів'я зрівнялися за своїм матеріальним статусом із ординарними професорами й отримували також щорічну заробітну плату в розмірі 3000 руб. ср. Екстраординарні професори отримували оклад 1600 руб. ср., а також по 200 руб. ср. квартирних і столових (загальна сума – 2000 руб. ср. або 7000 руб. ас.), у доцентів, які прийшли на зміну ад'юнктам, оклад складав 900 руб. ср., квартирні та столові – по 150 руб. ср. (сумарно – 1200 крб. ср. чи 4200 крб. ас.), лекторам іноземних мов призначалося по 800 крб. ср. окладу та по 100 крб. ср. квартирних і столових (у сумі 1000 крб. ср. або 3500 крб. ас.)[38].

Відповідно зросли і грошові надбавки за виконання адміністративних посадових обов'язків в університетах. Так, ректору призначалося 1500 руб. ср. додаткової платні (що складало 5250 руб. ас.), проректору – 1000 руб. ср. (3500 руб. ас.), деканам – по 600 руб. ср. (2100 руб. ас.)[39], членам екзаменаційного комітету та секретарям факультетів – по 300 руб. ср. (1050 руб. ас.). Статутом 1863 р. також була закріплена в структурі університетів позаштатна посада приват-доцента. Платня цим викладачам виділялася не з державного бюджету, а зі «спеціальних коштів» університетів, які збиралися у вигляді оплати своєкоштними студентами за відвідування лекцій.

Значно меншим було грошове утримання професорських стипендіатів (аналогів сучасних аспірантів). Молоді люди, які готувалися до здобуття наукових ступенів і планували присвятити себе служінню освіті й науці, не належали до осіб, яких вповні забезпечувала держава. На поч. XIX ст., за встановленими Статутом 1804 р. штатами, їм призначалося річне грошове утримання в розмірі 300 руб. ас.[40] До кінця століття, зважаючи на суттєве подорожчання життя в імперії, воно збільшилося ненабагато – до 600 руб. ср. (2100 руб. ас.) річних для тих, хто залишався у вітчизняних університетах, і 1200 руб. ср. (4200 руб. ас.) – для відряджених на навчання за кордон. Але й ця невелика стипендія була недоступна більшості пошукачів наукових ступенів та університетських посад. Так, у сер. XIX ст. її отримували менше ніж 50% усіх тих, хто готувався при університетах до подальшої науково-педагогічної діяльності[41]. Висновки університетських комісій свідчать про нерозв'язання імперським урядом проблеми належного матеріального забезпечення молодих учених. Важливе значення для з'ясування того, в якому матеріальному становищі були професорсько-викладацькі кадри, має аналіз їх соціального забезпечення після завершення професійної кар'єри. Система нарахування пенсій науково-педагогічним працівникам вітчизняних університетів була встановлена від початку існування цих навчальних закладів. Як було вказано у вірчій грамоті відкритого 1805 р. Харківського університету, кожний професор, ад'юнкт чи лектор, який прослужив в університеті не менше 5 років і залишив роботу в цьому навчальному закладі, мав право на отримання пенсії. Професор чи ад'юнкт, який пропрацював у галузі освіти не менше 25 років, отримував звання заслуженого і при виході на відпочинок йому призначалася пенсія в розмірі повного посадового окладу, який він отримував протягом останнього року роботи в університеті. Виплачувалися ці пенсії до кінця життя поза відносно до того, жив відставний учений в Російській імперії чи за кордоном[42].

Тим науково-педагогічним працівникам, які прослужили в закладах Міністерства народної освіти менше ніж 25 років, призначалися пенсії в розмірі половини останнього річного посадового окладу або менше в залежності від терміну служби та посади. У випадку важкої хвороби професора чи викладача, у результаті якої він не міг більше займатися викладацькою і науковою роботою, йому також призначалася пенсія в розмірі половини річного окладу.

Також законом були передбачені грошові виплати сім'ям померлих в період роботи в університеті учених. Їх розміри визначались в залежності від терміну служби ученого у закладах Міністерства народної освіти та його посади. Виплачувались вони вдовам і дітям учених (до досягнення повноліття) як у формі одноразової допомоги, так і регулярних щорічних виплат. Так, вдова першого ректора Харківського університету І.С. Рижського піс-

---

[38] Штаты императорских российских университетов [18 июня 1863 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864). Штаты и приложения*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. С. 66–70.

[39] Там само. С. 67–68.

[40] Общий устав императорских российских университетов [18 июня 1863 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. Стб. 924, 943.

[41] Штаты императорских университетов: Московского, Харьковского и Казанского [5 ноября 1804 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825)*. Штаты и приложения. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. С. 12.

[42] Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I: 1825–1855 гг. Киев: Тип-я университета св. Владимира, 1896. С. 95.

ля його смерті в 1811 р. отримала для себе та малолітнього сина по 2000 руб. ас. одноразової допомоги й по 400 руб. ас. щорічних виплат, тобто 1/5 річного жалування чоловіка, оскільки він не відслужив 25 років[43]. Кошти на виплати пенсій і грошових допомог виділялися з пенсійного фонду, який був утворений у кожному імператорському університеті. Протягом XIX ст. система пенсійного забезпечення науково-педагогічних кадрів університетів неодноразово коригувалася, деталізувалася та оптимізувалася, але викладені вище основні її принципи залишалися незмінними. Так, з 18 листопада 1836 р., за виданим Міністерством народної освіти «Положенням про набуття чинів та про призначення пенсій і одноразових допомог за навчальною частиною Міністерства народної освіти», особам, які займалися викладацькою діяльністю, встановлювалися такі розміри пенсій: пропрацювавший бездоганно від 25 до 30 років професор отримував пенсію в розмірі повного останнього окладу свого жалування; від 20 до 25 років – дві третини окладу; від 15 до 20 років – третину окладу; від 10 до 15 років – одноразову допомогу у розмірі повного річного окладу. До того ж за кожні наступні 5 років вислуги особі, яка вже відслужила 25-річний термін, додатково нараховувалася ще 1/5 частина від розміру пенсії, яка виплачувалася їй на той час. Лише з 1832 р. почало діяти правило, згідно з яким заслуженим професорам, котрі продовжували працювати в університетах, одночасно виплачувалися як посадовий оклад, так і пенсія. Звання заслуженого професора присуджувалося тим ученим, які перебували на посадах ординарного чи екстраординарного професора й сумарно прослужили 25 років у галузі університетської освіти.

Усі інші професори й викладачі мали право на отримання пенсії лише після закінчення служби в університеті, а до того часу їм виплачувалося лише жалування в розмірі посадового окладу. Про це йшлося в постанові Міністерства народної освіти від 9 листопада 1832 р. «Про правила отримання чиновниками пенсій за вислугу років»[44]. А з 9 квітня 1845 р. постановою Міністерства народної освіти «Про пояснення правил про пенсії за навчальною частиною» право одночасної виплати жалування й пенсії з надбавками за кожні наступні 5 років служби отримували вже не тільки заслужені професори, які працювали, а й усі інші науково-педагогічні кадри (ад'юнкти, доценти й лектори), які мали вислугу 25 років і залишалися на службі в університеті[45]. Під час апогею політичної реакції в імперії Микола I заборонив виплату пенсій всім викладачам, які працювали, але після приходу до влади ліберально налаштованого Олександра II такі виплати поновилися[46]. На сер. XIX ст. у порівнянні з іншими верствами населення науково-педагогічні кадри університетів вважались досить заможною категорією. Так, відомий український письменник, історик, етнограф і мандрівник Г.П. Данилевський свідчив, що, наприклад, жалування учителя і охоронця в приходському училищі одного з повітових центрів Харківської губернії у 1850-х рр. складало відповідно лише 5 і 6 крб. ср. на місяць[47].

Рівень матеріального добробуту науково-педагогічних працівників не завжди визначався розмірами університетського жалування. Як зазначалося вище, чимало професорів викладали за сумісництвом або були директорами, попечителями чи інспекторами в інших вищих і середніх навчальних закладах імперії, займались публіцистичною діяльністю в редакціях журналів і газет, працювали в цензурних комітетах, клініках і шпиталях, давали приватні уроки (медики займались приватною практикою), займали посади мирових суддів, були членами або членами-кореспондентами наукових академій і товариств[48].

Певним додатковим джерелом фінансових надходжень для науково-педагогічних кадрів були публікації їхніх наукових праць в університетських періодичних друкованих органах – наукових записках, вісниках, відомостях тощо. Як правило, отримані за реалізовані примірники кошти перераховувалися на користь авторів без відшкодування ними витрат університетам[49].

---

[43] Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР (XVIII в. – 1957 г.). Москва: Советская наука, 1958. С. 57.

[44] Утвердительные грамоты императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825)*. Санкт-Петербург: Типя Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 258, 254–261.

[45] О пояснении правил о пенсиях по учебной части [9 апреля 1845 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). Стб. 490.

[46] О восстановлении права на получение пенсий на службе сверх жалования служащим в учебных должностях [5 апреля 1855 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. Стб. 3–17.

[47] Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования Г.П. Данилевского. Харьков: Изд-е Заленского и Любарского. 1866. С. 335.

[48] Киев и университет св. Владимира… С. 95.

[49] Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета… С. 465.

Деякі учені дворянського походження володіли спадковими родовими маєтками. Наприклад, у др. пол. XIX ст. в Харківському університеті серед викладачів налічувалося чотири великих землевласника, а в Київському таких було сім[50]. Декому з викладачів діставалися значні статки від власних дружин, померлих родичів тощо. Мільйонними капіталами володіли професори Київського університету Ф.Ф. Мерінг і О.П. Матвєєв. Іноді заможність професорських родин забезпечували не тільки вони самі, а й їхні дружини. Так, дружина професора Харківського університету Делявіна утримувала найкращий в Харкові жіночий пансіон[51]. А дружина іншого харківського професора – Маурера, завдяки виготовленню модних речей навіть допомагала існувати йому самому після того, як він залишив службу в університеті[52].

Чимало професорів, яким вдалося накопичити протягом життя чималі суми коштів, витрачали їх на благодійність. Наприклад, професор медичного факультету Харківського університету В.Г. Лашкевич заповів університетській клініці 20000 руб. і стільки ж нужденним студентам, учням ремісничого училища й жителям села, де він народився[53].

Всесвітньо відомий учений Д.І. Менделєєв стверджував, що кар'єра професора в Російській імперії не є привабливою ні в матеріальному, ні в правовому відношенні. «Потрібно, щоб учені жили в достатку, як ми це бачимо не лише в Англії чи Америці, але й навіть в порівняно незаможній Німеччині, якщо бажаємо, щоб до справи залучались найкращі люди», – вважав він[54].

Отже, протягом дореформеної доби XIX ст. царський уряд фінансово не забезпечував належним чином науково-педагогічні кадри українських університетів. Проте, порівняно з іншими верствами населення (робітники, селяни, духівництво тощо) матеріальне становище працівників освіти й науки перебувало на пристойному рівні. Державна служба давала можливість професорсько-викладацькому складу університетів отримувати бажані чини та ранги. Професорська еліта мала можливість брати участь в діяльності вчених рад і правлінь університетів, роботі міністерств, державних комітетів тощо, отримувати додаткові оклади та високі пенсії. Але рядові науково-педагогічні працівники (особливо молоді учені) не були належним чином фінансово забезпечені. Порівняно невисоке матеріальне становище призводило до відтоку висококваліфікованих фахівців освіти й науки в інші галузі державної служби.

Позитивним явищем було запровадження державних і приватних стипендій для талановитої студентської молоді і осіб, які прагнули здобути наукові ступені та присвятити себе науково-педагогічній діяльності, на період підготовки ними дисертацій, навчання та стажування за кордоном і у вищих навчальних закладах Російської імперії. Проте розміри такої підтримки були недостатніми. Переважну більшість науково-педагогічної інтелігенції університетів Наддніпрянської України першої половини XIX ст. за рівнем матеріального становища можна було прирівняти до так званого «середнього класу» країн Західної Європи. Соціально-економічне становище професорсько-викладацьких кадрів загалом дозволяло їм належним чином виконувати свою соціальну функцію і професійні обов'язки – займатися педагогічною й науково-дослідною діяльністю, підтримувати зв'язки з європейською ученою спільнотою й брати участь у громадському житті й культурно-просвітницькій роботі.

Втім постійна залежність від державного фінансування, приналежність до станово-чиновницької бюрократії зумовлювали певну консервативність працівників науково-освітньої галузі. Враховуючи рівень їх соціального статусу в суспільстві, можна зрозуміти висновки професорських комісій про недостатнє фінансування наукових і освітніх закладів імперії в цілому та їх науково-педагогічних кадрів. З огляду на постійне подорожчання життя й інфляційні процеси в імперії, підвищення посадових окладів професорів і викладачів не призводили до покращення їхнього добробуту. Відтак професори змушені були вдаватися до сторонніх занять на шкоду своїй університетській діяльності, яку вони поєднували з викладанням за сумісництвом в інших вищих і середніх навчальних закладах та виконанням обов'язків директорів, інспекторів і попечителів у них. Учені-медики шукали роботи в лікарнях і шпиталях, а також займались лікарською практикою. Дехто давав уроки в приватних домах, інші прагнули працювати в цензурних комітетах. Відтак можна стверджувати, що хронічна недоукомплектованість університетських посад протягом всієї

[50] Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 г. Москва: Наука, 1976. С. 186.
[51] Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 гг. *Русская старина.* 1907. Август. № 8. С. 377.
[52] Маслійчук В.Л. Харківський університет 1838 р. в подорожніх записках Й.Г. Коля. *Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківский історіографічний зб*. Харків, 2002. Вип. 5. С. 98.
[53] Кононенко В.И. Ученик С.П. Боткина – В.Г. Лашкевич. *Врачебное дело.* 1954. № 6. С. 548.
[54] Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. Ленинград: Ленинградское отделение «Наука», 1983. С. 66–67.

дореформеної доби XIX ст. була викликана насамперед незадовільним фінансовим утриманням професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Із тієї само причини чимало талановитих молодих учених віддавали перевагу державній чиновницькій службі перед науково-педагогічною кар'єрою. Недостатнє матеріальне забезпечення професорсько-викладацьких кадрів університетів разом із іншими напрямками науково-освітньої політики царського уряду обумовлювали постійне відставання Російської імперії, й Наддніпрянської України як її складової частини, у цій галузі від розвинених країн Європи.

References

Bakirov V., Dukhopelnykov V., Zaitsev B. ta in. (2004). Kharkivskyi natsionalnyi universytet im. V.N. Karazina za 200 r. [V.N. Karazin Kharkiv National University for 200 years]. 750 p. Harkiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, Україна, 01001).

Pylypenko Oleksandr – Doctor of Historical science, Professor of Human study department National university of food technologies (68 Volodimirska Str., Kyiv, Ukraine, 01001).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

SOCIAL-ECONOMIC SITUATION OF TEACHERS OF NADDNIPRYANKA UKRAINE UNIVERSITIES IN THE FIRST HALF OF THE XIX C.

The purpose *of the investigation is to cover the material and financial situation, living conditions of national scientist of the pre-reform era of the XIX c.*

Research methods *were selected in accordance with the set goal on the basis of the principles of objectivism and scientificity.* ***The method of analysis*** *and deduction was mainly used to interpret archival sources.* ***The scientific novelty*** *of the work is closely related to the purpose, as it analyzes the printed and archival documents and sources that allow to establish important historical facts of the history of Ukraine in the XIX c.* ***Conclusions****. After the establishment of the Harkiv and Kyiv Imperial Universities, among other measures of the Ministry of Public Education in the matter of their effective functioning, the material support of scientific and pedagogical staff was of great importance. In comparison with other social strata of the Russian Empire, university professors belonged to the highest paid category of the population. They had the opportunity to support their families, servants, pay utilities o ride in a business trip abroad, and sometimes even to engage in charity.*

Key words: *univerity, scientific and pedagogical workers, material support, social economic situation, money.*

Дата подання: 29 травня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 20 червня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Соціально-економічне становище викладачів університетів Наддніпрянської України у першій половині XIX ст. *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 87–96. DOI: 10.5281/zenodo.7186718.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2022). Sotsialno-ekonomichne stanovyshche vykladachiv universytetiv Naddnipr ianskoi Ukrainy u pershii polovyni XIX st. [Social-economic situation of teachers of Naddnipryanka Ukraine universities in the first half of the 19th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 87–96. DOI: 10.5281/zenodo.7186718.

УДК 929.52Сокальські:021.61:004:378.4(477.54-21)

Ксенія Сорокіна

●

МАТЕРІАЛИ ДО ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТУ РОДИНИ СОКАЛЬСЬКИХ В КОЛЕКЦІЯХ ЕЛЕКТРОННОГО РЕПОЗИТАРІЮ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

DOI: 10.5281/zenodo.7190019
© К. Сорокіна, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4130-038X

Стаття створена з ***метою*** *аналізу корпусу архівних документів із електронного репозитарію Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, що дозволяють встановити основні події особистого та професійного життя представників відомої української родини Сокальських. Відтак* ***основними завданнями****, які ставить автор, є розподіл джерел за категоріями та їх аналіз із короткими коментарями до кожної конкретної персоналії.* ***Наукова новизна*** *дослідження в свою чергу полягає в розкритті потенціалу архівних евристичних пошуків, проведених автором із метою створення комплексного просопографічного портрету родини. До того ж акцентується увага на маловідомих раніше архівних матеріалах до біографії Сокальських. У* ***висновках*** *наголошено на значній інформативності джерел із колекцій інституційного цифрового архіву, що дозволяє відновити та репрезентувати певні сюжети біографії та наукової діяльності членів родини Сокальських. Однією із перспектив подальшого дослідження цієї теми є залучення документів із фондів низки інших архівосховищ України.*

Ключові слова: *просопографія, родина Сокальських, Харківський імператорський університет, електронний репозитарій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.*

Відома харківська родина Сокальських, до якої належать – економіст, статистик, професор Харківського імператорського університету Петро Іванович Сокальський (1794–1858) та його сини: економіст, статистик, публіцист, професор Харківського імператорського університету Іван Петрович Сокальський (1830–1897); публіцист, головний редактор газети «Одесский вестник» (протягом 1857–1871 рр.) Микола Петрович Сокальський (1831–1871); композитор, публіцист Петро Петрович Сокальський (1832–1887) – уже неодноразово ставала об'єктом наукових досліджень у вітчизняній науці. Вчені-історики та вчені-мистецтвознавці, як правило, зверталися до окремих біографічних моментів або векторів активності Сокальських. Тож досліджувалися музична творчість[1], редакторська та видавнича діяльність[2], публіцистичний доробок[3] тощо. Побачив світ і біографічний нарис, присвячений П.П. Сокальському[4]

Такий стан наукової розробки теми тривалий час слугує підґрунтям для створення комплексного просопографічного дослідження родини Сокальських, спираючись на корпус архівних джерел. Особливий інтерес у контексті евристичного пошуку становлять матеріали електронного репозитарію Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна[5] (раніше Харківського імператорського університету (далі – ХІУ) – як alma mater Сокальських). Цей інституційний цифровий архів, створений із метою накопичення, систематизації та зберігання документів наукового, освітнього та методичного призначення, зокрема містить спільноту «Alma mater – до 215-річчя Харківського університету» (налічує 1954 відцифрованих одиниць), що складається з колекцій «Перші видан-

[1] Мирошниченко С.В. Становление музыкального профессионализма в Одессе (доконсерваторский период). Одесса: Астропринт, 2013. 228 с.
[2] Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). Одесса: Астропринт, 2002. 408 с.
[3] Гончарук Т.Г. Деякі аспекти полеміки щодо одеського порто-франко на сторінках преси XIX ст. *Записки исторического факультета*. 1999. Вип. 8. С. 123–126; Гончарук Т.Г., Синявська О.О. «Одесский Вестник» про недільні школи поч. 1860-х рр. *Записки історичного факультету*. 2004. Вип. 15. С. 408–422; Гончарук Т.Г. Стаття «Одесского вестника» 1862 р. на захист українського журналу «Основа». *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2016. Вип. 20. С. 110–121; Його ж. Тариф 1822 року і протекціоністська митна політика Росії першої пол. XIX ст. (історіографія проблеми). *Записки історичного факультету*. 1996. Вип. 2, історія України. С. 20–30.
[4] Каришева Т.І. П.П. Сокальський. Нарис про життя та творчість. Київ: Державне вид-во Образотворчого мистецтва та музичної літератури УРСР, 1959. 278 с.
[5] Electronic Kharkiv National University Institutional Repository. *eKhNUIR*. URL: http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/.

ня Імператорського Харківського університету» (257 відцифрованих одиниць) та «Харківський університет у фотографіях» (77 відцифрованих одиниць), а також містить підрозділ «Історія Харківського університету» (1381 відцифрована одиниця). Останні є цінною джерельною базою із загальної історії університету, освітнього процесу та науково-дослідної діяльності, проваджуваних протягом XIX–XX ст. Серед матеріалів – низка розрізнених за часом та змістом документів, що стосуються особистої й професійної біографії представників родини Сокальських.

Відповідно до змісту, перелічені вище матеріали цілком можуть бути класифіковані за категоріями:

– «Списки Преподавателей и Чиновников Императорского Харьковского университета»;

– «Списки студентов, ветеринарных воспитанников и вольнослушающих Императорского Харьковского университета»;

– «Обозрения преподавания предметов в Императорском Харьковском университете»;

– «Распределения лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете»;

– наукові та публіцистичні праці представників родини Сокальських;

– комплекс матеріалів, що висвітлюють зв'язки родини Сокальських із іншими представниками української інтелігенції, національного руху другої половини XIX ст.;

– ілюстративні матеріали.

Наведемо та проаналізуємо деякі з означених джерел, супроводжуючи короткими коментарями, відповідно до кожної конкретної персоналії (зважаючи на довготривалість періоду викладання П.І. Сокальського та І.П. Сокальського на базі ХІУ, вважаємо за доцільне розглянути в рамках цієї статті лише ті документи, що стосуються нижньої та верхньої хронологічних меж).

Голова родини – Петро Іванович Сокальський: 1819 р. закінчив ХІУ та залишився при ньому для того, щоб займатися науковою діяльністю. У 1820-х рр. нетривалий час читав латину у Слобідсько-українській гімназії. 1834 р. став екстраординарним професором ХІУ та почав першим у Харкові викладати політекономію та статистику. Із певних причин ступеня доктора П.І. Сокальський так і не отримав, його наукову працю «Что составляет главный фонд народного богатства» було визнано незадовільною, тому він не міг більше залишатися на кафедрі та був звільнений у 1849 р.[6]

Спираючись на відомості зі «Списков Преподавателей и Чиновников Императорского Харьковского университета», констатуємо, що колезький радник П.І. Сокальський обіймав посаду Ординарного професора по кафедрі Політичної Економії та Статистики 1-го відділення Філософського факультету, мав відзнаку за 15 років бездоганної служби (1840–1841 н. р.)[7]; згодом – Статський радник, Ординарний професор кафедри Політекономії 1-го відділення Філософського факультету з відзнакою вже за 20 років бездоганної служби (1848–1849 н. р.)[8].

Додаткові відомості стосовно авторської методики викладання П.І. Сокальського беремо з «Обозрений преподавания предметов в Императорском Харьковском университете». Наприклад, *1839–1840 н. р.* – Екстраординарний проф. П.І. Сокальський читав для 3 курсу 1-го Відділення Філософського факультету та 2 курсу Юридичного Факультету Політекономію за Се та Шторхом (Шторх Андрій Карлович (1766–1835) – рос. економіст. Се – імовірно, одруківка прізвища франц. економіста, автора передруку курсу політекономії Шторха – Жана-Батиста Сея (1767–1832)) у 1-му півріччі – попередні відомості та про утворення багатства, у 2-му – про розподіл та вжиток багатства. По 6 год./тиж.[9] *1848–1849 н. р.* – 1-ше півріччя приділялося викладачем системі політекономії. 2-ге – її історії. По 4 год./тиж. Юридичний факультет – аналогічно[10].

---

[6] Сорокіна К.І. Діячі українського громадського та культурницького руху Одеси кінця 1850-х – першої пол. 1870-х рр.: просопографічний портрет. Одеса, 2018. С. 41–50.

[7] Список профессоров и преподавателей Императорского Харьковского университета на 1840–1841 учебный год. *Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1840–1841 учебный год. Харьков, 1840*. С. 3–7. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8808.

[8] Список профессоров и преподавателей… на 1848–1849 учебный год. *Обозрение преподавания предметов… на 1848–1849 учебный год. Харьков, 1848*. С. 3–8. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8828.

[9] Обозрение преподавания… на 1839–1840 академический год. *Харьковский Императорский университет*. Харьков: В Университетской тип-и, 1839. С. 5. Конволют. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8800.

[10] Обозрение преподавания… на 1848–1849 учебный год. *Харьковский Императорский университет*. Харьков: В Университетской тип-и, 1848. С. 10; С. 17. Конволют. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8826.

Як бачимо, за роки викладання на Філософському та Юридичному факультетах ХІУ, П.І. Сокальський встиг пройти шлях від екстраординарного до ординарного професора, а також піднятися в «Табелі про ранги» від колезького до статського радника. Професора було двічі нагороджено за бездоганну службу, а його курс політекономії спирався на новітні розробки провідних європейських вчених-економістів ХІХ ст.

Іван Петрович Сокальський – старший із братів Сокальських. Із 1845 по 1849 рр. навчався на філософському факультеті ХІУ. 1849 р. – блискавично захистив мистецтвознавчу роботу «О трагедии Тесписа» на здобуття ступеня кандидата та отримав переведення до Одеси. Протягом 1851–1858 рр. викладав політекономію, комерцію та статистику в Одеському Рішельєвському ліцеї (до 1854 р. – у статусі ад'юнкта, з 1855 р. – професора). 1852 р. (за іншими даними 1853 р.) – захистив дисертацію «О значении совместничества в области промышленности». 1857 р. певний час редагував газету «Одесский вестник». 1858 р. отримав запрошення викладати в ХІУ, повернувся до Харкова, де і працював до раптової смерті в 1897 р.[11]

В «Списках студентов, ветеринарных воспитанников и вольнослушающих Императорского Харьковского университета» за 1845–1846 н. р. зазначено, що 25 серпня 1845 р. І.П. Сокальського було зараховано на 1 курс 1-го відділення філософського факультету ХІУ (з примітками: «православного віросповідання», «син професора», «на власному утриманні», «попередньо закінчів пансіон Зимницьких» (приватний навчальний заклад Харкова середини ХІХ ст.))[12]. «Списки» за 1846–1847 н.р. додатково сповіщали, що Іван Петрович мав дворянське походження[13]. У 1849 р. закінчив навчальний курс[14].

Щодо науково-педагогічної діяльності при ХІУ, І.П. Сокальський фактично продовжив курс свого батька. Зміни полягали лише в реорганізації факультетів та додаванні статистики. Так, *1858–1859 н. р.* надвірного радника, магістра політекономії та статистики І.П. Сокальського вперше згадано як такого, що обіймає посаду екстраординарного професора історико-філологічного факультету. Він читав студентам 4 курсу історико-філологічного факультету та студентам 2 і 3 курсів юридичного факультетів політекономію, згідно з затвердженою Міністерством народної просвіти програмою, по 4 год./тиж. та студентам 3 курсу історико-філологічного факультету статистику по 2 год./тиж.[15]Протягом *1860–1861 н. р.* – І.П. Сокальський фігурує вже в статусі колезького радника[16]. У *1895–1896 н. р.* – читав статистику та торгівельне право слухачам юридичного факультету[17].

Додамо, що частина наукового доробку, ряд інших праць та передруки промов І.П. Сокальського також перебувають в колекціях репозитарію. Скажімо, замітка професора «Для соискания медали представлено два сочинения. Одно из них под эпиграфом "Viribus unitis", другое под эпиграфом "Suum cuique"», розміщена 1893 р. в «Записках Императорского Харьковского Университета». У ній подано аналіз двох зазначених творів із зауваженнями рецензента. Останні не були надто критичними та передбачали певні зміни задля майбутньої публікації текстів-номінантів на золоті медалі[18].

У 1894 р. вийшов передрук лекції проф. А.М. Стоянова «Воспоминания о Д.И. Каченовском»[19] (Каченовський Д.І. (1827–1872) – український вчений-правознавець; вихованець, згодом викладач ХІУ), що вперше була опублікована окремою брошурою 1874 р. та встигла стати біографічною рідкістю. До основного тексту спогадів було додано промову проф. І.П. Сокальського, виголошену на похованні Д.І. Каченовського 23 грудня 1872 р. (передруковано з «Харківських губернських відомостей» від 30 грудня 1872 р.). Підпис до

---

[11] Сорокіна К.І. Діячі українського громадського та культурницького руху Одеси… С. 41–50.

[12] Список студентов, ветеринарных воспитанников и вольнослушающих Императорского Харьковского университета на 1845–1846 академический год. Харьков, 1845. 33 с. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/5297.

[13] Список студентов… на 1846–1847 академический год. Харьков, 1846. 32 с. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/5431.

[14] Список студентов… на 1848–1849 академический год. Харьков, 1848. 32 с. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/5468.

[15] Обозрение преподавания… на 1858–1859 учебный год. *Харьковский Императорский университет*. Харьков: В Университетской типографии, 1858. С. 4; С. 11. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8850.

[16] Обозрение преподавания… на 1860–1861 учебный год. *Харьковский Императорский университет*. Харьков: В Университетской тип-фии, 1860. С. 4. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8798.

[17] Распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1894–1895 акад. год. Харьков: В Университетской тип-фии, 1894. С. 103–161. Фрагмент конволюта. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/9585.

[18] Сокальский И. Для соискания медали представлено два сочинения. Одно из них под эпиграфом «Viribus unitis», другое под эпиграфом «Suum cuique». *Записки Императорского Харьковского университета*. Харьков, 1893. Кн. 2. С. 54–57, разд. паг. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8066.

[19] Стоянов А.Н., Сокальский И.П. Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков: Тип-я Адольфа Дарре, 1894. (Отдельные оттиски из *Записок Императорского Харьковского Университета*. Вып. I. 1894). С. 27–28. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12060.

промови свідчить про те, що в цей період І.П. Сокальський виконував обов'язки декана юридичного факультету ХІУ. Загалом, Д.І. Каченовського згадано як давнього щирого товариша, професійного науковця та відданого наставника.

Підводячи підсумок констатуємо, що І.П. Сокальський пішов шляхом свого батька, ставши провідним вченим-економістом при ХІУ. Протягом 1858–1897 рр. професор викладав слухачам університету курси, дотичні до курсів П.І. Сокальського, а також залишив по собі інформативний науковий та публіцистичний доробок.

Микола Петрович Сокальський протягом 1847–1851 рр. навчався на математичному факультеті ХІУ. У 1852 р. на запрошення І.П. Сокальського переїхав до Одеси, залишився на півдні України до смерті 1871 р. У 1857–1871 рр. (окрім 1858 р.) обіймав посаду головного редактора «Одесского вестника»[20].

В університетській документації відзначено: 27 серпня 1847 р. М.П. Сокальського було зараховано на 1 курс фізико-математичного факультету за розрядом математичних наук (з примітками «православного віросповідання», «син професора», «на власному утриманні», «попередньо закінчив пансіон Зимницьких»)[21]. У 1851 р. – закінчив 4 курс ХІУ (примітка «дворянин»)[22].

Петро Петрович Сокальський – у 1848–1852 рр. здобував освіту на природничому відділені ХІУ. 1852 р. як і М.П. Сокальський пристав на пропозицію старшого брата щодо переїзду до Одеси, в якій проживав (за винятком періодів роботи в США та навчання в СПб.) до смерті 1887 р. Після передчасної кончини Миколи Петровича – впродовж 1871–1876 рр. був головним редактором «Одеського вісника». Також відомий як композитор[23].

Згідно матеріалів репозитарію за 1848–1849 н. р.: 15 вересня 1848 р. П.П. Сокальського прийнято на 1 курс ХІУ за розрядом природничих наук (з примітками «православного віросповідання», «син професора», «на власному утриманні» та «д. р.» (рос.) стосовно попереднього місця навчання (пансіон Петро Петрович Зимницьких закінчів у 13-ти річному віці, тож майже три роки чекав на вступ до університету))[24]. У 1852 р. закінчив ХІУ (позначка «дворянин»)[25].

Враховуючи, що зв'язок біографії М.П. Сокальського та П.П. Сокальського з ХІУ обмежується лише періодом навчання, відзначимо й порівняно меншу кількість тематичних джерел у колекціях цифрового архіву.

Стосовно масиву матеріалів із особистих та професійних зв'язків родини Сокальських, то зацікавлення викликають джерела, що стосуються відомого українського історика, співзасновника «Кирило-Мефодіївського братства» М.І. Костомарова (1817–1885). Детальний аналіз цієї проблематики вже знайшов відображення в авторській статті «Микола Костомаров та родина Сокальських»[26], тож у цій публікації зупинимося на цьому питанні лише тезово. Так, із праці історикині О.Д. Багалій 1914 р. відомо, що під час навчання в ХІУ М.І. Костомаров певний час винаймав житло у проф. П.І. Сокальського, згодом підтримував тісні зв'язки з І.П. Сокальським. Останній навіть планував написати спогади про вченого, однак так і не здійснив свого наміру. Також вона наводить листи М.І. Костомарова до І.П. Сокальського, що в цілому стосуються тогочасного стану науки, виходу друком «Статистического листка» (видання 1882–1885 рр., редаговане І.П. Сокальським[27]) та певних особистих питань[28].

Зрештою, із категорії «ілюстративні матеріали» слід згадати «Альбом к 100-летию (1805–1905) Харьковского университета», виданий 1905 р. харківським фотографом «Ал. Мих. Иваницким» (рос.) за редакцією проф. Д.І. Багалія [29] На 20-му аркуші «Портре-

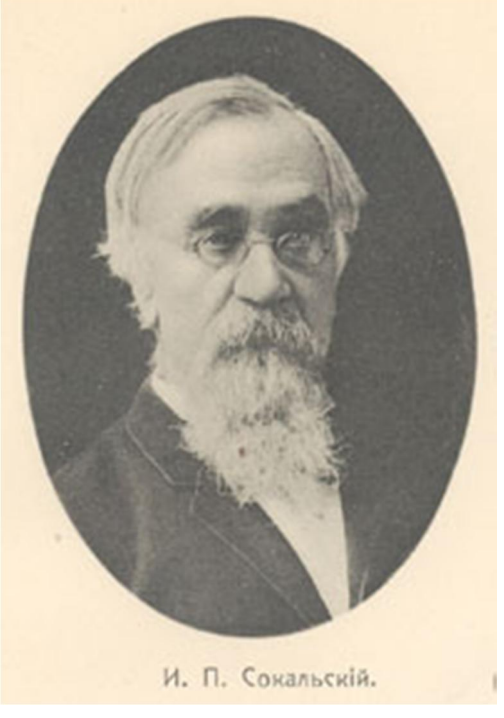
[20] Сорокіна К.І. Діячі українського громадського та культурницького руху Одеси… С. 41–50.
[21] Список студентов… на 1847–1848 академический год. Харьков, 1847. 34 с. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/5462.
[22] Список студентов… на 1850/1851 академический год. Харьков, 1850. 25 с. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/5479.
[23] Сорокіна К.І. Діячі українського громадського та культурницького руху Одеси… С. 41–50.
[24] Список студентов… на 1848–1849 академический год. Харьков, 1848. 32 с. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/5468.
[25] Список студентов… на 1851–1852 академический год. Харьков, 1851. 25 с. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/5478.
[26] Сорокіна К.І. Микола Костомаров та родина Сокальських. *Хаджибеївські читання. Мат. наук. конф. з історії України для студентів і аспірантів.* Одеса, 2016. С. 124–135.
[27] Вчера появился первый № «Статистического Листка», под редакциею профессора статистики Харьковского университета И.П. Сокальского. *Южный край*. Харьков, 1882. 16 (28) января. № 364. С. 2. *eSCRIPTORIUM*. URL: http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/10145.
[28] Багалей О.Д. Отношение Н.И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету. *Русская старина*. 1914. Т. 160. Дек. (№ 12). С. 465–480. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/6602.
[29] Альбом к 100-летию (1805–1905) Харьковского университета: Издан под ред. проф. Д.И. Багалея фотографом А.М. Иваницким. Харьков, 1905. 40 отд. л. фото. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/5723.

ты умерших и выбывших профессоров и преподавателей юридического факультета Императорского Харьковского Университета» серед інших представлений портрет І.П. Сокальського. Аналогічний портрет подано у виданні 1908 р. «Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)» (вміщений в серії світлин викладачів факультету, сторінки та нумерація відсутні)[30]. Обидва зображення представлені наприкінці статті.

Отже, на сьогодні в українській історіографії відсутнє комплексне просопографічне дослідження харківської родини Сокальських. Представники родини епізодично згадуються в краєзнавчих працях та загальних мистецтвознавчих дослідженнях. Виключення становлять наукові нариси, що висвітлюють життєвий та творчий шлях композитора та публіциста П.П. Сокальського. Подібний стан наукової розробки теми зумовлює актуальність досліджень, створених на основі архівних джерел. У контексті нашої теми на особливу увагу з-поміж архівних установ України заслуговує інституційний цифровий архів (електронний репозитарій) Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, раніше – Харківського імператорського університету.

Документи з історії родини Сокальських, що зберігаються в репозитарії, розпорошені та представлені в найрізноманітніших електронних колекціях. Найбільш інформативним джерелом є офіційна університетська документація, яка представлена списками студентів та слухачів, професорів та викладачів університету, оглядами викладання предметів, розкладами занять тощо за відповідні академічні та навчальні роки. Особливе значення мають також матеріали, що висвітлюють особисті та професійні зв'язки родини Сокальських, авторські наукові та публіцистичні праці й ілюстративні джерела. Саме вони допомагають репрезентувати окремі сюжети біографії та багатовекторної наукової роботи Сокальських.

Наявна джерельна база дозволяє значно розширити існуючі інформаційні рамки теми та може бути використана для історичних, біографічних, просопографічних, краєзнавчих досліджень. Перспективу подальшого вивчення заявленої проблематики вбачаємо в розгляді джерел, опущених в авторській наукові розвідці, та залученні архівних документів із фондів інших архівосховищ України, зокрема Державного архіву Одеської обл., Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

И. П. Сокальскій.

[30] Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьковский университет / под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. Харьков: Тип-я «Печатное дело», 1908. VIII, 311, III, 22 с.: ил. *eKhNUIR*. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/9975.

20. Портреты умершихъ и выбывшихъ профессоровъ и преподавателей юридическаго факультета Императорскаго Харьковскаго Университета.

References

Grebtsova I.S. (2002). Periodicheskaya pechat v obshchestvennom razvitii Yuzhnogo stepnogo regiona Rossiyskoy imperii (Vtoraya tret XIX v.) [Periodicals in the social development of the Southern steppe region of the Russian Empire (Second third of the XIX c.)]. 408 p. Odessa, Ukraine.

Honcharuk T.H. (1999). Deiaki aspekty polemiky shchodo odeskoho porto-franko na storinkakh presy XIX st. [Some aspects of the controversy regarding the Odesa porto-franco in the press pages of the XIX c.]. *Zapysky ystorycheskoho fakulteta – Notes of the Faculty of History*. Is. 8. P. 123–126.

Honcharuk T.H., O.O. Syniavska. (2004). «Odesskyi Vestnyk» pro nedilni shkoly pochatku 1860-kh rr. [«Odessa Vestnyk» about Sunday schools in the beginning of 1860s]. *Zapysky ystorycheskoho fakulteta – Notes of the Faculty of History*. Is. 15. P. 408–422.

Honcharuk T.H. (2016). Stattia «Odesskoho vestnyka» 1862 r. na zakhyst ukrainskoho zhurnalu «Osnova» [An 1862 article from Odessa Vestnik in defense of the Ukrainian magazine «Osnova»]. *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh – Southwest. Odesyka. Historical and local lore scientific almanac.* Is. 20. P. 110–121.

Honcharuk T.H. (1996). Taryf 1822 r. i protektsionistska mytna polityka Rosii pershoi polovyny XIX st. (istoriohrafiia problemy) [The tariff of 1822 and the protectionist customs policy of Russia in the first half of the XIX c. (historiography of the problem)]. *Zapysky ystorycheskoho fakulteta – Notes of the Faculty of History*. Is. 2, the history of Ukraine. P. 20–30.

Miroshnichenko S.V. (2013). Stanovleniye muzykalnogo professionalizma v Odesse (dokonservatorskiy period) [Formation of musical professionalism in Odesa (pre-conservatory period)]. 228 s. Odesa, Ukraine.

Sorokina K.I. (2018). Diiachi ukrainskoho hromadskoho ta kulturnytskoho rukhu Odesy kintsia 1850-kh – pershoi pol. 1870-kh rr.: prosopohrafichnyi portret [Activists of the Ukrainian public and cultural movement in Odesa at the end of the 1850s – the first half 1870s: prosopographic portrait]. P. 41–50. Odesa, Ukraine.

Sorokina K.I. (2016). Mykola Kostomarov ta rodyna Sokalskykh [Mykola Kostomarov and the Sokalski family]. *Khadzhybeivski chytannia. Materialy naukovoi konferentsii z istorii Ukrainy dlia studentiv i aspirantiv – Khadzhibeiv readings. Mat. of scientific conf. on the history of Ukraine for students and postgraduates.* P. 124–135. Odesa, Ukraine.

Сорокіна Ксенія Ігорівна – аспірантка кафедри історії та етнографії України Державного університету «Одеська політехніка» (Одеса, пр. Шевченка, 1).

Sorokina Kseniia – post-graduate student of the Department of History and Ethnography of Ukraine, «Odesa Polytechnic» State University (Odesa, 1 T. Shevchenko Av.).

E-mail: oksanawerty@gmail.com

THE MATERIALS FOR THE PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT OF THE SOKALSKI FAMILY IN THE COLLECTIONS OF THE ELECTRONIC REPOSITORY OF V.N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

The purpose of the article *is the analysis of corpus of archival documents from the electronic repository of V.N. Karazin Kharkiv National University, which makes the opportunity to reconstruct the main events of the personal and professional life of members of the famous Ukrainian Sokalski family.* ***The main objectives of the study*** *are the classification of sources by categories and their characteristic with brief comments on each particular person.* ***The scientific novelty*** *of the research, for its part, is the realization of the potential of the archival heuristic searches made by the author in order to create a complex prosographic portrait of the Sokalsi family. In addition, the author focuses on previously little-known archival materials for the biography of the Sokalsi family. In* ***the conclusions*** *the author highlights the significant information content of the sources from the collections of the institutional digital archive, which makes it possible to restore and present some stories of the biography and scientific activities of members of the Sokalski family. As a perspective for further researches on this topic, the author proposes to attract the archival documents from the funds of other archives of Ukraine.*

Key words: *prosopography, Sokalski family, Kharkiv Imperial University, electronic repository of V.N. Karazin Kharkiv National University.*

Дата подання: 29 листопада 2021 р.
Дата затвердження до друку: 18 травня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сорокіна К. Матеріали до просопографічного портрету родини Сокальських в колекціях електронного репозитарію Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 97–103. DOI: 10.5281/zenodo.7190019.

Цитування за стандартом APA

Sorokina, K. (2022). Materialy do prosopohrafichnoho portretu rodyny Sokalskykh v kolektsiiakh elektronnoho repozytariiu Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina [The materials for the prosopographic portrait of the Sokalski family in the collections of the electronic repository of V.N. Karazin Kharkiv National University]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 97–103. DOI: 10.5281/zenodo.7190019.

УДК 82-1:27-36Йос+821.411.172.3.09-97]:398

Світлана Шуміло

●

ДУХОВНИЙ ВІРШ «ПЛАЧ ЙОСИПА ПРЕКРАСНОГО» ТА ЙОГО СИРІЙСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ДЖЕРЕЛО

DOI: 10.5281/zenodo.7245051
© С. Шуміло, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2633-284X

Запропоновано порівняльний аналіз духовного вірша «Плач Йосипа Прекрасного» та проповіді Єфрема Сирина про старозавітного праведника Йосипа. Використано компаративний ***метод. Новизна*** *статті полягає у виявленні літературного джерела давньоруського духовного вірша, яким є перекладний текст проповіді Єфрема Сирина. Улюблений письменник русичів Єфрем Сирин був таким популярним за середньовіччя, що його твори, як гадаємо, увійшли до усного виконання народними співцями, можливо, паломниками, та вплинули на створення фольклорного вірша про Йосипа. Найтрагічніший та найліричніший фрагмент проповіді – це плач Йосипа над могилою матері, коли його, уже полоненого, везуть у Єгипет на продаж. Єфрем Сирин любив створювати різного роду літературні плачі, у його творчості їх можна нарахувати кілька десятків, та, імовірно, саме ця особливість його стилю припадала до душі нашим предкам, оскільки плач є складовою багатьох фольклорних творів слов'ян, гімнографічних текстів та проповідей. Плач як те, що розчулює та особисто вражає (порівняємо з плачем Ярославни), часто є центральним моментом у нашому давньому творі.* ***Висновок:*** *мета повчань та проповідей Єфрема Сирина полягає не в дидактиці, а в створенні молитовного настрою, залученні читача до своєї молитви, до крайнього розчулення та славослів'я. Ось звідки відчуття «спорідненості», із якою прийняли Єфрема Сирина слов'яни. Створення фольклорного твору на основі ранньосередньовічної проповіді – унікальний момент давньоруської народної творчості. Відомо, що Слова Єфрема Сирина адресовані не кому-небудь, а незайманим, молодим чистим дівицям, які так добре відгукуються на ліричну складову проповіді та повчання, і що наші предки також найчастіше обирають саме сирійського проповідника серед отців Церкви для перекладу, переписування та вивчення напам'ять і так заглиблюються в його настрої, що одна з проповідей стає фольклорним твором.*

Ключові слова: *Єфрем Сирин, Київська Русь, середньовічна проповідь, «Плач Йосипа Прекрасного», літературне джерело.*

Духовні вірші – явище напрочуд неоднорідне, не лише за часом їх створення, стилістикою та ідейним наповненням, а й за походженням, яке, здається, великою мірою і зумовлює їхню неоднорідність.

Тим не менш, саме джерелознавчі роботи про духовні вірші дуже рідкісні в медієвістиці, як зазначає С.Є. Нікітіна: «Незважаючи на низку оригінальних і глибоких робіт, присвячених окремим сюжетам, один із дослідників початку XX століття, О.В. Ристенко, мав підстави сказати, що "духовним віршам якось не надто пощастило в нашій науці ... джерела загадкові, немає пристойного наукового видання, відомі збірники не задовольняють вимог сучасної науки". Зазначаючи, що міфологічна школа боялася книжних джерел, він наголошував на необхідності розробки пам'яток апокрифічної літератури та паралельних розвідок у галузі билин та духовних віршів, сам Ристенко проробив таку роботу в книзі про святого Георгія[1]. Через 8 років вийшла фундаментальна робота В.П. Адріанової-Перетц, присвячена аналізу різних редакцій *Житія Олексія Божого чоловіка* і духовних віршів, що виникли на їх основі[2]. Однак цей напрям практично не розвинувся»[3].

[1] Рыстенко А.В. Легенды о Св. Георгии и драконе в византийской и славянорусской литературах. Одесса: Экономическая типография, 1909.
[2] Адрианова В.П. Житие Алексея человека Божия в древней русской литературе и народной словесности. Петроград.: Тип-я Я. Башмакова, 1917.

Отже, саме проблема походження духовних поезій потребує дослідження. Загальноприйняту думку про генезу цього жанру викладено у «Православній енциклопедії»: «У руській культурі до XVII ст. формування духовних віршів відбувалося двома шляхами: на фольклорному рівні виникали та засвоювалися епічні та ліро-епічні вірші, що мали апокрифічне походження та набували фольклорної стилістики; лише на рівні "високої літератури" створювалися книжні вірші – "покаянны". Обидва напрями поєдналися в сучасних духовних віршах, найчастіше в старообрядницьких»[4]. Однак зазначені два шляхи походження духовних віршів далеко не вичерпують проблему ґенези цього жанру, яка має вирішуватися окремо щодо кожного вірша. О.М. Веселовському належить кілька досліджень книжного походження духовних віршів, зокрема, *Пісні про Феодора* та *Пісні про Георгія і змія*. Веселовський вважав, що саме цей напрям – пошук книжних джерел для духовних віршів – є найбільш продуктивним, оскільки дозволяє не лише встановити генетичне коріння того чи іншого сюжету, а й відновити деякі загублені тексти європейської книжності.[5]

Духовні вірші, що спираються на книжне джерело, пропонують слухачеві чи читачеві суттєво перероблену інформацію, так би мовити, наближають книжний виклад до народного сприйняття. Це наближення багатьма вченими оцінюється як одна з найважливіших функцій духовних віршів. Так, Ф.І. Буслаєв писав: «Щодо духовного вірша, то у ньому наші предки знайшли примирення освіченої християнської думки з народною поетичною творчістю»[6]. Такі само міркування висловлював і Г.П. Федотов: «Духовні співці є посередниками між Церквою та народом, вони перекладають народною мовою те, що найбільше вражає їх у візантійсько-московському (правильніше – візантійсько-руському – *С.Ш.*) книжному фонді православ'я»[7]. «Переклад народною мовою», про який говорить Федотов, полягав у варіюванні сюжету, помітній зміні змісту, стилістики, навіть власних назв. Наприклад, замість «Ієрусалим», як слід було б вимовляти церковнослов'янською, у духовних віршах трапляється «Єрузалім», замість «Іордан» – «Єрдан» тощо[8].

Перероблялися й самі сюжети книжних творів, поєднуючись із казковими чи билинними: наприклад, Житіє святого Георгія поєдналося із сюжетом про Іллю та змія, як пише про це Веселовський[9].

На цьому тлі дещо осібно стоїть духовний вірш *Плач Йосипа Прекрасного*: у ньому збережені як біблійний сюжет про Йосипа, сина праотця Якова, так і правильні церковнослов'янські назви, граматика церковнослов'янської мови, книжна стилістика, поетична мова: збережені імена «Іосиф», «Іаков» замість звичних для духовних віршів «Осип», «Яків». Особливо яскраво це увиразнюється під час порівняння з духовним віршем *Осип Прекрасний*, абсолютно фольклорним як за стилістикою, так і за сюжетною наповненістю. У збірнику духовних поезій Ф.М. Селіванова[10] ці два твори стоять поруч і ніби відтіняють один одного, втілюючи кожен свою традицію.

Висновок про книжне походження *Плачу про Йосипа Прекрасного* здається очевидним. Але перш ніж перейти до безпосереднього розгляду його літературного джерела, звернемо увагу на особливості побутування цього духовного вірша.

Попри специфічну стилістику, а, можливо, і завдяки їй, цей вірш мав особливо широке ходіння. Він є практично в усіх відомих наукових публікаціях духовних віршів: у збірці «Русь страждена», зібраному Є.О. Ляцьким за участю М.С. Платонова[11], «Голубиною книгою», виданою Л.Ф. Солощенком та Ю.С. Прокошиним[12], у збірнику «Вірші духовні», укладеному Ф.М. Селівановим та ін. Побутував цей вірш у народній традиції і в XX столітті серед християн-катакомбників, про що свідчать нові дослідження катакомбних руко-

---

[3] Никитина С.Е. «Духовные стихи» Г. Федотова и другие духовные стихи. *Федотов Г.П. Стихи духовные: Русская народная вера по духовным стихам*. Москва: Прогресс, Гнозис, 1991. С. 137.

[4] Серегина Н.С., Никитина С.Е. Духовные стихи. *Православная энциклопедия*. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2008. Т. 16. С. 426.

[5] Веселовский А.Н. Разыскания в области духовных стихов. *Приложение к XXXVII тому Записок Императорской академии наук*. Санкт-Петербург, 1880. № 3. С. 2.

[6] Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. *Сочинения Ф. Буслаева*: *В 2-х тт*. Санкт-Петербург: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1861. Т. 1. С. 601.

[7] Федотов Г.П. Стихи духовные: Русская народная вера по духовным стихам. Москва: Прогресс, Гнозис, 1991. С. 15.

[8] Там само. С. 125, 127 та інші.

[9] Веселовский А.Н. Большой стих о Егории и сказка об Илье и змее. *Разыскания в области русского духовного стиха*: *Вып. XVIII–XXIV* / *Сборник ОРЯС АН*. Санкт-Петербург, 1891. Т. LIII. № 6. С. 147–166.

[10] Стихи духовные / Сост., вступ. ст., комм. Ф.М. Селиванов. Москва: Советская Россия, 1991. С. 44–57, 58–60.

[11] Русь страждущая: Стихи народные о любви и скорби: Венец многоцветный / Вступ. ст. Е.А. Ляцкого. Стокгольм: Северные огни, 1920. С. 4–5.

[12] Голубиная книга: Русские народные духовные стихи XI–XIX веков / Сост., вступ. ст., примеч. Л.Ф. Солощенко и Ю.С. Прокошина. Москва: Московский рабочий, 1991. С. 154–156.

писних та друкованих збірок[13]. У всіх зазначених виданнях *Плач Йосипа* міститься на початку збірки, після, а то й попереду, віршів *Голубина книга* та *Плач Адама*, – іншими словами, є одним із найпоширеніших у народній традиції.

Незважаючи на таке широке фольклорне ходіння, у цьому вірші ми маємо не твір народного геніального автора, а, імовірніше, результат напрочуд глибокої народної пам'яті до книжного тексту. Перед нами фактично не змінений, трохи обрамлений народними вступом і завершальною частиною фрагмент Слова Єфрема Сирина про Йосипа Прекрасного. Порівняємо ці два тексти.

Слово Єфрема Сирина *Про прекрасного Йосипа* – досить об'ємний твір епідейктико-екзегетичного характеру. Найімовірніше, він разом з іншими творами Єфрема був перекладений слов'янськими мовами невдовзі після прийняття християнства й мав ходіння в багатьох списках, оскільки книги цього автора були одними з найпоширеніших на слов'янських землях, як стверджує С.С. Аверінцев[14]. Твори Єфрема почали перекладатися, починаючи з X ст. Як і багато інших слів Єфрема Сирина про Старий і Новий Завіт, Слово про Йосипа – це, найперше, захопливий переказ біблійного сюжету з рясним тлумаченням, у стилі екзегетики раннього середньовіччя, прикрашений ліричними відступами-ампліфікаціями, що містять молитви та плачі Йосипа та Якова. Ліричний компонент Слова дуже вагомий, що притаманно традиції сирійського письменника: значно більше уваги він приділяє молитві Йосипа та його плачу на труні Рахілі, ніж опису сюжетних подробиць. Саме *плачі* та *молитви* Йосипа є головними літературними джерелами руського духовного вірша:

Плач Йосипа Прекрасного[15]	*Єфрем Сирин: «Слово про прекрасного Йосипа»*[16]
Кто бы мне дал голубицу, *Вещающую беседами, –* *Послал бы ея ко Иакову,* *Отцу моему Израилю.*	**Кто бы ми далъ голѹбицѹ, вѣщающѹ бесѣдами, да прилетѣвъши, возвѣститъ старости твоєй плачь мой**
Земле, земле, возопившая *Ко Господу за Авеля,* *Возопий ныне ко Иакову,* *Отцу моему Израилю!*	**О земле, о земле возопившам къ Богѹ Святомѹ, за Авеля праведнаго, ѹбіеннаго бес правды** […] **и нынѣ возопи ко Іаковѹ, отцѹ моємѹ**…
Видев же гроб своея матери, *И слезы струями явилися…*	**Єгда же видѣ Іосифъ гробъ матере своєм Рахили, тєкъ ѹбо нападе на гробъ, и воздвигъ гласъ свой возопи, и начатъ плакатисм со слєзами**...
Виждь, мати моя, Иосифа! *Восстань скоро ты из гроба,* *Твое чадо любимое* *Ведомо есть погаными…*	**Рахили, мати мом, востани отъ персти, и виждь Іосифа єгоже любила єси, и виждь что ємѹ бысть; сє иноплємєнники** [...] **ведомъ бываєтъ во Єгипєт**...
Отверзи гроб, моя мати, *Прими ныне свое чадо,* *И будет твой гроб тебе и мне,* *Умру ныне я горше зде.*	**Отверзи ми мати мом, и прїими мм во гробъ свой. Бѹди ѹбо гробъ твой, єдинъ одръ тєбѣ и мнѣ** […] **да ѹмрѹ здѣ надъ гробомъ твоимъ**

[13] Шумило С.М., Шумило В.В. Исследования катакомбных рукописных и печатных книг: К постановке проблемы. *Голос эпохи*. 2013. № 4. С. 218–226. Вірш *Плач Йосипа* зустрічається у багатьох рукописних збірниках катакомбників. Такі збірки зберігаються в особистих архівах, у тому числі і в архіві автора, є цей вірш також і на диску катакомбних духовних віршів, що кілька років тому вийшов у світ: «Духовные песнопения в исполнении истинно-православных христиан села Старая Тишанка» (Москва, 2013), записаних у Воронезькій області у 1999–2000 рр.

[14] Аверинцев С.С. Между «изъяснением» и «прикровением»: Ситуация образа в поэзии Ефрема Сирина. *Восточная поэтика: Специфика художественного образа*. Москва, 1983. С. 223–260. Щодо питання активного читання творів прп. Єфрема Сирина в Київській Русі докладніше див.: Шумило С.М. Исихастское учение в культуре Киевской Руси: Переводные произведения Ефрема Сирина и особенности их восприятия. *Вісник ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія: Філософські науки*. Чернігів: ЧДПУ, 2009. № 66. С. 136–142; Її ж. Твори преподобного Єфрема Сирина в Київській Русі. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 91–98.

[15] Стихи духовные. С. 58–60.

[16] Ефрем Сирин, преп. О прекрасном Иосифе. *Поучения преподобного Ефрема Сирина*. Москва, 1647. Арк. 284 зв.–286. Текст *Слова про Йосипа Прекрасного* можна знайти також тут: Слово о прекрасном Иосифе. *Преподобный Ефрем Сирин. Творения*: *В 8 т*. (репринт). Москва: Посад, 1993. Т. 2. С. 32–33.

Не могу более плакати, *Врази хощут заклати мя,* *Рахиль, Рахиль, ты* *слышишь ли? Сердечный плач* *ты приимлешь ли?*	**Уже бо очи мои не можета слезъ точити, и душа моѧ неможетъ уже плакатися воздыханїемъ. О Рахили Рахили, не услышиши ли гласа сына твоего Іосифа;** […] **не хощеши мене пріѧти.**
Призывал я много Иакова, *Не слышит он моего гласа.* *Зову ныне к тебе, мати…*	**Иакова призывахъ, и гласа моего не услыша. Се нынѣ и тебе призываю**...
Не лей чары, Иосифе, *Не введи в печаль господей своих,* *Прободём тебя на сем месте,* *Погубим злато, за тя данное.*	**Востани убо и престани чарѹ, да не проводше тебе надъ гробомъ, погѹбимимъ злато еже дахомъ на тебе.**

Ми навели найбільш схожі фрагменти духовного вірша; менш схожі, що зберігають сюжет і окремі слова, розсипані по всьому віршу: так, у цьому тексті Йосип переконує своїх покупців у тому, що він не ворожить, звертаючи до них обличчя «дряхлоє», у Єфрема ж – палаюче від сліз тощо.

Духовний вірш про Йосипа зберіг лише уривок із твору Єфрема Сирина, лише сам плач Йосипа, опустивши сюжетні подробиці про його продаж, купівлю та інше, що викладено у народному вірші *Осип Прекрасний*, який спирається на старозавітну розповідь. Очевидно, Єфремів твір вражав давньоруських слухачів і читачів не стільки екзегетичними періодами та сюжетною наповненістю, скільки ліричним настроєм, жалісним описом плачу. Твори Єфрема Сирина часто написані на межі прози та поезії, але саме поезія виявилася настільки важливою для новонавернених християн, що вони, забувши автора цих рядків, запозичили уривок із його твору для створення фольклорного вірша.

Це не єдиний випадок, коли саме твори Єфрема Сирина стають літературним джерелом для духовних віршів. Федотов вказує на ще кілька текстів, де можна простежити вплив Єфрема, зокрема, вірш *Про Страшний суд*[17]. Однак жоден інший вірш не увібрав у себе так багато цитат із Єфремового Слова, як *Плач Йосипа*, що не просто зазнає впливу сирійського автора, а є близькою цитатою одного з фрагментів Єфремового твору.

Така пильна увага до писань Єфрема Сирина, легке сприйняття його на новонаверненій Русі, проникнення його навіть у фольклорні вірші свідчить про якусь етико-естетичну спорідненість світоглядів сирійського автора та давньоруського реципієнта та письменника. Можливо, тут далася взнаки саме та особливість Єфремових текстів, про яку писав Аверінцев[18]: «Повчання Єфрема – не резонерські, бо повчає він не абстрактного учня, але своїх дівиць, яких бачить перед собою і знає, що їм потрібно; і тільки разом із ними, заодно з ними – будь-яку “душу християнську”, яка знайде себе в цьому колі, благо, коло ще не замкнулося, не відчуло себе “чернечим чином”, “духовним станом”»[19]. Знаменно, що Слова Єфрема адресовані не кому-небудь, а незайманим, молодим чистим дівицям, чуйним до жалісливих оповідань, які так добре відгукуються на ліричну складову проповіді та повчання. Залишається лише зробити висновок про характер народного сприйняття проповіді та повчання, якщо воно збігається зі сприйняттям цих молодих дівиць – і увічнює у народній традиції одне з найжалісніших і найліричніших повчань Єфрема Сирина – *Слово про прекрасного Йосипа*.

References

Nikitina, S. (1991). «Dukhovny`e stikhi» G. Fedotova i drugie dukhovny`e stikhi / G.P. Fedotov. Stikhi dukhovny`e: Russkaya narodnaya vera po dukhovny`m stikham ["Spiritual poems" by G. Fedotov and other spiritual poems / G.P. Fedotov. Spiritual Poems: Russian Folk Faith According to Spiritual Poems]. P. 137– 153. Moscow, Russia.

Seregina, N., Nikitina, S. (2008). Dukhovny`e stikhi [Spiritual poems]. *Pravoslavnaya e`nciklopediya – Orthodox Encyclopedia*. V. 16. Moscow, Russia.

Shumilo, Sv. (2009). Isikhastskoe uchenie v kul`ture Kievskoj Rusi: Perevodny`e proizvedeniya Efrema Sirina i osobennosti ikh vospriyatiya [Hesychast teaching in the culture of Kievan Rus: Translated works of Ephraim the Syrian and features of their perception]. *Visnyk ChDPU imeni T.H. Shevchenka. Seriia: Filosofski nauky – Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University named after T. G. Shevchenko. Series: Philosophical sciences, 66*. P. 136–142.

[17] Федотов Г.П. Стихи духовные… С. 115.

[18] Йдеться про хор дівиць, яким керував Єфрем Сирин і для яких він був одночасно не тільки регентом, а й духовним наставником.

[19] Аверинцев С.С. Между «изъяснением» и «прикровением»… С. 54.

Shumilo, Sv., Shumilo, V. (2013). Issledovaniya katakombny`kh rukopisny`kh i pechatny`kh knig: k postanovke problemy`[Studies of catacomb handwritten and printed books: to the formulation of the problem]. *Golos e`pokhi – Voice of the era, 4*, P. 218–226.

Shumilo, Sv. (2022). Tvory prepodobnoho Yefrema Syryna v Kyivskii Rusi [Saint Ephrem the Syrian's Works in Kyivan Rus]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 91–98.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientifi c journal "Severian Chronicle», scientifi c editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

THE SPIRITUAL VERSE "LAMENT OF JOSEPH THE BEAUTIFUL" AND ITS SYRIAN LITERARY SOURCE

The paper provides a comparative analysis of the spiritual verse "Lament of Joseph the Beautiful" and Ephrem the Syrian's sermon about the Old Testament righteous Joseph. The author uses comparative ***method*** *to conduct research.* ***The article's novelty*** *is in discovering the literary source for Old Rus spiritual verse, which is the translated text of Ephrem the Syrian's sermon. A favorite writer of Rusiches, Ephrem the Syrian was so popular in medieval Rus, that his works are considered to have entered oral performance by folk singers, possibly pilgrims, and influenced creation of the folk verse about Joseph. The most tragic and lyrical fragment of the sermon is Joseph's mourning over his mother's grave, when he, already a captive, is being taken to Egypt to be sold. Ephrem the Syrian liked to create various kinds of literary laments, there are several dozens of them in his oeuvre, and probably this particular feature of his style appealed to our ancestors, since lamentation is a component of many folklore works of Slavs, hymnographic texts and sermons. A lament as something that moves and personally impresses (compare with Yaroslavna's one) is often a central point in our ancient work.* ***Conclusion:*** *the intention of Ephrem the Syrian's homilies and sermons is not in didactics, but in creating a prayerful mood, involving a reader in one's prayer, utmost emotion and praise. This was the source of the Slavs' "kinship" feeling when they accepted Ephrem the Syrian. Creation of a folklore work based on an early medieval sermon is a unique moment of Old Rus folk oeuvre. It is known that Words of Ephrem the Syrian are addressed not to anyone, but to virgin, young, pure maidens who respond so well to a lyrical component of homilies and sermons, and that our ancestors also most often choose exactly the Syrian preacher among the Church Fathers to translate, transcribe and learn by heart, delving into his mood so much that one of the sermons becomes a folklore work.*

Key words: *Ephrem the Syrian, Kyivan Rus, medieval sermon, "Lament of Joseph the Beautiful", literary source.*

Дата подання: 15 серпня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 23 серпня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Духовний вірш «Плач Йосипа Прекрасного» та його сирійське літературне джерело. *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 104–108. DOI: 10.5281/zenodo.7245051.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2022). Dukhovnyi virsh «Plach Yosypa Prekrasnoho» ta yoho syriiske literaturne dzherelo [The Spiritual Verse "Lament of Joseph the Beautiful" and Its Syrian Literary Source]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 104–108. DOI: 10.5281/zenodo.7245051.

УДК 821.161.2-97.09«9/11»:271.222(477)-475-051

Ольга Чапля

●

ПОКАЯННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА СВЯТОСТІ У ТВОРАХ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРОПОВІДНИКІВ (ВІД КИРИЛА ТУРІВСЬКОГО ДО МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)[1]

DOI: 10.5281/zenodo.7190086
© О. Чапля, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0976-4862

Виявляється, що стереотипно середньовічні теми можуть актуалізовуватися в секуляризованому суспільстві XXI ст. під впливом сильних подразників, як-от війна (може, тому й з'являються підстави ідентифікувати стан сучасності як постсекулярний). Тепер особливо загострилося прагнення релігійного світовідчуття, яке може давати опору в хиткому сьогодні, тому важливо розуміти, як наша культура і зокрема література реагувала на подібні запити приблизно тисячу років тому, в яких формах відображене покаяння – одна з фундаментальних категорій християнства – в наших найраніших творах. Отож ***мета дослідження*** *полягає у спробі простежити специфіку богословської концепції покаяння та окреслити її роль у духовному житті, спрямованому до святості. Назва статті, принаймні друга її частина, перегукується із працею «Перші українські проповідники і їх твори» отця-доктора Ярослава Левицького, отже, дослідження спирається на тексти Луки Жидяти, Теодосія Печерського, Клима Смолятича, але передусім на творчість митрополита Іларіона і Кирила Турівського. Попри те, що діяльність Іларіона треба датувати приблизно на 100 років раніше, ніж Кирила, в дужках зазначена антихронологічна послідовність, а вмотивованість такого авторського задуму, сподіваюся, висвітлиться в процесі розгортання дослідження. Кореляція «покаяння – святість» у найдавніших українських джерелах вперше стала предметом спеціальних студій, а міждисциплінарний підхід з виразними богословськими акцентами і глибокими зануреннями підтверджує* ***наукову новизну дослідження***. ***Висновки.*** *У творах перших українських проповідників представлені різні грані теми покаяння – однієї з фундаментальних у християнському світогляді. Якщо в молитвах Кирила Турівського покаянні мотиви наскрізні та з яскравим акцентом на особі грішника, його пошуках Бога і спасіння, то згідно з текстом митрополита Іларіона на дорозі святості більша роль відводиться Божій Благодаті, яку людина, зокрема князь Володимир, здатна прийняти й активно співдіяти, а повчання «О казняхъ Божіихъ», яке вважали плодом праці Теодосія Печерського, презентує сприйняття покарання як складової у послідовності «покаяння – святість». Отже, концепт покаяння – складне надважливе поняття християнської (але не лише) культури, осмислене в оригінальних літературних формах і жанрах десять століть тому і не втрачає актуальності сьогодні.*

Ключові слова: *покаяння, святість, проповідь, митрополит Іларіон, молитва, Кирило Турівський, гріх, спасіння.*

У подіях третього розділу Книги Буття людська природа змінила свій стан зі *status naturae purae* до *status naturae lapsae*[2]. Внаслідок непослуху прабатьків, Адама і Єви, кожне людське створіння, за винятком Богородиці, є носієм упалої, тобто зраненої гріхом природи. Для християнської антропології важливе вивчення амартології – богословського вчення про первородний гріх та його наслідки, щоби не тільки виразно пізнавати сутність наших схильностей, а й окреслити перспективу спасіння, що належить до завдань сотеріології.

Виявляється, що в серці сучасної людини також заховане світовідчуття, яке ми звикли називати бароковим, бо його вияв домінував у бароковій культурі. Та чи з XVII ст. вести відлік усвідомлення мізерності людського буття і ословлення цього мотиву в літературі?[3]

---

[1] Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

[2] *Status naturae purae* (стан чистої природи), або *status naturae integrae* (стан цілісної природи), *status naturae lapsae* (стан упалої природи), *status naturae lapsae simul et redemptae* (стан упалої, але відкупленої природи) – терміни, якими систематичне богослов'я у традиції Католицької Церкви означує стани «історичної» людини від стану первісної праведності до гріхопадіння і до відкуплення Христовою жертвою.

[3] Очевидно, що дискурс покаяння у різних формах присутній в сучасній масовій культурі, він сприймається як невід'ємна складова людської природи і належить до сфери моралі. Також зрозуміло, що концепт покаяння має довгий шлях еволюції, його початки – у релігії, а літературні тексти якраз дозволяють пізнати процес становлен-

Мізерна людина потребує *misericordia* – милосердя, помилування. Дуже добре це показує і літургійна традиція кількістю взивань «Господи, помилуй!» в ектеніях, і пропонована Церквою практика щоденних молитов. Погляньмо, з чого вони починаються: «Молитвами святих Отців наших, Господи, Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас. Амінь», чи далі *Трисвяте*, що закінчується тим самим проханням, і *Молитва до Пресвятої Трійці* (Пресвята Трійце, помилуй нас…), і знову «Господи, помилуй!» тричі, а після молитви *Отче наш* зі словами «і прости нам провини наші», – 12 разів. Не випадково до щоденних молитов рекомендований 50-й псалом – Давидова покаянна молитва, яка починається словами «Помилуй мене, Боже, з великої милості Твоєї, і багатством щедрот Твоїх очисти мене з беззаконня мого». А далі, після *Символу Віри*, – *Покаянна молитва* («Ослаби, прости, відпусти, Боже, прогрішення наші, добровільні і недобровільні, що в слові і в ділі, свідомі й несвідомі, що в думці й у помислі, що вдень і вночі; все нам прости, бо Ти благий і чоловіколюбець»). Навіть *Молитви до Пресвятої Богородиці* виявляють сотеріологічну спрямованість словами «бо ти породила Христа Спаса, Ізбавителя душ наших», або в одній із найдавніших молитов «Під твою милість прибігаємо», прохання, щоб Богородиця донесла молитви своєму Синові, щоб спас душі наші. *Молитва до ангелів*, *Молитва до всіх святих* завершуються словами «моліть Бога за нас, грішних». *Митарева молитва* продовжує пенітенціарну тему і завершує цикл щоденних молитов: «Боже, милостивий будь мені, грішному. Боже, очисти гріхи мої і помилуй мене. Без числа нагрішив я, Господи, прости мені».

Тема помилування невід'ємна від покаяння, прохання про помилування вже є його виявом. Усвідомлюючи власну гріховність і немічність, людина шукає прощення, вона прагне єдності з джерелом власного буття, стремить повернутися до раю, оновити свою природу, очиститися від гріха. Але сама вона не здатна собі зарадити, бо гріх – це зло, що перейшло на всіх після переступу Адама[4]. Пригадаймо, Бог перший виходить шукати Адама, Він кличе Адама і питає його: «Де ти?» (Бут. 3:9)[5]. Питання Бога насправді адресоване кожній людині (саме ім'я «Адам» означає – людина). Христос «піднімає» упалу природу людини, очищує її своїм Відкупленням, тобто повертає до стану богоподібності, а отже – святості.

«Святість у Біблії походить від витоків, тобто від Бога, до котрого прямує усе святе»[6]. За біблійним богослов'ям, Святий – це атрибут Бога, Його ім'я, Його сутність. Через пророка Осію Господь говорить: «…бо Я – Бог, – не людина; Святий посеред тебе» (Ос. 11:9). Інші Господні слова, записані у Книзі Левіт, засвідчують загальне покликання до святості: «Святими ви мусите бути, бо Я святий, Господь Бог ваш» (Лев. 19:2; 20:26). Створена на образ і подобу людина через гріх може втратити цю подобу, але вона назавжди є носієм образу свого Творця, тому здатна навернутися, повернутися до початку, до Бога, до себе «оригінальної», такої, якою її задумав Бог. Ці значення передає давньогрецьке дієслово «μετανοέω» – змінити думку, мету, напрямок руху, звідси «μετάνοια» – покаяння, внутрішнє навернення.

У Старому Завіті для того, щоби наблизитися до святого (увійти у храм або брати участь у богослужінні), треба було очиститися, виконати певні обряди і принести жертву за гріх. Натомість у християнстві очищення не обмежене зовнішніми виявами, бо важить внутрішність, освячена Христом і Його жертвою, тому функція покутних практик реалізовується зазвичай у формі молитви.

Українське письменство домонгольського періоду має унікальний цикл молитов, автором яких був єпископ Турівський Кирило: по три молитви на кожен день тижня (молитва після утрені, по часах, після вечірні). Усі без винятку молитви покаянного характеру, втім, ці молитви не приписані для часу посту чи якогось іншого окремого періоду літургійного року. Так виглядає, що це був щоденний обов'язок. Певно, монаший, можливо, для мирян такий обов'язок не передбачався, але й заборони такої не мало бути. Принаймні зараз, завдяки перекладацькій праці Дарії Сироїд, кожен охочий може долучити до

ня концепту з його контекстами. Таку спробу історично-критичного вивчення герменевтики покаяння здійснив Девід Ламберт і показав, як «працює» покаяння у біблійному тексті. Див.: David A. Lambert. How Repentance Became Biblical: Judaism, Christianity, and the Interpretation of Scripture. Oxford: Oxford University Press, 2016. xiii + 266 p.

[4] Див., наприклад, святоотцівську інтерпретацію природи гріха в богословських ідеях Макарія Єгипетського: Горяча М. Подорож у серці. Динамічна антропологія преподобного Макарія (Витоки християнства, 5: Дослідження, 3). Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2019. С. 157–268.

[5] Тут і далі біблійний текст цитую за вид.: Святе Письмо. Переклад Івана Хоменка. Рим, 2007.

[6] Святий. *Словник біблійного богослов'я* / За ред. Ксав'є Леон-Дюфура, Жана Люпласі, Августина Жоржа, П'єра Грело, Жана Гійє, Марка-Франсуа Лакана; пер. з франц. Вл. Софрона Мудрого, ЧСВВ. 3-тє вид. Жовква: Місіонер, 2014. С. 713.

власного молитовного життя тексти Кирила Турівського і навіть залучати ці тексти до наукових студій[7].

Щоби побачити, як функціонує тема покаяння, придивімося до недільної ранкової молитви, часу, коли хотілося би чути воскресні мотиви, тональності радості чи вдячності. *Молитва в неділю після утрені*: «Слава Тобі, Господи, Боже мій, бо Ти сподобив мене бачити день преславного воскресення Твого»[8]. Початок, власне, очікуваний: молільник прославляє Господа і визнає Його Богом. Нагадаю, що у біблійному значенні «прослава» означає «вдячність», таку особливість давніх семітських мов зберігає, наприклад, сербська і хорватська мови, де «дякую» скажемо «хвала». Отже, це вдячність за те, що Господь сподобив бачити день Його преславного воскресіння. Здається, тут, у першій частині першого речення, закінчуються згадки про воскресіння. Дещо несподіваним є продовження цього речення: «коли визволив зв'язані душі праведних, що були в аді»[9]. Згідно з традицією, Христове зішестя до аду відбулося в суботу напередодні Воскресіння, а в неділю смерть уже переможена. У Кириловій молитві зміщені акценти. Християнин прагне взяти участь у події, яка хронологічно відбулася після розп'яття історичного Ісуса, але й відбулася поза часом, тобто в часі сакральному. Ісус уже визволив душі праведних із аду, але це не одноразова подія, Він продовжує визволяти, при чому, для цього не треба померти біологічно. Грішник визнає, що помирає, віддаляється від Джерела життя через свої невдалі, неправильні життєві вибори, через гріх. Він прагне звільнитися, розуміє, що занадто слабкий і не спроможний зробити це власними зусиллями, відтак приходить до Ісуса.

«Такої свободи, Владико, я бажаю! Звільни мене, зв'язаного багатьма гріхами! Знаю-бо незчисленні Твої щедроти та невимовну Твою людинолюбність, бо з небуття у буття Ти мене привів і подобою свого образу прикрасив мене»[10]. Стан поневоленої гріхом людини насправді може стати великим подарунком, можливістю пізнати Боже Милосердя, Його безумовну Любов до свого творіння, виявлену в онтологічному вимірі. Поряд із метафізичним ракурсом знаходиться аксіологічний і естетичний. Автор має чітке розуміння, в чому полягає найвища цінність і краса особи: людина насправді прекрасна, бо її прикрасив Сам Творець, прикрасив подобою свого образу, зробив паном над усім творінням. Він – Той, хто знає життя кожної особи, піклується про її спасіння і дає заповіді для її добра. «Я ж, окаянний, прип'ятий був розумом до свого хотіння, любов'ю тіла вкинув себе у смердюче болото гріховне й віддалився я від Твоєї благодаті. Твоїм сином я був, породженням купелі духовної, нині ж – раб гріховний»[11]. Гріх розриває зв'язок із Богом, віддаляє від Благодаті. Грішник добровільно міняє синівство Боже на рабство гріха, а усвідомлюючи втрату, стогне із глибини серця, плаче зболеною своєю душею. Це те, що Святі Отці ранньої Церкви називали словом «πένθος» – сльози покаяння, пізніше воно стало одним із ключових понять системи ісихазму. Безсумнівно, єпископ Турівський – письменник, який знайшов вдалі форми сугестії, серед яких ефективною та ефектною здається фігура протиставлення (особливо плідна в текстах першого українського проповідника і митрополита Київського). Показуючи контраст між «смердючим болотом гріховним» і Благодаттю, між станами синівства і рабства, автор наче ненав'язливо схиляє реципієнта до вибору.

Молільник шукає помочі на Страшному Суді, він запитує: «І що робити мені, Господи, мій Господи?!»[12] Емоційне звернення зовсім не схоже на просто риторичну фігуру, певно, його можна вважати найбільш молитовним у цій молитві. Відчай стає рушієм, він спонукає до активності і приводить до Господа. Коли в Господа запитуємо, що робити, то вже маємо відповідь: продовжувати визнавати Бога господарем свого життя, пам'ятати про Нього, спілкуватися з Ним.

«Нині нема людини такої грішної, як я»[13]. В цьому виявлена щира постава грішника, який не вважає, що згрішив менше за когось іншого, а навпаки, саме його гріхи є причиною страждання, – страждання і самого грішника, і Бога. «Але не дай мені до решти загинути, Ісусе, благе ім'я, Ти, що із землі створив мене й життя подарував, зглянься на смирення моє»[14]. Цікаво, що до Ісуса звертається Кирило як до того, хто створив людину. Ми могли би заперечити, адже на початку Книги Буття, очевидно, немає згадок про Ісуса, хо-

[7] У цій статті цитуватиму молитви Кирила Турівського в перекладі українською за вид.: Молитви і повчання. Кирило Турівський / Пер. із церковносл. Д. Сироїд. Львів, 2021. Російське видання (Рогачевская Е. Цикл молитв Кирилла Туровского: тексты и исследования. Москва, 1999.) не використовую принципово.
[8] Молитви і повчання… С. 22.
[9] Там само.
[10] Там само.
[11] Там само.
[12] Там само. С. 23.
[13] Там само.
[14] Там само.

ча слова Бога: «Сотворімо людину на наш образ і на нашу подобу» (Бут. 1:26) вважають натяком на участь Пресвятої Трійці.

Грішник не йде до чужого бога, бо знає про людинолюбність, яку Бог християнський виявляв в історії щодо інших, таких самих грішників, нехай це найбільший із царів – Давид, який, покаявшись, знову удостоївся благодаті, чи Манассія, який «...беззаконствував багато, цілий Ізраїль спаскудив і Тебе, Бога отців наших прогнівив, переданий був іншоплеменцю на кару, а той у посудині мідній його замкнув і, як худобину, травою його годував. І бачачи свою погибель, і згадавши свої гріхи, які вчинив, скрикнув із пут до Тебе, Бога та Творця, і, понад надію, забраний був звідти преславно»[15]. Така сама доля кожної особи, зраненої гріхом. Кирило звертається до досвіду старозавітніх царів (про Манассію згадує теж Іларіон і, звісно, неодноразово цитує Давида), щоб переконати в універсальній істині: з перспективи гріха і Божого милосердя усі люди однакові, однаково вибрані та покликані до спасіння, треба лише відгукнутися на Божий поклик і, як псалмопівець Давид, шукати обличчя Господнє: «В твоєму імені серце моє каже: "Обличчя моє шукайте!" Твоє обличчя, Господи, я шукаю» (Пс. 27,8).

«Як з'явлюся перед лицем Твоїм, якщо я роздер першу боготкану для мене одежу й осквернив плоті моєї ризу? Але очисти мене як Спас і прости мене як Бог!»[16]. Молільник просить Бога не згадувати вчинених гріхів і покладається на Його милість, він пам'ятає, що Господь казав: просіть і дасться вам, шукайте і знайдете; стукайте і відчинять вам (Мт. 7:7). Він нагадує Господеві, що прийшов не до праведних, а кликати грішних до покаяння, тому заявляє: «Із них же перший я і нині сповідаюся із беззаконь моїх» (ці слова перегукуються з молитвою «Вірую» перед Причастям). Про найвищий рівень молитовного спілкування і щирості свідчить можливість діалогу в мовчанці з Богом-Серцезнавцем, єдиним непомильним у справі кардіогнозису.

«І навіть коли я мовчу, Ти знаєш це, Господи. Але, о Премилостивий, прийми мене, як розбійника, і митаря, і блудницю, і блудного сина. Їх бо всі відкинули, Ти ж прийняв і зробив їх мешканцями Раю. Прийми моє покаяння, недостойного раба Твого, Господи Ісусе Христе! Ти, що словом очистив прокажених, очисти нечистоту душі моєї і будь мені помічником. Силою хреста Твого охорони мене й Духом Святим утверди мене, і заверни в соромі тих, що борються зі мною. Хай говорять уста мої про незліченну милість Твою, бо Ти був помічником моїм у кожній скорботі, і утішителем у день печалі моєї. І нині не відкинь молитви моєї, раба Твого (ім'я), але спаси зболену мою душу й усіх християн помилуй, молитвами Пречистої Твоєї Матері, Владичиці нашої пані Богородиці, бо Ти єси Бог наш і хочемо Тобі бути милими. Отче, і Сину, і Святий Душе, помилуй нас навіки»[17].

(Повищий абзац підтверджує, що найкращий спосіб говорити про молитву, як і про поезію, – цитувати її.) Спосіб звернення до Премилостивого – саме так у суперлятиві автор судить про Господнє милосердя – ідентичний до фрагмента молитви смоленського князя Давида Ростиславовича, записаному в Київському літописі під 1197 р.: «Господи! Як Ти ото колись розбійника, і блудницю, і митника, оправдав єси, так і мене, Господи Боже мій, очисти од гріхів моїх»[18]. Отже, вони можуть мати спільне джерело, наприклад, молитву Василія Великого, першу з десяти молитов Послідування до Святого Причастя. Після ще кількох пенітенціарних закликів молитва Кирила Турівського завершується типовими формулами прохання про особисте спасіння, помилування всіх християн і заступництво Богородиці.

І так варто аналізувати кожну молитву з тих двадцяти однієї. У кожній молитві єпископ Кирило констатує людське безсилля в боротьбі із гріхом (власне безсилля, що заразом стає риторично озвученим від імені багатьох тих, хто це почуває, але не має словесного дару так промовляти) і висловлює його в різноманітні способи, наприклад: «Покрий душу мою покровом Святого Духа. Утверди тіло моє, щоб зі злом боролося, і не залишай мене без Твого заступництва. Ти бо знаєш неміч єства мого, що я слабший за павутиння в угодженні Тобі»[19]; в іншому місці: «Та що зроблю – не відаю. Примножилися гріхи мої понад пісок морський»[20]; або так: «Ось-бо душа моя, як земля несіяна, не може сама принести плоду, але дай мені від сімені святого Твого і напій росою благодаті Твоєї, щоб я приніс Тобі плід покаяння»[21].

Підсумовуючи, повторю думку архиєпископа Ігоря Ісіченка, висловлену в передмові до згаданого видання творів Золотоустого поліщука: «Прохання про зцілення від гріха

[15] Молитви і повчання… С. 23–24.
[16] Там само. С. 24.
[17] Там само. С. 24–25.
[18] Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ, 1989. С. 363.
[19] Молитви і повчання… С. 34.
[20] Там само. С. 42.
[21] Там само. С. 55.

природно поєднується із визнанням віри в силу Божої благодаті, здатну вивести людину з гріховного стану. Божа благодать сходить і на тіло, і в душу людини»[22].

Якщо тема покаяння в Кирила Турівського доволі прозора, то у творі митрополита Іларіона її ще треба оприявнити, бо його твір про Закон і Благодать, а не про покаяння. Покаяння – крім тих значень, про які вже було згадано, є одним із семи Святих Таїнств, по-іншому – Сповідь – Таїнство, в якому Бог прощає нам наші гріхи. Таїнство Покаяння не одразу оформилося в Церкві так, як ми його знаємо тепер, хоча сам Ісус говорив апостолам, що одне з їхніх завдань – відпускати гріхи. Таїнство Покаяння часто називають «другим Хрещенням». Спочатку, власне, Таїнство Хрещення, згідно з Тертуліаном[23], було Таїнством «на відпущення гріхів», і десь до кінця II ст. і не було якогось іншого Таїнства для відпущення гріхів після Хрещення[24]. Виходить, що навернення цілого народу відбулося в акті Хрещення, ініційованому Володимиром, за це і хвалить князя Іларіон: особиста метаноя стала радикальною зміною шляху багатьох і їхніх цінностей. Нагадаю, що навернення означає те саме, що покаяння, отже, гріхи були відпущені, і ми не знаємо точно, який був стан тодішнього катехуменату, як язичники готувалися до прийняття Таїнства, чи докладали достатньо молитовних зусиль, чи відбували покуту і взагалі наскільки були свідомі того, що відбувається. Може здатися, що це не зовсім справедливо: людина собі грішила все життя, потім прийняла Хрещення, невдовзі померла і отримала вічність у Небесному Царстві. Звичайно, це максимально примітивне бачення подій, бачення згідно з людською логікою справедливості, а Боже милосердя і Його благодать, виявляється, працюють за іншими законами. До речі, милосердя і благодать – подібні терміни, але сенс милосердя полягає в тому, що Бог не карає нас згідно з нашими гріхами, а Благодать – у тому, що Бог благословляє нас, незважаючи на те, що ми не заслуговуємо цього. Покаяння – це Божий дар, воно можливе лише через Його Благодать. Всі елементи спасіння, включаючи покаяння та віру, є результатом того, що Бог покликав нас, відкрив наші очі та змінив наші серця, тому в Іларіоновому творі значно більше простору для діяльності Христа. Так Іларіон, поєднуючи потребу прославити князя Володимира і вплинути на канонізаційний процес, чи правильніше в цьому випадку сказати «визнання святим», вирішив поєднати цю мету разом із, можливо, воскресною проповіддю про Закон і Благодать.

Знову ж таки, згідно з людською логікою, зважаючи на записані в «Повісті временних літ» деякі біографічні відомості князя, Володимир не заслуговував бути зарахованим до лику святих (цікаво, що спочатку слово «святі» вживалося щодо всіх вірних Христові[25]). Точно так само жодна людина не може вповні заслужити власними подвигами участь у Небесному Царстві. Найкраще про це говорить апостол Павло, звертаючись до Церкви в Ефесі: «І ви були мертві вашими провинами й гріхами, в яких ви колись звичаєм цього світу жили, згідно з владою князя повітря, духа, що діє тепер у синах бунту. Між тими і ми всі колись жили в наших похотях тілесних, виконуючи примхи тіла і природних нахилів, і були ми з природи дітьми гніву, як і інші. Та Бог, багатий милосердям, з-за великої своєї любові, якою полюбив нас, мертвих нашими гріхами, оживив нас разом із Христом – благодаттю ви спасенні! – І разом з ним воскресив нас, і разом посадовив на небі у Христі Ісусі; щоб у наступних віках він міг показати надзвичайне багатство своєї благодаті у своїй доброті до нас у Христі Ісусі. Бо ви спасенні благодаттю через віру. І це не від нас: воно дар Божий. Воно не від діл, щоб ніхто не міг хвалитися» (Еф. 2:1–9). Невипадково риторична цілісність «Слова про Закон і Благодать» вивершується «Молитвою» новонаверненого руського народу до Христа Чоловіколюбця і Доброго Пастиря. Цей сакральний текст близький до настроїв молитовних прохань Кирила Турівського, адже сам жанр передбачає певні спільності, як-от специфічний емоційний темпоритм, типові мовні граматичні структури й унікальна образність. Попередні частини «Слова», здається, переконують у визначальній участі Благодаті у справі спасіння людства, натомість тут маємо розмову людини, що свідома власної гріховності, тому кається і прагне відновлення власної природи, відтак звертається до Єдиного, хто може зарадити: «Богатыи милостію и благыи щедротами, обѣтщавься пріимати кающася и ожидааи обращеніа грѣшныихъ, не помяни многыихъ грѣхъ нашихъ, пріими ны обращающася къ Тобѣ, заглади рукописаніе съблазнъ нашихъ, укроти гнѣвъ, имьже разгнѣвахомъ Тя, Человѣколюбче, Ты бо еси Господь, Владыка и Творець и въ Тобѣ есть власть или жити намъ или умрѣти»[26]. Стан сокрушеного серця в молитовному акті переданий синонімічним рядом пенітенціарних дієслів.

[22] Ігор Ісіченко, архиєпископ. Золотоустий поліщук. *Молитви і повчання*… С. 14.
[23] Див.: Tertullian. On Baptism. *Internet archive*. URL: https://www.newadvent.org/fathers/0321.htm.
[24] Балог О. Петро, ОР. Таїнство Покаяння: біблійні основи. *Internet archive*. URL: https://risu.ua/tajinstvo-pokayannya-bibliyni-osnovi_n107885.
[25] Див.: Святий. *Словник біблійного богослов'я*. С. 717.
[26] Слово о законе и благодати митрополита Илариона / Подг. текста А.М. Молдована. Санкт-Петербург, 1997. *Библиотека литературы Древней Руси*. Т. 1. С. 26–61. *Ізборник*. URL: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr01.htm.

слів, що нагромаджуються й одразу кожне з них пояснюється, уточнюється і розширює смислові конотації: «Убози от добрыихъ дѣлъ, окаянии злааго ради житіа, каемся, просимъ, молимъ: каемся злыихъ своихъ дѣлъ, просимъ, да страхъ Твои послеши въ сердца наша, молимъ, да на Страшнѣмь Судѣ помилуеть ны»[27].

Хрещення руського народу змило його гріхи і наблизило до святості, але людина – істота слабка, схильна до гріха, а наслідок гріха – покарання. Через кару Бог закликає людину до навернення. І це ще один аспект нашої теми, який реалізований у повчанні «О казняхъ Божіихъ», раніше приписуваному Теодосієві Печерському. Автор стверджує, що Бог хоче добра людині, а диявол радіє всьому злому, Бог карає грішників смертю, чи нападами ворогів, чи посухою, чи іншими карами, але коли покаємося і будемо творити Божу волю у всьому, і перебуватимемо в Божих заповідях, то тут приймемо земні блага, а по відході – життя вічне[28]. Манера вислову образністю та поетикою нагадує дорікання старозавітніх пророків, де молитва стає справжньою розмовою з Богом, і Він не бариться з відповіддю: «Почто презрѣсте словеса моа, и отклонистеся отъ закона моего, и не сохраните оправданій моихъ? Обратитеся ко мнѣ, глаголетъ Господь, и азъ обращуся к вамъ…»[29] Але якщо люди не хочуть ходити шляхами Господніми, Він закриває небо через наші беззаконня і не пускає дощу, посилає град і губить морозом плоди, натомість коли покаємося від злоб наших, наші комори наповняться пшеницею. Напевно, це були важливі аргументи, що спонукали до навернення. Водночас така аргументація подібна на залякування, тому нагадує стосунки людини з язичницьким божеством, а не з християнським Богом, при чому в тексті є протиставлення *християни – погани* (очевидячки, перші – представлені як зразкові).

Треба сказати, що повчання «О казняхъ Божіихъ» має неоднорідну смислову структуру, бо далі проповідник зосередився на потребі назвати конкретні вияви поганства, приміром, забобонні практики, як-от вірування, що, зустрівши на шляху монаха чи монахиню, треба повертатися назад. У тому самому переліку подибуємо чародійство, блуд, п'янство, заздрощі, діяльність скоморохів і навіть гру на гуслах. Однакової муки заслуговуємо тоді, коли «смѣемъ смѣатися или шепотъ творити»[30] у церкві. Остання частина, добра третина всього повчання, що якось випадає із загального контексту, – це моральна порада щодо святкування празників духовно, а не тілесно. Особливої ваги набуває пересторога щодо зловживання алкоголем, бо диявол особливо радіє з того, що християни напиваються, а Бог «піаниць ненавидитъ и отвращается отъ нихъ»[31]. Проповідник посилається на авторитет Святих Отців, коли говорить, що добрим є пиття в міру, і в закон, і у відповідний час, і на славу Божу[32].

Отже, концепція покаяння у творах перших українських проповідників займає чільне місце у спектрі важливих тем для ранньохристиянського народу. Упродовж XI–XII ст. тема покаяння проартикульована в різних жанрових формах, зокрема у проповіді, молитві, повчанні, слові, які своєю чергою провокують висвітлення її різних богословських відтінків (зауважмо, що тема залишається актуальною для сучасних християн, хоча й не тільки).

References

Horiacha, M. (2019). Podorozh u sertsi. Dynamichna antropolohiia prepodobnoho Makariia [A journey in the heart. Dynamic anthropology of Macarius of Egypt]. P. 157–268. Lviv, Ukraine.

Lambert, A.D. (2016). How Repentance Became Biblical: Judaism, Christianity, and the Interpretation of Scripture. 266 p. Oxford, England.

Чапля Ольга Олегівна – аспірантка кафедри української літератури ім. академіка М. Возняка Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна).

Chaplia Olha – Ph.D. student of M. Vozniak Department of Ukrainian Literature, Ivan Franko National University of Lviv (1 Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: olhachaplia@gmail.com

[27] Слово о законе и благодати митрополита Илариона.
[28] Див.: Поучення «О казняхъ Божіихъ». *Перші українські проповідники і їх твори*. Рим, 1973. С. 83.
[29] Там само. С. 84.
[30] Там само.
[31] Там само. С. 86.
[32] Там само.

REPENTANCE AS A PREREQUISITE FOR HOLINESS IN THE WORKS OF THE FIRST UKRAINIAN PREACHERS (FROM KYRYLO TURIVSKYI TO METROPOLITAN ILARION)

It turns out that stereotypical medieval themes can be actual in the secularized society of the XXI c. under the influence of strong stimuli, such as war (that is why there are reasons to identify the state of modernity as post-secular). Now we especially feel the desire for a religious worldview, which can provide support in the unstable world today, so it is interesting to understand how our culture and, in particular, literature responded to similar requests about a thousand years ago, in what forms repentance – one of the fundamental categories of Christianity – is reflected in our earliest works. Therefore, ***the goal of the research*** *is to trace the specifics of the theological concept of repentance and outline its role in the spiritual life aimed at holiness. The title of this article, at least its second part, resonates with the work «The First Ukrainian Preachers and Their Works» by father-doctor Yaroslav Levytskyi. The research is based on the texts of Luka Zhydiata, Teodosii Pecherskyi, and Klym Smoliatych and primarily on the works of Metropolitan Ilarion and Kyrylo Turivskyi. Even though Ilarion's activity should be dated approximately 100 years earlier than Kyrylo's, an anti-chronological sequence is in parentheses, and the motivation of such an author's idea will, I hope, become logical as the research unfolds. The correlation of «repentance – holiness» in the oldest Ukrainian sources became the subject of special studies for the first time, and the interdisciplinary approach with distinct theological accents and deep dives confirms* ***the scientific novelty*** *of the study.* ***Conclusions.*** *The works of the first Ukrainian preachers present various aspects of the theme of repentance – one of the fundamental themes in the Christian worldview. In the prayers of Kyrylo Turivskyi, penitential motives are pervasive: with a bright emphasis on the person of the sinner and his search for God and salvation. Instead, according to the text of Metropolitan Ilarion, a larger role is attributed to God's Grace on the path to holiness, which a person, in particular Prince Volodymyr, can perceive and actively cooperate. The teaching On God's Executioner, considered the fruit of the work of Theodosius Pecherskyi, represents the perception of punishment as a component in the sequence «repentance – holiness». So, the concept of repentance is complex and essential in Christian (but not only) culture, understood in original literary forms and genres ten centuries ago and does not lose its relevance today.*

Key words: *repentance, holiness, sermon, Metropolitan Ilarion, prayer, Kyrylo Turivskyi, sin, salvation.*

Дата подання: 8 серпня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 15 серпня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Чапля, О. Покаяння як передумова святості у творах перших українських проповідників (від Кирила Турівського до митрополита Іларіона). *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 109–115. DOI: 10.5281/zenodo.7190086.

Цитування за стандартом APA

Chaplia, O. (2022). Pokaiannia yak peredumova sviatosti u tvorakh pershykh ukrainskykh propovidnykiv (vid Kyryla Turivskoho do mytropolyta Ilariona) [Repentance as a prerequisite for holiness in the works of the first Ukrainian Preachers (from Kyrylo Turivskyi to Metropolitan Ilarion)]. *Sivierianskyi litopys – Siverian chronicle,* 3, P. 109–115. DOI: 10.5281/zenodo.7190086.

УДК 821.161.2'06-94.09:7.04

Надія Колошук

●

ЧИ МОЖЛИВЕ КАЯТТЯ «ЧЕРВОНОЇ ЛЮДИНИ» У ЧАС SECOND-HAND?[1]

DOI: 10.5281/zenodo.7190170
© Н. Колошук, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6656-2004

Від часів знаменитої «Сповіді» Авґустина Аврелія (кінець IV ст.) каяття і спокута стали неодмінними концептами в європейському релігійному та етичному дискурсі у значенні метаноїї (із давньогрецької буквальний переклад – «зміна думок»), однак у цьому споконвічному значенні були недопустимі в радянській ідеологічній системі. ***Мета*** *дослідження – показати закономірність появи мотивів каяття та спокути в сучасній нефікційній прозі, порівнявши їхній зміст із попереднім етапом розвитку української документалістики – у шістдесятницькій мемуаристиці.* ***Методологія*** *дослідження: історико-літературний та порівняльний аналіз, герменевтична інтерпретація нефікційних текстів через соціальний та літературний контекст.* ***Новизна:*** *Уперше розглянуто мотиви каяття та спокути як неодмінну складову у змісті нефікційної прози – жанрових різновидів мемуаристики, ексклюзивних свідчень, усної історії. Ці жанри споріднені, хоча суттєво відрізняються у способі побутування (зокрема: постають у письмовій або усній формах; потребують чи не потребують посередника-упорядника / журналіста / письменника на своєму шляху до реципієнтів; з'являються одразу після пережитого їхніми суб'єктами-оповідачами чи з віддалі часу тощо). У статті аналізуються тексти сучасної літератури, які ще не були матеріалом літературознавчих досліджень.* ***Висновки:*** *Мотиви каяття та спокути у нефікційних текстах є виразними маркерами радикальної зміни епох, а саме ментальної зміни – метаноїї. У їхньому питомому значенні ці мотиви присутні практично в кожному значному нефікційному тексті від початків розвитку європейської літератури. Розуміння таких текстів не завжди адекватне, оскільки провокує звинувачення проти автора, котрий наважився зізнатися в чомусь неблаговидному і засудити минуле та не визнані суспільством злочини (це й породжує дисидентство). Нові книги табірної прози (зокрема книги О. Сенцова та С. Асєєва) продовжили цю традицію. Зроблені нами висновки важливі для їхнього подальшого вивчення та читацького сприймання ширшою аудиторією.*

Ключові слова: *нефікційна проза, метанойя, дисидентство, книги «Хроніка одного голодування» О. Сенцова та «"Світлий шлях". Історія одного концтабору» С. Асєєва.*

Нефікційна література з давніх-давен розвивала мотиви каяття та спокути. Одна з найвідоміших книг західного літературного канону, «Сповідь» (лат. "Confessiones") Авґустина Аврелія, з'явилася в кінці IV століття і стоїть біля витоків однойменного жанру. Відтоді нефікційні розповіді про власне життя та пошуки істинних шляхів до Бога (або: пошуки сенсу, віри, істини, досконалості, гармонії, щастя і т. п.), як правило, пов'язані зі вказаними поняттями.

Від часів Авґустина Аврелія каяття і спокута стали неодмінними концептами в європейському релігійному та етичному дискурсі саме у значенні метаноїї (із давньогрецької буквальний переклад – «зміна думок»), однак у цьому споконвічному сенсі були недопустимі в радянській ідеологічній системі. Коли в 1984 році грузинський режисер Тенгіз Абуладзе знімав фільм «Покаяння», він був свідомий того, що фільм потрапить під заборону. Після знакового 1984 року «імперія зла» рахувала свої останні роки, отож фільм з'явився на екранах на хвилі «перебудови і гласності» (у 1987-му), як і деякі інші крамольні фільми пізнього радянського кінематографу, як чимало «поверненої» літератури, у тому числі спогадів-свідчень, сповідей, мемуарів, рідкісних у тоталітарному суспільстві щоденників, написаних усупереч страхові перед «внутрішнім цензором», тощо. Власне, завдяки таким мистецьким творам «перебудова» й відбувалася, а Союз розвалився: мистецтво знаменувало не кон'юнктурні зміни у світовій політиці, а передусім дискредитацію комуністичної ідеології, підриваючи її зсередини через засудження злочинів тоталітарної системи.

[1] Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Однак білоруська авторка Світлана Алексієвич, ставши 2015 року нобелівською лауреаткою, показала усьому світові у книзі «Час second-hand», що свідомість «червоної людини» на пострадянському просторі, про яку вона кілька десятиліть збирала матеріали для своєї книги, не стала радикально іншою – люди не пережили метанойю: «*Якщо я починала розмову про покаяння, у відповідь чула: "За що я повинен каятися?" Кожен почував себе жертвою, а не співучасником. … Росія змінювалася й ненавиділа себе за те, що змінювалася. … Радянська цивілізація… Поспішаю закарбувати її сліди*», – писала Світлана Алексієвич у вступних «Нотатках співучасника» до своєї книги[2].

Наразі виявляється, що С. Алексієвич могла й не поспішати. Там, де жили її реальні герої, антиутопійний час зупинився, а країна, яку вона називала Росією (хоча в тексті очевидно, що деякі матеріали зібрано і в Білорусі та інших радянських республіках), не бажає змінюватися й надалі: «*…дорога до свободи є важкою, страдницькою, трагічною… … У суспільстві з'явився запит на Радянський Союз. На культ Сталіна. … Відроджуються старомодні ідеї: про велику імперію, про "залізну руку", про "особливий російський шлях"*…», – читаємо у С. Алексієвич[3].

Українська ситуація, на щастя, змінюється більш динамічно, хоча буквально все у книзі С. Алексієвич для нашого читача впізнаване, до глибини зрозуміле і тривожить своєю близькістю, адже ми бачимо в тій реальності своє недалеке й досі не перейдене минуле або навіть сьогодення. Важливі ментальні зміни зафіксовані у небувалому за радянських часів розквіті української нефікційної прози, котра довгий час перебувала в очевидному занепаді. Про це писав, зокрема, відомий дослідник української документалістики Олександр Галич[4]. Сучасний молодий письменник і критик nonfiction Олександр Михед засвідчив зміну: «Останні роки справді здаються розквітом українського нонфікшну й есеїстики: виходять книжки Олександра Бойченка, Вахтанґа Кебуладзе, Діани Клочко, Тамари Марценюк, Андрія Любки, Тараса Лютого, Тараса Прохаська, Ганни Улюри, Володимира Єрмоленка та інших. Започатковано Премію імені Юрія Шевельова за досягнення в галузі есеїстики (з 2013 року). І в конкурсі «Книга року» Бі-Бі-Сі, нарешті, з'явилася відповідна номінація (з 2018 року). І важливість нонфікшну тут може мати кілька пояснень. З одного боку, утилітарне зацікавлення сучасного читача в тому, щоб добувати знання, розвиватися й отримувати нові компетенції. З іншого – мерехтіння постправди і безкінечних фейкових бульбашок веде до пошуку опертя на авторитетне знання, буквально – на перевірену інформацію. І зрештою, відкриття українцями самих себе, усвідомлення своєї ідентичності веде до зацікавлення українськими історією, традиціями, сучасністю, географічними принадами, мистецтвом (підставити потрібне)»[5].

Не зайвим буде зауважити, що поява деяких українських документальних книг або реакція на них свідчить про ментальні зміни у досить несподіваний чи навіть курйозний спосіб – як от у відгукові на есеїстичну книгу Ольги Карі «Компот із патисонів» (2020), про яку рецензентка конкурсу «Книга ВВС» ділиться своїми дитячими спогадами під назвою: «Ми – травмовані манкою діти»[6] (ідеться про несмачну манну кашу в дитячих садках 1990-х років). Тобто важливими стають навіть дрібні деталі колишнього побуту, який читачі нефікційної прози воліють бачити перейденим минулим, не бажаючи їхнього повернення до власних дітей.

Варто перечитати найвпливовішу, на мій погляд, нефікційну книгу, яка відчутно пришвидшила руйнування «імперії зла», – «Архіпелаг ҐУЛАҐ» О. Солженіцина. Четверта (найкоротша) її частина, написана в 1967-1968 роках, коли автор не розраховував, що повернеться до теми ҐУЛАҐу, вочевидь передчуваючи близький арешт (про це зізнався в останніх абзацах), – ця четверта частина має назву «*Душа и колючая проволока*». І хоча мотиви каяття та спокути пронизують цілу книгу-епопею Солженіцина[7], саме тут сконцентровані його погляди на моральні уроки, які людина (і сам автор передусім) може взяти з досвіду «абсолютного зла», щоб воно не мало шансу повторитися в людській історії. Перегуки із книгою С. Алексієвич безсумнівні: «*…угрызений совести не знает Архипелаг ГУЛАГ! … В чём раскаиваться? В том, что думал то, что думал?*»[8] Солженіцин пере-

[2] Алексієвич С. Час second-hand (кінець червоної людини) / Пер. з рос. Л. Лисенко. Київ: Дух і Літера, 2014. С. 8-9.
[3] Там само. С. 11-13.
[4] Див.: Галич О.А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: монографія. Луганськ: Знання, 2001. С. 108.
[5] Михед О. Що таке українська література? (11.11.2021). URL: https://ukrainer.net/literatura/.
[6] Шокало М. Ми – травмовані манкою діти. *BBC NEWS Україна*. 07.12.2021. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-59548933.
[7] Див.: Колошук Н.Г. Табірна проза в парадигмі постмодерну: монографія. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. С. 331-332.
[8] Солженицын А.И. Архипедаг ГУЛАГ. 1918-1956. Опыт художественного исследования. Т. 2, части III-IV. *Малое собрание сочинений*. Т. 6. Москва: ИНКОМ НВ, 1991. С. 373.

конливо показав, що радянська репресивна машина працювала проти безвинних громадян, роблячи їх «ворогами народу», жертвами беззаконня і брутальної сваволі («*А между тем – невинных и казнят-то ретивее всего*»[9]). Але у своїх міркуваннях про «душу та колючий дріт», по суті, прийшов до парадоксального й передусім важливого для мешканців пострадянського простору висновку – про те, що морально безгрішних у тоталітарній країні не буває, оскільки на мимовільній чи доброхітній співучасті громадян у злочинах політичного режиму, на їхній безсловесній згоді зі злочинами і тримається тоталітаризм. Усвідомлення злочинності Системи не знімає з кожної окремої людини відповідальності за власні вчинки, поведінку, переконання та вибір. І за мовчання теж.

За тридцять років української незалежності опубліковані не лише документальні книги-свідчення, де постає життя кількох поколінь упродовж радянського періоду, про яке його сучасники не наважувалися або не вміли сказати правду, а й з'являються перші помітні книги про сьогодення з його новими викликами. Ще донедавна найзначнішими здобутками української мемуаристики були нариси, спогади, листи «шістдесятників» – Василя Стуса, Івана Світличного, Леоніда Плюща, Василя Овсієнка, Михайлини Коцюбинської, Ірини Жиленко, Василя Лісового, В'ячеслава Чорновола, Миколи Руденка, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Валерія Шевчука та ін. Щойно почалися майданні революційні зрушення та російсько-українська війна, як з'явилися книги-відгуки про новий час, написані представниками нових поколінь.

Що писали про зміни у своєму світогляді люди, яких нині називаємо українськими дисидентами-шістдесятниками, якими пишаємося як незламними борцями з тоталітарною радянською машиною? А вони писали не про незламність, а про повний сумнівів і помилок важкий шлях до ментального переродження: від радянської утовкмаченої пропагандою правовірності до незгоди з несправедливістю, до болісних сумнівів, пошуків, сум'яття – і, як наслідок, інакодумства, від якого вже ніяк позбутися, бо не можеш відкинути власну гідність і затоптати совість. «*Ці роки* (тобто 1957-1960 – *Н. К.*) *були схожі для мене на пекельну купіль, так болісно я пережив витіснення з мого світобачення рудиментів партійної ідеології. … Іншого бога я не бачив – тільки партія була моїм богом*», – зізнався Микола Руденко у книзі спогадів «Найбільше диво – життя» (2013)[10].

Іван Дзюба записав у щоденнику 10.04.1983 р. (фрагменти щоденника подано у його мемуарній книзі «Не окремо взяте життя», 2013), як мучать його похвали, висловлені на його адресу сучасниками (ідеться про Володимира Забаштанського, Петра Перебийноса, Бориса Мозолевського): «*Бо все мені здається, що я не заслужив такого ставлення. Підсичує почуття вини… … Тяжка вдача: і чужа ненависть мучить, і чужа любов так само мучить… … Мертва хватка ВИНИ – я народився з її пальцями на горлі…*»[11]

Подібний внутрішній конфлікт можна знайти чи не в кожного автора-шістдесятника з перерахованих вище. Нині визнаний лідером українського дисидентства-шістдесятництва Іван Світличний афористично писав про це у сонеті «Провина» (книга «Ґратовані сонети», створена у слідчому ізоляторі КДБ та в концтаборі, 1972-1977):

Я винен, браття. Всі ми винні,
Наш гріх судитимуть віки
За беріїв, за Соловки,
За чорні, зганьблені, злочинні
Переґвалтовані роки,
За куці істини нізчимні,
За те, що унтери причинні
Нам кастрували язики,
За довбані в катівнях ребра,
За реабілітанські жебри,
За небо, ґратами рябе, –
Судіть мене. Судіть без знижки.
Судіть – я винен – хоч до «вишки».
Мене, а заодно – й себе.[12]

Хіба не парадокс, що винними себе відчували жертви і борці проти злочинного режиму, а не ті, хто чинили злочини? Багатьом із дисидентів, як от Іванові Світличному, не судилося дожити до перелому в суспільстві, коли їх бодай перестали цькувати й пересліду-

[9] Солженицын А.И. Архипедаг ГУЛАГ... С. 383.
[10] Руденко М. «Найбільше диво – життя». Спогади / Упоряд. Раїса Руденко. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО»; Смолоскип, 2013. С. 347.
[11] Дзюба І. Не окремо взяте життя / Післямова Миколи Жулинського. Київ: Либідь, 2013. С. 185; виділення – авторське.
[12] Світличний І. У мене – тільки слово / Ред. рада: В. Шевчук та ін.; упоряд. та приміт. Л.П. Світличної, Н.О. Світличної. Харків: Фоліо, 1984. С. 42.

вати, не кажучи вже про широке суспільне визнання замість загальної байдужості та маргіналізації, яка відбувалася ще донедавна.

Важливо зрозуміти, чому дисиденти радянської доби виразили мотиви каяття та спокути, і порівняти з тим, що пишуть сучасні українські автори документальних свідчень про злочини минулого та сучасні катаклізми. Це й виявляє зміну свідомості у широкому суспільному масштабі. Особливо промовисті для мене книги, котрі на новому витку історії стають у ряд текстів табірної прози[13]. Передусім ідеться про оригінальні жанри, які доносять до ширшого загалу голоси жертв незчисленних катастроф XX-XXI ст. – тексти-свідчення та зібрану як документи «усну історію» (oral history), незрідка представлені у «книзі голосів» (як визначила свої книги С. Алексієвич)[14]. Ці не фікційні жанри, на мою думку, споріднені у читацькій рецепції, хоча суттєво відрізняються у способі творення й побутування (зокрема: постають у письмовій та усній формах; потребують чи не потребують посередника-упорядника / журналіста / письменника на своєму шляху до реципієнтів; з'являються одразу після пережитого їхніми суб'єктами-оповідачами чи з віддалі часу тощо). У літературознавстві 1980-2000-х років відомі дослідження жанру «усної історії» належать італійському професорові, знавцеві американської літератури Алессандро Портеллі[15]. В Україні до вивчення «усної історії» зверталися історики, антропологи, культурологи – Гелінада Грінченко, Наталія Ханенко-Фрізен, Олена Стяжкіна та ін.[16]

Дві недавні тюремно-табірні книги – «"Світлий шлях": історія одного концтабору» Станіслава Асєєва та «Хроніка одного голодування» Олега Сенцова – з'явилися майже одночасно. Обидва автори пройшли через ув'язнення в Російській Федерації та в захопленому російськими агресорами і найманцями Донецьку. Журналіст Станіслав Асєєв потрапив у терористську катівню 11 травня 2017 р., де був утримуваний бойовиками так званої «ДНР» до 29 грудня 2019 р. Режисера Олега Сенцова затримали у Сімферополі російські ефесбешники 10 травня 2014 р.; 25 серпня 2015-го його засуджено російським судом за звинуваченням у тероризмі на 20 років позбавлення волі в колонії суворого режиму. 7 вересня 2019 р. він повернувся в Україну завдяки програмі обміну українських військовополонених з РФ.

У цей ряд можна поставити й кілька публічних виступів релігієзнавця, письменника, філософа Ігоря Козловського, затриманого 27 січня 2016 р. і звільненого 27 грудня 2017 р. після 700 днів неволі та катувань, яких зазнав у свої 62 роки в Донецьку. В інтерв'ю він висловлює свій досвід ув'язнення бойовиками «ДНР» та стверджує, що пише про це книгу[17].

Тюремний щоденник Олега Сенцова «Хроніка одного голодування» опубліковано у 2020 р. у двомовному виданні (український переклад Сергія Осоки разом з оригінальним російським текстом)[18]. Книга унікальна тим, що написана як щоденна фіксація реальних подій і станів, коли в'язень російської в'язниці за полярним колом, у селищі Лабитнанґи на півострові Ямал, оголосив безстрокове голодування з вимогами до російської політичної верхівки: звільнити всіх українських політичних в'язнів. Голодування тривало 145 важких днів від травня 2018 року, за ним стежили всі світові ЗМІ, а російський президент ігнорував вимоги політв'язня.

Від неминучої загибелі О. Сенцова урятував обмін полоненими та ув'язненими між Україною та Росією; він повернувся живим, вивіз та опублікував свою книгу, у якій визнав голодування поразкою. З огляду на безперспективність задоволення висунутих ним вимог, тяжкий фізичний стан та загрозу примусової реанімації, О. Сенцов був змушений у 145-й день написати заяву про припинення голодування. Вчитуючись у його щоденник, бачиш, зокрема, як нелегко йому було визнати себе переможеним. Тягар моральної провини присутній у кожному прямому слові й натякові, у наскрізній іронії і трагічних нотах цього буденно-безпафосного тексту на останніх його сторінках: «*Сьогодні вирішальний*

---

[13] Див.: Колошук Н.Г. Табірна проза в парадигмі постмодерну: монографія. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 500 с.

[14] Див. авторське визначення у документальній книзі відомого літературознавця й громадського діяча Миколи Жулинського про рідну Волинь: Жулинський М. Моя Друга світова: роман-хроніка в голосах. Київ: Український пріоритет, 2017. 416 с.

[15] До прикладу: Portelli A. The Peculiarities of Oral History. *History Workshop Journal*. Autumn 1981. Vol. 12, Issue 1. P. 96–107. URL: https://academic.oup.com/hwj/article-abstract/12/1/96/562764?redirectedFrom=PDF.

[16] Див., до прикладу: Гринченко Г. Презентация «голосов»: рассказчик(и) vs исследователь(и). *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерела* / Ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: ПП «Торгсін плюс», 2010. С. 50-56. URL: http://oralhistory.com.ua/assets/images/img_pub-uaui/u_poshukah_vlasnogo_golosu.pdf.

[17] Див.: Козловський І., Семенченко М. Про відповідальність як основу свободи. Науковець і громадський діяч Ігор Козловський – про передумови війни. І рецепт перемоги: [інтерв'ю з Марією Семенченко]. *День*. 2019. 12.03.2019. № 45. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo-intervyu/pro-vidpovidalnist-yak-osnovu-svobody.

[18] Сенцов О. Хроніка одного голодування / З рос. пер. Сергій Осока. Львів: Видавництво Старого Лева, 2020. 544 с.

день: або приїде нарешті адвокат, або я поїду в реанімацію – у дбайливих руках конвойних. Годинник у коридорі зупинився. Схоже, що час теж завмер в очікуванні розв'язки. … дуже гидко на душі, а в роті – нудотний присмак поразки. … ось так безславно скінчилася ця хроніка одного голодування»[19]. Насправді цей чоловік отримав над своїми мучителями і найголовнішим катом РФ моральну перемогу завдяки тому, що показав світові огидне лице сучасного російського правосуддя й «виправної» системи.

Станіслав Асєєв написав частину своїх текстів про пережите в окупованому Донецьку ще до ув'язнення бойовиками. Важливі фрагменти обдумував і навіть дещо записав упродовж довгих двох років перебування в концтаборі «Ізоляція». Книга (так само двомовне видання, український переклад Вікторії Стах)[20], як часто траплялося з табірними розповідями, не передбачає легкого читання. Рецензентка Ольга Литвин порівнює своє читацьке знайомство з нею зі «спуском під воду без акваланга», а місце, показане С. Асєєвим, бачить страшнішим за будь-які топоси, витворені уявою авторів знаменитих антиутопій: «"Ізоляція" – це аномальна зона, порівняно з якою світ Орвелла та Кафки – інтелігентська рефлексія»[21].

Судячи з інтерв'ю, які С. Асєєв давав після визволення, він і досі перебуває в загроженому стані, а книгою хотів хоч якось полегшити біль спогадів про пережите, вийти з депресій. Причин для перебування у депресивному стані вже на волі у нього достатньо – про це пишуть сучасні дослідники травми[22]. Вони використовують стосовно книг, які були породжені досвідом пережитого в концтаборах, широко вживаний у гуманітарних студіях термін «свідчення»[23]. Головна теза щодо таких текстів та їхньої жанрової природи та, що вони виконують нову функцію сучасної нефікційної прози, яка полягає «у засвідченні історичних подій, несправедливостей та катастроф, що… варті того, щоб привернути увагу та бути проаналізованими. … давати свідчення у цьому розширеному контексті означає брати на себе відповідальність за істину. … Ця здатність апелювати до іншого є надзвичайно важливою… У цьому сенсі свідчити завжди означає вийти на судову трибуну, а наративне повідомлення свідка завжди приховано пов'язане як зі зверненням, так і з присягою»[24].

У фіналі книги С. Асєєв пише про відчуття вини за своє нинішнє життя з огляду на тих, хто й досі залишається в катівнях. Важлива причина депресивного стану багатьох звільнених людей – очевидна бездіяльність української Служби Безпеки у боротьбі зі злочинцями з «ДНР» – «ЛНР», яких С. Асєєв сам бачив у Києві після свого переїзду туди і знає, що вони почуваються безкарно. Промовистий факт останнього часу, який підтверджує сказане ним, пролунав у новинах зовсім недавно: 9 листопада 2021 р. у Києві був затриманий злочинець з «Ізоляції», показаний у книзі «"Світлий шлях"…» під прізвиськом Палич[25]. Тож будемо стежити за подальшим перебігом цієї історії про злочини проти людяності, які відбуваються поруч, засвідчуючи, що вони для кожного з нас небезпечні.

За такого стану речей С. Асєєв не бачить для людини-жертви (а такою в абсурдному світі може стати будь-хто – і це ще один важливий мотив його книги) виходу зі страждань: «*Проблема не в тому, що людина живе у світі абсурду й болю, – проблема в тому, що ми намагаємося переконати себе, що це не так. Втекти в дитячу усмішку чи обійми рідних. Звісно, це значущі речі, але повірте: якщо ви одного разу побачили світ неприкритої голої жорстокості – це вистрілить у майбутньому, якщо не дати ради з ним тепер і зараз. … Моя думка полягає в тому, що жоден подібний досвід неможливо передати в принципі, й потрібно чесно досягти емоційного дна, щоб від нього відштовхнутися й піднятися нагору*»[26].

---

[19] Сенцов О. Хроніка одного голодування. С. 267.

[20] Асєєв С. «Світлий шлях». Історія одного концтабору: коротка проза / З рос. пер. Вікторія Стах. Львів: Видавництво Старого Лева, 2021. 448 с.

[21] Литвин О. «Донецький Дахау». Рецензія на моторошну книгу Асєєва про місце знищення і катувань (18.11.2021). URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-59320394.

[22] Див.: Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів / Інтерв'ю провела Кеті Карут; пер. з англ. Катерини Диси. Київ: Дух і Літера, 2017. 496 с.

[23] Одна з провідних дослідниць єврейського досвіду у таких студіях – Шошана Фельман – опублікувала разом зі психоаналітиком Дорі Лаубом книгу про це ще на початку 1990-х. Див.: Felman Sh. & Laub D. Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History. New York: Routledge, 1992. 284 p. URL: https://joaocamillopenna.files.wordpress.com/2015/03/felman-shoshana-e-laub-dori-testimony-crises-of-witnessing-in-literature.pdf.

[24] З інтерв'ю К. Карут зі Ш. Фельман: Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів / Інтерв'ю провела Кеті Карут; пер. з англ. Катерини Диси. Київ: Дух і Літера, 2017. С. 447.

[25] У Києві затримано керівника донецької катівні «Ізоляція» (09.11.2021). *Zaxid.net*. 9.11.2021. URL: https://zaxid.net/news/.

[26] Асєєв С. «Світлий шлях». Історія одного концтабору: коротка проза / З рос. пер. Вікторія Стах. Львів: Видавництво Старого Лева, 2021. С. 186.

Стосовно катів (розділ 18 – «Хто ці люди?») С. Асєєв висловлює припущення, що вони – цілком осудні, бо катують інших людей усвідомлено: «*…наличка "психопат" не до кінця пояснює ситуацію, бо ставить під питання таку ж наличку "людина". Чи люди це? – безперечно. Лякає саме очевидність відповіді, від якої не відмежуватися табличкою "він – психопат". … Тут ідеться про сутність самої людини, якщо така взагалі існує. Чи усвідомлюють ці люди, що вони перейшли межу? Певен, що так. … Ось чому психопатія і схильність до садизму не можуть позбавити цих людей тієї свободи, яка породжує відповідальність за свої вчинки, просто коли на них хтось спокійно дивиться. Але саме в цьому криється й причина, з якої не можна відповідати катуванням на катування*»[27].

Книги О. Сенцова та С. Асєєва не дають очевидних відповідей не складні питання, чому зло концтаборів, катувань, беззаконня й сваволі повернулося до нас, чому воно поруч із нами в нашій новій країні. Очевидно лише, що далеко не всі уроки ранішої табірної прози ми (як суспільство) засвоїли, в іншу ментальну та суспільну фазу не перейшли, а без болісних зусиль через почуття вини й каяття у свідомості багатьох сучасників-співгромадян це не відбувається.

Мотиви каяття та спокути у нефікційній літературі є виразними маркерами радикальної зміни епох, а саме ментальної зміни – метанойї. У їхньому питомому значенні ці мотиви присутні практично в кожному значному нефікційному тексті від початків розвитку європейської літератури. Розуміння текстів-свідчень не завжди адекватне, оскільки провокує звинувачення проти автора, котрий наважився зізнатися в чомусь «неблаговидному» й засудити минуле та не визнані суспільством державні злочини (що й породжує дисидентство, як бачимо у нефікційних книгах О. Солженіцина та українських дисидентів-шістдесятників). Однак без подібних зізнань розвиток людської свідомості та розвиток цивілізації неможливий, а в гуманізму немає жодних перспектив.

Україна перебуває на новому етапі своїх історичних випробувань. Поява нових книг табірної прози (зокрема книг О. Сенцова та С. Асєєва) засвідчила це. Такі книги можна віднести до жанру ексклюзивних свідчень. Ще один помітний пласт нефікційної прози нашого часу – так звана «усна історія» / oral history («жанр голосів», за визначенням С. Алексієвич). Ці оповіді не пропонують читачам простих відповідей на одвічне питання, звідки береться в людині зло, чому воно вибухає знову і знову у виявах масового насильства, у злочинах проти людяності. Однак нинішня поява цих книг одразу після подій уже відкриває обнадійливу перспективу – раніше в нашій історії такі свідчення десятиліттями залишалися невідомими ширшому загалові.

Мотиви каяття і спокути у значенні метанойї – на першому плані у нефікційних свідченнях наших сучасників.

References

Felman, Sh. & Laub, D. (1992). Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History. New York, USA.

Halych, O. (2001). Ukrainska dokumentalistyka na zlami tysiacholit: spetsyfika, heneza, perspektyvy [Ukrainian nonfiction prose at the turn of the millennium: specifics, genesis, prospects]. Luhansk, Ukraine.

Hrynchenko, H. (2010). Prezentatsyia «holosov»: rasskazchyk(y) vs issledovatel(y) [Presentation of "Voices": Narrator(s) vs Explorer(s)]. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherela – In search of one's own voice: Oral history as a theory, method and sources*. P. 50–56. Kharkiv, Ukraine.

Koloshuk, N.G. (2006). Tabirna proza v paradyhmi postmodernu [Camp prose in the postmodern paradigm]. Lutsk, Ukraine.

Колошук Надія Георгіївна – доктор філологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки (пр-т Волі, 13, м. Луцьк, 43025, Україна).

Koloshuk Nadiia – Ph. D., doctor of Philology, professor of the department of the theory of literature and foreign literature, Philology department in the Lesya Ukrainka Volyn National University (13, Voli Avenue, Lutsk, 43025, Ukraine).

E-mail: n_koloshuk@ukr.net

IS POSSIBLE REPENTANCE OF "RED MAN" IN TIME OF SECOND-HAND?

Introduction. Stating the Subject of the Study: *From times of famous book "Confessiones" by Saint Augustine of Hippo (the end of the 4th century), repentance and expiation became necessary concepts in European religious and ethic discourse in the meaning of metanoia (the meaning of "metanoia" in ancient Greek is a transformative change of heart; especially: a spiritual conversion). However, in this original*

[27] Асєєв С. «Світлий шлях»... С. 153-155.

sense, they were inadmissible in the Soviet ideological system. ***Stating the Aim of the Study.*** *The purpose of the study is to show the regularity of the appearance of motives of repentance and redemption in the modern non-fiction prose, comparing their content with the previous stage of development of Ukrainian nonfiction prose, in the memoirs of the representatives of the 1960s generation.* ***Methods:*** *historical-literary and comparative analysis, hermeneutic interpretation of non-fiction texts through social and literary context.* ***Originality:*** *For the first time, the motives of repentance and redemption are considered as an essential component in the content of non-fiction – genre varieties of memoirs, exclusive testimonies, oral history. These genres are related, although they differ significantly by the way of reader perception (in particular: appear in written or oral forms; need or do not need a mediator / journalist / writer on their way to the recipients; appear immediately after the experience of their subjects-narrators or from a distance, etc.). We analyze the texts of modern literature, which have not yet been the material of literary studies.* ***Results and Discussion:*** *Motives of repentance and redemption in non-fiction texts are clear markers of a radical change of epochs, namely mental change – metanoia. In their specific meaning, these motives are present in almost every significant non-fiction text from the beginning of the development of European literature. Understanding of such texts is not always adequate, as it provokes accusations against the author, who dared to confess something ugly and condemn their past and unrecognized social crimes (this gives rise to dissent).* ***The practical significance:*** *New books of camp prose (including books by O. Sentsov and S. Aseev) continue this tradition. It is important to study them further.*

Key words: *non-fiction prose, metanoia, dissent, the books "The chronicle of a hunger strike" by O. Sentsov and "The Light Way. History of one concentration camp" by S. Aseev.*

Дата подання: 15 січня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 15 серпня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Колошук, Н. Чи можливе каяття «червоної людини» у час second-hand? *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 116–122. DOI: 10.5281/zenodo.7190170.

Цитування за стандартом APA

Koloshuk, N. (2022). Chy mozhlyve kaiattia «chervonoi liudyny» u chas second-hand? [Is possible repen-tance of "red man" in time of second-hand?]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 116–122. DOI: 10.5281/zenodo.7190170.

УДК 94:929(477)«1920/1930» А. Калиновський

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

●

«НЕВИГАДАНЕ»: РАДЯНСЬКА БУДЕННІСТЬ 1920–1930-Х РР. У ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ АНАТОЛЯ КАЛИНОВСЬКОГО (ГАЛАНА)

DOI: 10.5281/zenodo.7190231
© Т. Демченко, С. Іваницька, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9308-6170, https://orcid.org/0000-0003-1677-1013

Мета *цієї студії – проаналізувати й інтерпретувати в історико-біографічному й джерелознавчому аспектах спадщину напівзабутого, але талановитого журналіста й письменника Анатоля Калиновського (Галана) (1901–1987), якого Ігор Качуровський зарахував до числа п'ятьох-шістьох найбільш читабельних прозаїків української еміграції, відзначив легкість викладу, досконалість сюжетних конструкцій і передбачив, що «розпорошений, розпарцельований на десятки псевдонімів автор ризикує не здобути тієї слави, на яку він як письменник заслуговує…»*

У фокусі уваги *авторок – збірка оповідань «Невигадане» (1967) та інші твори, де аналізується взятий у різних іпостасях образ Homo sovieticus й історично достовірно відтворюються типові явища радянської повсякденності міжвоєнної доби.* ***В методологічному сенсі*** *авторки керуються думкою, що художня література має у сучасних дослідницьких практиках особливе значення як джерело інформації про буденне життя, використовують методи психологічної реконструкції й «вживання» у внутрішній світ автора текстів.*

Акцентується, що головним об'єктом духовного, інтелектуального й культурного інтересу для письменника була Україна й доля її народу. Відзначається різножанровість і тематичне розмаїття доробку А. Галана, де гостра сатира, гумористичні сюжети з власного життя поєднуються з нарисами про окремих людей, про побут переміщених осіб у Німеччині, українських емігрантів в Америці, та повсякчас домінують ретельне вивчення й аналіз радянської дійсності. Творчість його розглядається як автентичне джерело знань про життя в СРСР. Висловлюється побажання щодо нагальної потреби видати вибране із літературної спадщини цього письменника.

Ключові слова: *Анатоль Галан (Калиновський), Ігор Качуровський, Дмитро Нитченко, Homo sovieticus, радянська повсякденність, історико-документальна проза.*

> «Хам і хамська епоха триває і триватиме ще, мабуть, довго. Отже, пізнання цієї епохи, як, скажемо, пізнання епохи Пушкінської через Євгенія Онєгіна, може говорити в користь моєї… не поеми, а "віршованого роману"».
>
> *(З листа А. Калиновського до Д. Нитченка від 4 лютого 1968 р.)*

120-річчя від дня народження (на жаль, ювілей пройшов непоміченим минулого року) уродженця Чернігово-Сіверщини, напівзабутого письменника й журналіста Анатоля Ґалана – гарний і гідний привід бодай невеликою публікацією згадати про нього. Крім того, варто взагалі більше популяризувати історію української діаспори – і не лише вихідців із Чернігово-Сіверського краю – насамперед творчих особистостей, котрі не тільки зберегли свою українську ідентичність: мову, культуру, традиції, але й своєю творчістю прагнули впливати на своїх співвітчизників далеко за межами Батьківщини, а нині вже й в Україні. Це була одна з прикметних ознак українського XX ст. Л. Рева наступним чином визначила його риси в літературному вимірі: «ряснота імен, індивідуальне розмаїття українських процесів 20-х рр. XX ст., Розстріляне Відродження, міжвоєнна література та література війни, творча палітра діаспори, шістдесятництво, заґратована творчість 1970–1980-х рр. … Це – неповний перелік європейськості України, навіть – ширше, її світового досвіду…»[1]

[1] Рева Л.Г. Формула європейськості в Україні: до питань літературної біографіки в умовах становлення українського державотворення. *Розумовські зустрічі: Зб. наук. праць.* Чернігів, 2021. № 8. С. 188.

Важко переоцінити роль західної української діаспори в новітній історії України, і в такому дражливому і вкрай значущому питанні, як формування національної ідентичності. Сучасні дослідники стверджують: «Не буде перебільшенням сприймати наш час як епоху національної ідентичності – пошуку кожною людиною уявлення про самоцінність людського життя в його зіставленні з цивілізаційними надбаннями, культурою та історією як минулих, так і нині сущих поколінь», бо «соціокультурне ядро країни та її цивілізаційну сутність становлять насамперед люди, які не мислять себе поза історичним досвідом свого народу, сприймають соціонормативну культуру спільноти – її розуміння "добра" та "зла", "правди" і "кривди", "красивого" й "огидного" – як свою власну, із повагою ставляться до своєрідності національних меншин»[2]. Саме в діаспорі масово з'являються українські організації, громадські об'єднання, періодика, видавництва тощо. Їхня діяльність та інтелектуальна продукція дають підстави для визначення сутності діаспори як феномену українського суспільства, представники якого вважали за необхідне боротися за незалежну Україну не збройним шляхом, а зберігаючи, поширюючи й примножуючи культурні й духовні багатства українського народу. Наукове освоєння збірників художніх творів Анатолія Калиновського – більш знаного під псевдонімом «Галан», а також дотичних документів і матеріалів стало доступне завдяки сайту «Діаспоріана», на якому представлені практично всі друковані книги цього автора.

Про нього з захопленням і симпатією писали відомі українські письменники діаспори І. Качуровський[3], Ю. Тис, Д. Нитченко. Останній із названих у збірнику листів своїх кореспондентів вмістив епістолярій А. Галана[4]. Десь 20 років по тому журнал «Березіль» оприлюднив ті само листи на своїх сторінках за редакцією доньки Д. Нитченка Лесі Ткач[5]. На сторінках вищеназваного журналу з'явилися вибрані оповідання письменника з діаспорних збірників[6]. Власне, доступні нам спогади та оповідання А. Галана й стали основним джерелом цієї розвідки. Серед них варто виокремити – «Будні совєтського журналіста», «Невигадане», «Розмови з минулим», «З минулих днів»[7]. Усі вони вийшли друком у Буенос-Айресі. Згодом письменник використав спогади, документальні нариси та замальовки для створення автобіографічної повісті «Корабель без керма»[8]. У вступі, щоправда, він зазначив, що доля героя художнього твору Андрія Королюка увібрала в себе біографії багатьох людей[9], але значна кількість збігів життєвих обставин героя із сюжетами з книги «Будні совєтського журналіста» переконливо доводить, хто став головним прототипом вищеназваного персонажа.

Лише порівняно нещодавно з'явилися перші наукові публікації, присвячені літературній творчості А. Галана[10]. Це – праці з царини літературознавства. Найбільш ґрунтовною з них стосовно проблеми, що розглядається, є кандидатська дисертація О. Онищенка «Поетика мемуарної прози письменників української діаспори другої половини XX століття» (2019), де у фокусі дослідження перебуває корпус спогадів В. Короліва-Старого, В. Чапленка, Анатоля Гака (І. Антипенка), Анатоля Галана (Калиновського), О. Воропая, І. Косач-Борисової, К. Туркала, Є. Щербаківської, Яра Славутича. Як зазначає фахівець, саме історичні обставини трагічної для України епохи, доби масштабних соціальних експериментів, кривавих диктатур знайшли відображення в художньо-документальній прозі українських письменників, які працювали на еміграції. «Україна письменниками діаспори зафіксована у пам'яті під більшовицькою владою такою, яку знали до часу вимушеного розлучення, а проте до останку пронесли любов до неї». На його думку, «спогади Анатоля Галана (Анатолія Калиновського) насичені густою метафорикою, ліризацією оповіді. Слово-образ є окрасою мовної особистості, автор вдається до майстерного художнього використання конкретизації та синестезії, творення пейзажних замальовок й описів довкола метафоричних мотивів, образів. Система поетики в нефікційній прозі постає через ключо-

[2] Ткаченко В.М. Україна–Росія: на сконі «пропащого часу». Вид. 2-ге, доп. Київ: Політія, 2019. С. 290, 292.
[3] Качуровський І. Проза Анатоля Галана. *Променисті сильвети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 509–513.
[4] Нитченко Д. Листи письменників. Мельбурн: Ластівка, 1992. С. 87–129.
[5] Листи Анатолія Калиновського до Дмитра Нитченка. *Березіль*. 2013. № 1–2. С. 157–191; № 3–4. С. 170–191; № 5–6. С. 171–191; № 7–8. С. 138–191.
[6] Галан А. Оповідання. *Березіль*. 2013. № 7–8. С. 151–191.
[7] Галан А. Будні совєтського журналіста. Буенос-Айрес: Перемога, 1956. 208 с.; Його ж. Невигадане: Оповідання. Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1967. 320 с.; Його ж. Розмова з минулим: Оповідання. Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1971. 196 с.; Його ж. З минулих днів (Оповідання). Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1989. 154 с.
[8] Галан А. Корабель без керма (Повість). Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1983. 245 с.
[9] Галан А. Корабель без керма… С. 8.
[10] Нагаєвська І. Образна система збірки «З минулих днів» Анатоля Галана. *Філологічний дискурс*. 2016. Вип. 3. С. 98–104; Цимбал Я. Совітські дебюти діяспорних письменників. *ЛітАкцент*. URL: http://litakcent.com/2016/07/22/sovitski-debjuty-diaspornyh-pysmennykiv/; Онищенко О.І. Поетика мемуарної прози письменників української діаспори др. пол. XX ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Черкаси, 2019. С. 86–88, 100–101, 118–119.

ві образи підневільної людини в тоталітарному суспільстві, через провідні мотиви – прості складові сюжети твору»[11].

Варто зауважити, що в епоху постмодерну «текст-писання», трансформуючись у «текст-читання», набуває незліченної кількості варіацій, залежно від смакових асоціацій та тезаурусу «читаючого». Виникає необхідність у використанні методів психологічної реконструкції суб'єктивних моделей буття (поведінки, мислення, почуттів, емоцій) як видатних, так і пересічних «творців» історії. Відчувається потреба «вживання» дослідника у внутрішній світ авторів текстів. На думку фахівців, нині художня література набуває особливого значення як джерело культурологічної інформації про буденне життя. Тому звернення історика-дослідника до літературно-художньої спадщини, увага до техніки «побутового літописання», способів презентації буття «людини приватної» у контексті взаємодії повсякденних та літературних текстів культури уявляється перспективною сферою пізнання не тільки в суто інформаційному, а й у методологічному аспекті[12].

Отже, наратив героя нашої розвідки можна трактувати як джерело для історичних досліджень, особливо, коли йдеться про вивчення повсякдення – «буднів» простих радянських людей, до числа яких автор, очевидно, зараховував і себе. Так, Андрія Королюка він охарактеризував просто: «це зовсім не герой, а пересічний обиватель, скрізь тоді розповсюджений». У цьому контексті доречним виглядає порівняння молодого журналіста з лякливою «рибкою-пескарем» із відомої казки М. Салтикова-Щедріна, а весь «Совєтський Союз за Сталіна» названо «країною пескарів»[13].

То ким була ця призабута постать українського письменства як людина, журналіст і митець?

Відразу зазначимо, що до сумнозвісного Ярослава Галана він жодного стосунку не мав. У передмові до збірника оповідань А. Галана «З минулих днів» видавець Юліян Середяк засвідчив це зі слів письменника: «Мій псевдонім "Галан" постав з того, що я в молодих літах симпатизував з одною дівчиною, і вона називалася Галина. Коли я зачав писати, хотів підобрати собі псевдонім, щоб не присікалися до мого родинного прізвища Калиновський. Тому взяв я з ймення Галини перші три букви (ГАЛ), а з мого ймення Анатолій – дві (АН), і так "народився" Галан»[14].

Відтворити біографію героя нашої статті не так-то й легко. Маємо декілька стислих біограм, у яких є певні розбіжності. Народився Анатолій Васильович Калиновський 22 серпня 1901 р. на Чернігівщині в с. Землянка Глухівського повіту (нині входить до Березівської сільської територіальної громади Шосткінського р-ну Сумської обл.) в родині священника. Відразу зауважимо, що писати свою автобіографію за кордоном він відмовився, щоб не наражати на переслідування рідню, яка залишилася в СРСР[15]. У своїх спогадах та листуванні А. Галан згадував про неї побіжно, жодного разу не назвавши імен та місця проживання родичів, – іншими словами, поводився так, як переважна більшість українців діаспори, а відтак і його героїв. Відомо, що середню освіту майбутній письменник отримав у Новгород-Сіверській духовній семінарії. Він писав, що навчався і в Чернігівській семінарії, але до вищого навчального закладу – Ніжинського інституту народної освіти – його не прийняли… через соціальне походження. Юнак подався до Харкова, працював у редакціях коректором, секретарем, літредактором; у 1929 р. закінчив заочно Ніжинський інститут народної освіти (ІНО). Це відкрило йому шлях до роботи журналістом урядового часопису «Вісти ВУЦВК» (редактор Є. Касяненко). Багато подорожував, бачив, пережив, і зрештою це дало можливість реалізувати мрію – стати письменником. У передмові до збірника «Невигадане» Ю. Тис наголосив, що «Галан знає життя, є добрим спостерігачем, він є тим, чим мріяв стати від дитини: письменником – учителем»[16]. Перші дві книжки молодого літератора побачили світ ще в радянській Україні. Утім, твори, написані за лекалами соцреалізму, не викликали якогось особливого зацікавлення читаючої публіки. Я. Цимбал навела приклад написаного у 1928 р. вірша, для якого були властиві «смішні й наївні тепер атрибути ідеологічної поезії»: героїня мало того, що вийшла заміж за тракториста, так ще й – «Пішла струнка Наталя / За щастям в колектив»[17]. Однак зарубіжний доробок цього ж автора безсумнівно засвідчує наявність неабиякого літературного таланту. І. Качуровський так схарактеризував притаманні його хисту ознаки: «легке перо», здатність писати «просто й невимушено», «ясний і прозорий стиль», «вміння побуду-

[11] Онищенко О.І. Поетика мемуарної прози… С. 176–177.
[12] Докладніше: Манкевич И.А. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации. *Обсерватория культуры*. 2007. № 5. С. 17–23.
[13] Галан А. Корабель без керма… С. 8.
[14] Середяк Ю. Анатоль Галан: Замість вступного слова. *Галан А. З минулих днів.* С. 8.
[15] Листи Анатолія Калиновського… № 3–4. С. 183–184.
[16] Тис Ю. Про автора і його творчість [Передмова]. *Галан А. Невигадане*. С. 10.
[17] Цимбал Я. Совітські дебюти… С. 11.

вати сюжетний каркас оповідання». Все це забезпечувало «широкочитабельність» творів А. Галана[18]. Утім, ці риси повною мірою проявилися уже в закордонних збірках, бо в Україні він мав репутацію передусім журналіста, освіченого й талановитого, яким дорожили редактори й залюбки брали на роботу. А. Галанові довелося чимало помандрувати, рятуючись від нав'язливої уваги чекістів (співробітників ОДПУ та НКВД). «Дамоклів меч повільно наближався до моєї голови», – зафіксував він[19]. Це – не метафора, а усвідомлення смертельної загрози. Яким болем сповнені рядки про втрату друзів, добрих знайомих, страчених після вбивства С. Кірова. Для А. Калиновського не стало секретом (зрештою, він видав свої спогади вже після розвінчання «культу особи»), що Кірова наказав «прибрати» «заздрісний диктатор» Сталін, але провину поклали на «українських націоналістів», серед яких було багато діячів культури й мистецтва. «Коли прочитав я повідомлення про звірячу розправу з українськими письменниками, коли уявив їх, багатьох особисто знаних, спотворених смертною мукою, залитими кров'ю, на мить зупинилося серце, і мозок прокололо вогненне бажання: дай, Боже, віддячити колись організаторам цього страшного злочину», – писав автор[20]. Зрештою, він «вийняв довголежалий диплом» про вищу педагогічну освіту й подався до Середньої Азії, пішов працювати шкільним учителем у Бішкеку (тодішня назва столиці Киргизії – Фрунзе)[21]. Таким чином, хоча письменника нібито й оминув сталінський терор, але він добре знав про ці чорні сторінки української історії. Перед початком Другої світової війни А. Галан повернувся в Україну, а в часи нацистської окупації вирушив на Захід. У опрацьованій нами літературі бракує конкретної інформації про цей період його життя, але у вищезгаданій повісті йдеться про те, що герой Андрій Королюк разом із дружиною приїхав в Україну у відпустку, а коли надійшов час повертатися, то дізнався, що й у Киргизії розпочалися арешти[22]. Подружжя знайшло собі роботу в Чернігові, а згодом, навесні 1939 р., у Чемері – селі чи навіть містечку «на півдорозі між Черніговом і Києвом»[23]. Тут їх і застала німецько-радянська війна. Жодних симпатій до нацистів у творах А. Галана не спостерігається. У цитованій повісті йдеться про те, що від німецького бомбардування загинула вагітна дружина головного героя, і над ним опустилася «чорна завіса самотності»[24]. Як і де А. Галан пережив окупацію, не знаємо. У його творах домінує тема втечі від радянської влади. Зокрема, у оповіданні «Поклик любови» привертають увагу рядки про «великий ісход»: «Їдуть на конях, на велосипедах, ідуть пішки, а ззаду – примара шибениці, пропагандивний гавкіт: "Ми вас знайдемо й на дні моря!"»[25]. Чимало українців західної діаспори спромоглися записати спогади про те, як покидали свою Батьківщину. Хотілося б згадати мемуари агронома Павла Пришиби, який народився у с. Чемер на Чернігівщині, а скінчив своє земне життя у м. Філадельфія (США). Спомини побачили світ у Чернігові, на презентацію приїздили донька й онуки автора. При порівнянні текстів А. Галана й чемерівського агронома впадає в око їхня разюча подібність. При цьому не йдеться про стилістичні тонкощі чи якісь біографічні подробиці. Обидва земляки писали про те, чому вирішили тікати, що пережили й побачили на довгій і небезпечній дорозі. В. Пришиба не зміг простити радянській владі, «яка всю нашу родину сплюндрувала. Звичайно, і німці для мене окупанти теж…»[26] Коли у вересні 1943 р. фронт почав наближатися до Дніпра, він запряг гарних коней, посадив на гарбу дружину й доньку, запасся відповідними документами й харчами на дорогу й подався, як і тисячі інших біженців, на Захід, попереду відступаючих німецьких військ[27].

Із листів А. Галана до Д. Нитченка видно, що на шляху до Арґентини автор мешкав у таборах для Ді-Пі (переміщених осіб) спочатку в м. Форст на сході Німеччини, потім в Ландеку на заході Австрії. Ганна Черінь згадувала, що якийсь час А. Галан працював в українському видавництві «Голос» у Берліні. Тут чи не вперше проявився його талант гумориста й сатирика: журналіст запропонував випускати стіннівку під назвою «Марабу»[28]. Гумористичні, жарти, дотепи давали хоч якусь розраду працівникам. У 1946 р. таборяни Ландека спромоглися видавати гумористичний журнал «Проти шерсті». Його постійним автором став А. Калиновський (гумористичні твори він зазвичай підписував як Іван Евентуальний). Дещо з його доробку було згодом вміщене в гумористично-сатиричному кален-

[18] Качуровський І. Проза Анатоля Галана… С. 511.
[19] Галан А. Будні совєтського журналіста… С. 199.
[20] Там само. С. 172.
[21] Там само. С. 204–205.
[22] Галан А. Корабель без керма… С. 114.
[23] Там само. С. 152.
[24] Там само. С. 152.
[25] Галан А. Невигадане… С. 70.
[26] Пришиба П.В. Моє життя: Спогади. Уп.: М. Ткач. Чернігів: Десна Поліграф, 2014. С. 316.
[27] Там само. С. 320.
[28] Черінь Г. Їдьмо зі мною! (Репортажі). Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1965. С. 14.

дарі-альманасі «Мітла», який у 1950-х рр. виходив у столиці Арґентини. Наочне уявлення про побут інтернованих дає «Ода зупі»:

«*Прозора і легка для вжитку,*
І вільна від товщу й приправ,
Ти – все ж життя тримаєш нитку,
Щоб духа табір не віддав»[29].

Згодом серед діаспорної української спільноти Галан здобув славу чи не найпершого гумориста. Д. Нитченко слушно підмітив: «Умів Галан висміяти як підрадянську дійсність, русифікацію, безголов'я влади, так не шкодував фарб висміяти й поцейбічне життя: гонитву за долярами, підлабузництво, сварливість, пиятику тощо»[30]. У першій книзі своєї «задзеркальної» мемуарної серії відомий український письменник, літературознавець і видавець Михайло Слабошпицький вмістив лист – відгук І. Качуровського на книжку «Одкровення в кафе "Пегас"». «Два дні тому прилетів до мене Ваш Пегас», – писав Ігор Васильович, зазначаючи, що «до книжки пасував би епіграф Толі Калиновського: "Коли нема над чим сміятись, – смійся над собою"»[31]. Мабуть, ця дотепна формула не раз допомагала її авторові з гідністю переносити випробування, що постійно зустрічалися на шляху емігранта.

Сім років прожив А. Галан у Південній Америці, а потім з родиною перебрався до США. Письменник відзначив: «Порівнювати Арґентину з Америкою можна так само, як небо і землю»[32]. Хоча в обох країнах він працював робітником, при цьому в нього вистачало коштів, часу і, найголовніше, натхнення для літературної творчості: всього за життя письменника вийшло друком понад 20 книг. Більшість із них з'явилася в Арґентині, оскільки друкування будь-яких видань там коштувало набагато дешевше, ніж у США чи Канаді, а письменникові доводилося здебільшого самому оплачувати послуги видавництва[33]. У Сполучених Штатах Анатоль Галан мешкав з родиною у м. Рочестері (на півночі штату Нью-Йорк). Помер 3 жовтня 1987 р.

Головним об'єктом духовного, інтелектуального й культурного інтересу для письменника упродовж усього його життя була Україна та доля її народу. Відзначимо різножанровість доробку й тематичне розмаїття пера А. Галана: тут гостра сатира, гуморески, сюжети з власного життя вдало поєднуються з нарисами про людей, із якими його зводила журналістська доля, присутні цікаві замальовки про побут переміщених осіб в Німеччині, про українських еміґрантів в Америці, але все-таки домінують ретельне вивчення й препарування радянської дійсності, зокрема повсякдення. У своїх найкращих творах письменник спромігся створити достовірні, узагальнюючі образи пересічних мешканців країни «перемігшого соціалізму», переконливо показати їхні скромні радощі й великі біди. До того ж, за політичним життям СРСР, економічними та культурними досягненнями чи невдачами України А. Галан уважно слідкував до середини 1980-х рр. І висновки цих спостережень понад 40 років, прожитих за межами СРСР, були невтішними. «Все лишається без змін»[34], – таку назву отримало невелике оповідання, вміщене у збірнику, виданому вже по смерті автора.

Нині вітчизняні історики переконливо довели, що в СРСР після згортання політики коренізації правляча партія насаджувала нову багатонаціональну (а по суті безнаціональну) спільність – «радянський народ» із однозначним домінуванням російської культури, мови та комуністичної ідеології. Тільки за межами «соціалістичного табору» так звані «переміщені особи» – свідки, жертви й втікачі від соціалістичних експериментів (що зрештою вилилися у відомі судові процеси, спрямовані проти української інтелігенції, розкуркулювання, Голодомор 1932–1933 рр., кривавий «Великий терор» 1937 р.), – змогли перевести подих. Не менш дошкуляв представникам національно свідомої інтелігенції постійний ідеологічний диктат. У листі до Д. Нитченка від 4 лютого 1968 р. А. Галан писав: «Цього року сповниться 25 літ, як я, та, мабуть і ти залишили Україну. Ніколи ми її не забудемо і не відречемося, але хай мені Бог простить, я щасливий, що не проробляю "Історії партії", не повторюю, як попка, в старших класах школи: *Основа пролетарського гуманізму міститься в словах Горького: якщо ворог не здається, то його знищують* (курсив автора – *Т. Д., С. І.*). Теж мені гуманізм! Америка добра тим, що тут до тебе нікому нема діла. Не

[29] Мітла: Календар-альманах на 1953 р. Буенос-Айрес, [1953]. С. 118.
[30] Нитченко Д. Листи письменників… С. 89.
[31] Слабошпицький М. Протирання дзеркала. Те, чого ви не прочитаєте в історії літератури: спогади. Київ: Ярославів Вал, 2017. С. 246.
[32] Листи Анатолія Калиновського… № 1–2. С. 170.
[33] Там само. С. 170–171.
[34] Галан А. З минулих днів… С. 99–104.

роби злочинів, і ніхто не замахнеться пальцем на твою особу. Спи спокійно, пиши, що хочеш. І до американських порядків – байдужі»[35].

Подібні настрої домінували в середовищі українців, які масово тікали з «соціалістичного раю»: спочатку до Німеччини, потім у Західну Європу, а далі – за океан – до країн Північної та Південної Америки. Згідно з даними, наведеними І. Качуровським, наприкінці 1945 – поч. 1946 рр., незважаючи на зусилля так званих радянських комісій із репатріації, викрадення людей, здійснювані агентами «Смершу» тощо, на Заході залишилося бл. 400 тис. українців[36]. Щоправда, сучасні історики називають удвічі меншу кількість – близько 200 тис. біженців[37], але й ця статистика свідчить про свідоме небажання багатьох людей жити в СРСР. Згідно з оприлюдненими даними, у 1945–1947 рр. західні союзники, по суті, не перешкодили так званим радянським репатріаційним комісіям «повернути на Родіну» 2272 тис. радянських громадян. Відомий зарубіжний історик Тоні Джадт із обуренням писав: «Сцени відчайдушної боротьби, коли російських емігрантів, які, власне, ніколи й не були радянськими громадянами, українських партизанів та багатьох інших осіб зганяли докупи британські чи американські солдати і виштовхували (часом буквально) через кордон, де на них чекав НКВС, були жахливі»[38].

Утікачі від радянської влади змушені були заробляти собі на життя важкою фізичною працею, прилаштовуватися до незвичних побутових умов, вивчати мови країн, до яких переселялися. Більшість із них тверезо оцінювали свої шанси на повернення на Батьківщину й розуміли, що побачити свою рідну землю їм навряд чи пощастить. Радянська пропаганда трактувала цих людей як «лютих ворогів радянського народу», «запроданців», «буржуазних націоналістів» тощо, а найчастіше робила вигляд, що їх взагалі не існує. Правдива інформація цікавила тільки спецслужби. Так, захопивши в Празі багаті документальні фонди Музею Визвольної боротьби (Празький архів – ПА), співробітники КДБ розробляли їх з метою виявлення зв'язків і родичів втікачів, розкриття псевдонімів, тобто для оперативних цілей. Дослідниця історії цього найбільшого архіву української еміграції міжвоєнної доби наголосила: «ПА є класичним зразком маніпуляцій влади з архівними документами. … Упродовж майже двох повоєнних десятиліть перебування в державних архівах УРСР фонди ПА стали інструментом реалізації офіційної політики пошуку "ворогів народу" – "контрреволюційних (к/р) елементів" у середовищі української еміграції»[39]. Наукове опрацювання цих фондів розпочалося лише в роки незалежності.

Мистецькі здобутки представників української діаспори, особливо твори художньої літератури, теж перебували під суворою забороною. Тож її читали переважно закордоном. Наклад творів А. Галана, як зазначалося у вихідних даних книг, досягав зазвичай 1000, інколи півтори тисячі примірників, які знаходили своїх читачів, хоча й не відразу.

Спадщину Галана можна трактувати не лише як оригінальне літературне явище. Ознайомившись зі змістом збірників оповідань, спогадами, віршованою повістю «Хам»[40], яку А. Галан вважав своїм найкращим творінням[41], починаєш усвідомлювати, що ці тексти в сукупності є цінним джерелом для глибшого розуміння багатьох явищ і процесів, що відбувалися в СРСР у цілому й в Україні зокрема, і зрештою сформували «тип» радянської людини, базові риси якого суттєво позначилися на світогляді, поведінці, культурі мільйонів громадян сучасної України. Рудименти «совкової» ментальності не викоренені й донині: радянський досвід відтворюється в наступних поколіннях. Як по-сучасному звучить відповідь безіменної продавчині в київській «українській» книгарні американському «інтуристові», ще й члену компартії США, який поцікавився, а чому в крамниці бракує україномовної літератури: «А какая разница! В Кієві всє говорят па-рускі!»[42]. Цю гумореску було вміщено в календарі-альманасі «Мітла» за 1966 р. Ми не впевнені, що Юхим Ковінька – один із численних псевдонімів А. Калиновського, але зміст і стиль гуморески дуже схожі на творіння І. Евентуального. (І. Качуровський писав про два десятки псевдонімів, якими послуговувався письменник, хоча назвав тільки 7 із них)[43]. Чимало різноманітної

[35] Листи Анатолія Калиновського… № 3–4. С. 177.
[36] Качуровський І. Променисті сильвети... С. 515.
[37] Шаповал Ю.І. Ді-Пі. *Енциклопедія Сучасної України* / Гол. ред. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський та ін.; НАН України; НТШ. Київ: Ін-т енциклопед. досліджень НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/search_articles/php?=26480.
[38] Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 р. / Пер. з англ.: К. Зарембо. 2-ге вид. Київ: Наш Формат, 2021. С. 50.
[39] Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. С. 11.
[40] Галан А. Хам (Віршована повість). Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1970. 112 с.
[41] Листи Анатолія Калиновського… № 7–8. С. 147–148.
[42] Ковінька Ю. Як Савка Булака на Україну їздив (Сповідь прозрілого комуніста). *Мітла: Календар-альманах на 1966 р*. Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1966. С. 46.
[43] Качуровський І. Променисті сильвети… С. 509.

інформації можна почерпнути з творів Анатолія Калиновського, під яким із своїх численних псевдонімів він би не виступав… Зокрема, і про повсякдення української діаспори, адже роки, проведені письменником у Західній Європі, Південній та Північній Америці складають половину його життя.

Однак найчастіше автор все-таки звертався до радянської дійсності 1920–1930-х рр. Причина, як на нас, очевидна: А. Галан був не просто свідком, а безпосереднім учасником подій, як журналіст однієї з впливових щоденних газет багато чого знав, а ще більше побачив під час службових відряджень та вимушених мандрівок Україною. І, як уважний спостерігач, міжвоєнну радянську історію поділив на два періоди: вододілом стали розкуркулення, колективізація, процес «Спілки визволення України», «кіровщина».

Двадцяті роки в радянській Україні теж не були безхмарними. Чого вартий тільки докладний опис такого суто більшовицького заходу, як «партійна чистка». Хоча А. Галан був безпартійним, але як журналіст мав право бути присутнім на цьому дійстві. Його неприємно вразила атмосфера в залі, безцеремонність, грубість і хамство «чистильників». Українська письменниця Люціанна Піонтек, яка народилася в сім'ї німця, та ще й власника млина, зомліла, бо змушена була розповідати загалу про родинну драму[44]. Утім, це була тільки прелюдія до справжньої трагедії: її заарештували 5 серпня 1937 р., звинувативши в тому, що вона нібито є «агентом англійської, німецької та польської розвідок», і розстріляли 25 вересня того ж року[45]. Така ж доля спіткала й чоловіка Л. Піонтек – письменника та державного діяча Івана Кулика. Зовсім іншою в спогадах А. Калиновського виглядала атмосфера на І Всеукраїнському з'їзді пролетарських письменників, який відбувся на початку 1927 р. у Харкові. Автор навів і прокоментував слова завідувачки Відділу преси ЦК КП(б)У, яка в кулуарах з'їзду висловила своє задоволення його роботою: «19-й вік, – говорила вона, – називали золотим віком, що породив стільки великих літературних імен. … Я сподіваюся, що наш 20-й вік буде золотим для України, а запорукою тому ця талановита публіка, яку я бачу й чую». Майже чверть століття по тому А. Галан, пригадавши цей прогноз, із сумом констатував, що може б так і сталося, «коли б не вліз гадюкою в українське нутро сталінсько-московський терор і не відкусив на початку чорних 30-х років півсерця бурхливому національному ренесансові»[46].

Відмова від НЕПу, згортання українізації й посилення репресивних заходів стосовно практично всіх верств населення завершилися Голодомором… Як мешканець Харкова А. Галан щодня бачив жебраків, нещасних, конаючих людей, трупи на вулицях, але як радянський журналіст мусив пропагувати зовсім інше: кореспонденти газети «твердо засвоїли правило: писати тільки в оптимістичному тоні»[47]. Це викликало розпач: вперше побачивши, як проходило розкуркулення, журналіст, повернувшись із відрядження, по-чорному напився… Це був, за його словами, «початок жаху»[48].

Знову ж таки достатньо вагомо звучать його звинувачення сталінській владі: «Дехто забув, "подарував" режимові події 30-х років. Але кожен, хто має крихітку душі, не забуде їх ніколи. Не забуде висохлих, дитячих тіл, тих ходячих людських трупів з набряклими ногами, мертвотного, приреченого, байдужого спокою в оселях. Москва карала Україну за непослух мільйонами засуджених на повільне, без права скарги і просьби на порятунок, знищення»[49]. Події 1932–1933 рр., самогубства Миколи Скрипника й Миколи Хвильового, розгортання масових репресій боляче зачепили дуже багатьох представників інтелігенції. Вважаємо, що ця тема в творчості А. Галана посідає особливо важливе місце й заслуговує на спеціальне дослідження. Але варто ще раз підкреслити, що письменник все-таки робив наголос на становищі всього населення України, недвозначно визначивши ворога своєї Батьківщини в образі більшовицької Москви.

Звільнившись із редакції газети, Калиновський влаштувався кореспондентом лісового журналу, деякий час працював у харківському бібколекторі, згодом у різних районних виданнях. Під час цих вимушених змін роботи множилися враження, накопичувався досвід, глибшало розуміння ситуації, у численних відрядженнях практично по всій радянській Україні допитливому й доброзичливому журналістові траплялося чимало цікавих людей. Хоча реалії доби не схиляли співрозмовників до особливої відвертості, але якісь життєві історії, побутові факти фіксувалися в його пам'яті чи блокнотах і були покладені в основу літературної творчості уже в діаспорі.

[44] Галан А. Будні совєтського журналіста… С. 39.
[45] З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Бойко Л.С. та ін.; Уп.: О.Г. Мусієнко. Київ: Радянський письменник, 1991. Вип. І. С. 364–365.
[46] Галан А. Будні совєтського журналіста… С. 51.
[47] Галан А. Корабель без керма… С. 28.
[48] Галан А. Будні совєтського журналіста… С. 113.
[49] Там само. С. 139.

Важливо наголосити, що героями коротких, зазвичай по декілька сторінок, оповідань, ставали люди різних націй, віруючі й атеїсти, представники трудящих, як тоді прийнято було ділити, класів і навпаки, інтелігентні постаті й навіть кримінальні злочинці. Автор прагнув усіх зрозуміти, хоча, звичайно, декому співчував значно більше. Складається враження, що послідовно й щиро він ненавидів лише кремлівську верхівку, співробітників ОДПУ–НКВД та сексотів різних мастей.

Серед героїв А. Галана привертають увагу люди, здатні на самопожертву заради свого народу, причому це не тільки українці. Чи не перший збірник автора «Пахощі», який вийшов друком у Буенос-Айресі (1951 р.), відкривається оповіданням «Айше». Воно було відзначене премією на літературному конкурсі українських новелістів, який проходив у австрійському місті Зальцбург у вересні 1946 р.[50] Події розгортаються в Криму напередодні війни: відпочивальник – український юнак – познайомився з юною кримською татаркою. Дівчина була красунею, розумницею, гарно співала. Айше знала й українські пісні, і коли співала «Ой, зійди, зійди, / Ясен місяцю…», то перед очима закоханого героя новели «одразу виринала» «рідна Україна – та колишня, шевченківська: «Мені здавалося, що її сумирний дух в'ється над моєю головою, що вона – невмируща й незмінна мати – скликає своїх дітей»[51]. Айше виховувалася в родині, де дотримувалися суворих мусульманських звичаїв: її рідні нізащо б не погодилися на шлюб з «чужим». Український «Ромео» і кримська «Джульєтта» вирішили тікати, щоб одружитися, але в останню хвилину дівчина відмовилася. Айше заявила: «Я люблю свою батьківщину, свій бідний нарід, а ти для нього не будеш здатний на жертву»[52]. Ці слова, вкладені у вуста дуже симпатичної героїні, можна трактувати як щире співчуття українців, вимушених назавжди покинути свою Батьківщину, кримським татарам, котрі стали жертвою сталінської депортації у 1944 р.

Такою ж стійкою в своїх переконаннях, здатною на самопожертву постає героїня новели «Віра», вміщеної у вищеназваному збірнику. Батько в запалі боротьби з «релігійним туманом» назвав доньку Невірою[53]. Але дівчинка багато читала; книги навчили її критично оцінювати настанови радянської пропаганди й таємно від батька, який уже дослужився до посади судді, прийняла хрещення в церкві й таки стала Вірою. Вже студенткою вона вступила до якоїсь підпільної «організації українців-державників», а коли її прийшли заарештовувати, вистрибнула з вікна четвертого поверху[54]. Належно оцінив автор вчинок священника з невеликого містечка, який в умовах німецької окупації не побоявся видати єврейській дівчині Раїсі нові документи й посвідку про вінчання з коханим – українцем Сергієм. Молоде подружжя перебралося до Києва, але й там знайшовся «землячок», який їх шантажував, вимагаючи грошей. До честі Сергія, він зумів зберегти життя дружини й новонародженої дитини[55].

У збірниках оповідань представники класу, від імені якого правили більшовики, проголосивши «диктатуру пролетаріату», трактуються насамперед як люди, котрих цинічно обманули в їхніх надіях на «краще життя». Спостерігаючи за умовами праці й бажаннями працівників на різних виробництвах, письменник прийшов до висновку: робітник насамперед прагне «втекти до дідька від ударництва (пізніше – стахановщини) та відпочити в близькому колі родини…»[56], а його змушують працювати понаднормово, безоплатно, брати підвищені соціалістичні зобов'язання тощо. На знаменитому Тракторобуді журналіст даремно шукав «на обличчях робітників ентузіазму»: «Патосом робітники не горіли, бо поезія – одне, а життєва проза – інше. Робітник дбає, щоб чогось не попсувати, бо за це карають. Робітник зосереджений і мовчазний. Нишком він позирає на цехового годинника й хоче, щоб скорше скінчився день»[57]. Цей останній штрих демонструє не тільки ступінь «трудового ентузіазму», але й свідчить про злиденність працюючих: годинників вони не мали.

У низці оповідань переконливо показано нелюдські умови праці шахтарів. «У чорній, задушливій ямі, скрутившись удвоє, порпається робітник… Людина-ховрах… І коли вилізе цей будівник соціялізму "на гора", він має таке відчуття, наче вимолотили його ціпами»[58]. Єдина радість для шахтарів – субота: день, коли вони «гуляють», тобто безпробуд-

[50] Галан А. Айше. *Галан А. Пахощі.* Буенос-Айрес: Вид-во М. Денисюка, 1951. С. 9–24.
[51] Там само. С. 19.
[52] Там само. С. 23.
[53] Галан А. Віра. *Галан А. Пахощі.* С. 36.
[54] Там само. С. 43.
[55] Галан А. Розмова з минулим… С. 57–64.
[56] Галан А. Будні совєтського журналіста… С. 100.
[57] Там само. С. 43.
[58] Галан А. Пахощі… С. 88–89.

но п'ють[59]. Такий спосіб життя призводив до значних людських втрат і численних втеч із Донбасу. У 1930-ті рр. гостро постала проблема нестачі робочої сили. Для А. Галана не було новиною, що на шахти брали на роботу практично всіх, незалежно від соціального походження й минулих «гріхів». «Уже не дивилися й на соцстан, не відштовхували уцілілих куркулів і куркульських дітей», – саркастично писав він[60]. Довелося журналісту познайомитися і з умовами праці лісорубів. Було це на Житомирщині, в лісах під Олевським. Природа там прекрасна. Проте влада, вимагаючи підвищувати продуктивність праці, нарощувати поставки деревини, не звертала уваги на харчування робітників та коней. І ті, й другі були вкрай виснажені, охляли від убогого раціону. А. Галан пишався, що його критичні дописи до місцевої преси все ж таки посприяли тому, що працівникам лісгоспу стали давати м'ясо, а коням – овес[61]. Приблизно така ж картина спостерігалася й у ліспгоспі на Поділлі.

Ще важчим було становище робітників радгоспів. Автор влучно називає ці сільськогосподарські радянські підприємства «рабгоспами». Відзначивши, що об'їздив десятки подібних об'єктів, він запевняв, що вони скопійовані з поміщицьких «економій», але значно гірші, бо робітникам майже неможливо було звільнитися з роботи: існувало багато засобів насильно утримати робочу силу. Місце поміщика в радгоспі належало директору[62]. Сюжет отримав продовження в оповіданні під назвою «Директор». Колишній в'язень ГУЛАГу пішов проситися на роботу до двоюрідного брата – «директора великого степового радгоспу». Огидні звички родича, якими той безсоромно хизувався, змусили відмовитися від наміру і з гіркотою констатувати, що це «новий тип паразита на тілі народу. Він – усевладний і непомильний, бо його призначила партія»[63].

Якими б не були важкими побутові умови людей, але здається, що це не головне в їхньому глибокому розчаруванні діями влади. Партійно-радянська номенклатура, яка з високих трибун говорила одне, а чинила прямо протилежне, багато посприяла дискредитації «високих ідеалів комунізму». У цьому переконався на власному досвіді Галан, коли в редакції йому дали санаторну путівку до Криму. На півострові йому сподобалося, а ось сусіди по санаторію – не надто. Річ у тім, що це були партійно-радянські чиновники середнього рівня, переважно з Москви. Журналіста вважали за «свого» й відверто пліткували при ньому. Навівши декілька конкретних прикладів подібних балачок, він зробив висновок: «Питання заробітку, вигідних відряджень, гарних випадкових жінок і бенкетів – ось і все коло зацікавлень новітньої аристократії». «Курортні партійці» були байдужими до державних проблем і потреб людей: «Народ для них лише сіра маса, щось на зразок угноєння для квітів життя членів компартії!»[64] Контрастом до ситого й заможного життя курортників є згадка про злиденне становище, в якому перебували корінні жителі – кримські татари: одягнуті в якесь «неймовірне дрантя», вони жебрали шматок хліба у відпочивальників[65].

Низька заробітна плата, брак найнеобхідніших речей, житла, убогість побуту привчила людей виживати, викручуватися, махлювати. «Шлюбна сукня», пошита з білих мішків з-під крейди, – це реалії тогочасного побуту, символічна прикмета часу. Однак жінка, яка виходила заміж у такому диковинному наряді, була щасливою в родинному житті[66]. Значно більшим лихом були невмолимі радянські закони. Ми вже відзначили, що для А. Калиновського особистою драмою став поділ на «своїх» і «чужих», що запанував на теренах колишньої Російської імперії після встановлення радянської влади. «Чужими» вважалися усі ті, «хто не міг засвідчити своє робітничо-селянське походження», бо народився в «неправильних сім'ях» – поміщиків, «буржуїв», духовенства, царських чиновників й офіцерів і, звичайно ж, заможних селян – «куркулів». Щодо них практикувалися «жорсткі анкетні обмеження». Нелегко доводилося інтелігенції, що вважалася «буржуазним і класово чужим елементом», їй теж «було відмовлено в політичному довір'ї»[67]. Цих «неповноцінних» громадян усіляко дискримінували: звільняли з роботи, «вичищали», не допускали до вступу у середні та вищі навчальні заклади. Само собою, вони ставали першими кандидатами на арешти як «вороги народу», в тюрми, табори ГУЛАГу та навіть розстріл. Досить часто їм відмовляли навіть у паспортах. Долю одного з таких бідолах відтворив А. Галан у оповіданні «Перекоти-поле». Герою довелося пережити на рідній землі 11 років «постійної

[59] Галан А. Пахощі… С. 89–90.
[60] Там само. С. 84.
[61] Галан А. Будні совєтського журналіста… С. 119.
[62] Там само. С. 32–35.
[63] Галан А. Розмова з минулим… С. 49.
[64] Галан А. Будні совєтського журналіста… С. 133.
[65] Там само. С. 134.
[66] Галан А. Розмова з минулим… С. 146.
[67] Ткачова Л.І. Дореволюційна інтелігенція в радянській тоталітарній системі. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомч. зб. наук. пр*. Київ, 1994. Вип. 3. С. 51.

тривоги», перш ніж пощастило з родиною «через тріснуту залізну заслону» вибратися з СРСР[68]. За одруження з ізгоями комсомольці і тим паче комуністи могли поплатитися своїми членськими квитками. Так трапилося з героєм оповідання «Ундіна»[69].

Постійним супутником усіх радянських громадян був страх, а найбільшою загрозою навіть для лояльних до радянській влади людей ставав прискіпливий інтерес з боку органів ОДПУ–НКВД. До речі, і сам письменник не приховував, що боявся, коли його викликали на бесіду до зловісної установи. Героїню оповідання «Страх» – талановиту лікаркухірурга так залякали викликами на допити, що в неї почали тремтіти руки: в результаті під час операції помер пацієнт. Провину за цю втрату жінка взяла на себе й прийняла смертельну дозу морфію[70]. Ця ж тема розкривається і в оповіданні «Пальці хірурга»[71]. Причому ознаки цієї згубної для мільйонів людей політики проявлялися пропорційно «успіхам» соціалістичного будівництва й досягли апогею в 1937–1938 рр. Стратегічна мета полягала в тому, щоб залякати всіх – від маршалів і наркомів до пересічних громадян. Український публіцист В. Базилевський писав з цього приводу: «Віра (підкреслення автора – *Т. Д., С. І.*) в Сталіна – не дальтонізм. Це аберація розуму під ідеологічним пресом, а потім і безтямним страхом. Поступове привчання себе до бачення того, чого не було насправді. І до небачення фактів і явищ, які затягували душу у прірву смертельного відчаю і безвиході. Психологія рабства». І яку б мету не ставили перед собою більшовицькі вожді, вони насамперед здобули «приголомшливий успіх у справі “розлюднення людини”»[72].

Аналіз літературних текстів А. Галана переконливо демонструє, що сама система змушувала людей вдаватися до негідних вчинків не тільки в моральному плані, але й таких, що підпадали під кримінальну відповідальність. Вагітна жінка заявила в міліцію, що батько її дитини – лікар і повинен платити їй аліменти. Виявилося, що це наклеп. Коли цю «претендентку на аліменти» викрили, то вона пояснила свій вчинок просто: разом із справжнім батьком, який теж бідний – «заробляє всього тридцять рублів на місяць», вони вирішили: «нехай лікар допоможе нам виростити нашого сина», бо він, на їхню думку, був заможним[73].

Саме в часи повного дефіциту буйним цвітом розквітла корупція на побутовому рівні. Героїня ще одного з оповідань із власного гіркого досвіду «знає твердо: нічого в Совєтському Союзі задарма не робиться»[74]. Аморальність вчинків, брутальність, жорстокість, що межує із садизмом, пошук у всьому матеріальної вигоди – ця проблематика зустрічається у багатьох творах А. Галана, та й чи могло бути інакше в країні, де «Хам, як лицар-переможець, / Сидить на білому коні»[75]. Негативні, асоціальні форми поведінки, жадібність транслювалися у досвід прийдешніх генерацій. Показовим у цьому сенсі є розчарування героя оповідання «Homo sovieticus» Сергія Дарчука. Молодий українець, що отримав вищу освіту в США, випадково зустрівся зі своїм однокласником Льовою Гордоном у Нью-Йорку. У роки нацистської окупації останнього врятувала від неминучої смерті українська жінка, згодом він одружився з її донькою, подружжя перебралося до Америки. Між земляками встановилися приязні стосунки, й дружина Льови вирішила з далекої Батьківщини «викликати» свою добру знайому, молоду красуню Тамару, щоб познайомити з неодруженим Сергієм. Молоді люди начебто покохали одне одного: справа йшла до вінчання. Щоправда, Тамара не цікавилася духовними проблемами: «Нема в мене сили на боротьбу за так звані вищі ідеали, … що ти хочеш від слабих жінок, які звикли стояти в безконечних чергах і дякують за те, коли їм що-небудь дадуть». Сергій ставився із розумінням до її позиції. «Зміниться багато поколінь, аж поки відійде в небуття комуністичне нашарування, доти повернуться знеславлені гарні традиції слов’янських гуманних народів», – розмірковував він. Утім, ідеали й кохання – це одне, а реальні статки в суспільстві «загального добробуту» – зовсім інше: Тамара, трохи поживши в Америці, швиденько знайшла собі мільйонера й відправилася з ним до Швейцарії. Соромно й гірко за цей її вчинок було дружині Льови Гордона[76].

Однак часто радянські люди, що йшли на правопорушення, викликали в автора співчуття: дівчина – для радянської влади «клясово чужа особа», котра зробила собі фальшиві документи, щоб поступити до інституту, який вподобала[77]; чоловік, що, рятуючись від пе-

[68] Галан А. Розмова з минулим… С. 76–85.
[69] Там само. С. 148–156.
[70] Галан А. Поразка маршала: Оповідання. Буенос-Айрес: Видання Добрусу; Перемога, 1955. С. 82–88.
[71] Галан А. Розмова з минулим… С. 107–120.
[72] Базилевський В. Імпресії та медитації. *Березіль*. 2005. № 6. С. 100–101.
[73] Чечко А. [Галан А.] Записки слідчого. Торонто: Бібліотека «Ми і світ», 1964. С. 105.
[74] Галан А. З минулих днів… С. 77.
[75] Галан А. Хам… С. 109.
[76] Галан А. З минулих днів… С. 28–29.
[77] Галан А. Танець на линві (Оповідання). Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1980. С. 163.

реслідувань тієї ж влади, змушений був вдавати із себе глухонімого[78] – це в його інтерпретації не злочинці, а жертви «робітничо-селянської» держави, яка насамперед спрямована на виявлення «ворогів народу».

Зовсім по-іншому – без симпатії й співчуття зображує А. Галан підручних чекістів, таких, як герої оповідань «Тіломеханік» та «Донька Юди». «Тіломеханік» – це прізвисько вдень цілком пристойного керівника одного з районних підприємств, а вночі – добровільного ката у відділенні місцевого НКВД, який витонченими тортурами вибивав у заарештованих необхідні покази[79]. «Донькою Юди» письменник назвав сексотку Юлію Рачинську. Завербувати в секретні співробітники ОДПУ дівчину виявилося легко: юній комсомолці «хотілося “вийти в люди”, вирізнитися з-поміж сірої маси, бути героїнею. І хотілося, як кожній дівчині в її віці, мати гарну одіж, гарне взуття, парфуми славнозвісної фірми “Коті” й інші речі, що прикрашують молодість»[80]. Рачинська дійсно отримувала від чекістів щедру плату й досягла матеріального добробуту, але якою ціною: за роки її служби 13 виданих нею осіб розстріляли, 79 – відправили до таборів ГУЛАГу[81]. Серед жертв виявилася й донька стукачки. Ці зловісні фігури, на думку автора, заслуговують на смерть за свої злочини – повідомленням про страту й самогубство закінчуються оповідання. Але, очевидно, й сам А. Галан, і його читачі добре усвідомлювали, що розплата за скоєне не приходить так швидко й неминуче. Багато явних та секретних співробітників ВЧК–ДПУ–НКВД доживали віку в теплі й добрі, користувалися пільгами й охоче розповідали поколінню, що зростало, про свої «подвиги». Як бачимо, головна ідея цих та інших оповідань, де діють схожі «герої», полягає не тільки в тому, щоб викликати зневагу й огиду до подібних представників та захисників «диктатури пролетаріату», але спонукати до боротьби проти тоталітарної системи, яка породжує «тіломеханіків», бездушних катів, убивць, сексотів, сприяти усвідомленню істини, що альтернатива їй тільки одна – свобода й демократія, а для українців – ще й власна національна держава.

Ці настрої переконливо відбилися в листування «пізнього» Галана. Так, у листі до Дмитра Нитченка від 12 вересня 1968 р. він напише: «Хотів би я дожити до того часу, коли від “робітничо-селянської” не лишиться й духу, а натомість прийде справжня народна влада Соборної України»[82]. Через шість років, у 1974 р., зауважить: «Життя кінчається, мій друже, хоч про це й не хочеться думати. Слава... Що таке “слава”? Від всіх нас лишиться рядочок могил і вічна пам’ять... на тиждень. Це сказав відомий тобі філософ Іван Евентуальний. Але хай буде, як буде. Все ж таки, за Кнутом Гамсуном, нам пощастило наступити дияволові на хвіст, якоюсь мірою копнути дракона, що досі порядкує на Україні й не хоче відмовитись від того порядкування, від необмеженої своєї влади»[83].

Заради цього писав і на зароблені важкою працею песо та долари видавав свої оповідання окремими збірниками Анатоль Калиновський. Його книжки побачили світ у др. пол. XX ст., але національно-демократичні ідеї, гуманістичний ідеал, які він проповідував, анітрохи не втратили своєї актуальності й сьогодні. Творчість цього несправедливо забутого автора може стати автентичним джерелом знань про життя в СРСР, а соковита мова, яскраві образи, гумор і сатира його книг подарують читачам багато приємних хвилин і справжню естетичну насолоду від спілкування з непересічним талантом. Принагідно хочеться висловити побажання щодо нагальної потреби видати принаймні вибране із чималої літературної спадщини цього письменника.

ДОДАТОК

Домчук З. Анатоль Галан у Філядельфії. ***Свобода: український щоденник.*** **1965. № 135. 27 липня. С. 3.**

26-го червня ц. р. до Філядельфії загостив відомий український новеліст Анатоль Галан. Заходами письменницького Об’єднання «Слово» була влаштована літературна зустріч письменника з філадельфійською громадою. Зустріч відбулася ввечері у будинку СУА. Вступне слово про письменника виголосив поет Остап Тарнавський, зупинившись у першу чергу на походженні самої новели, окресливши цей літературний жанр в інтерпретації відомого американського новеліста Едґарда По та інших, як і власного насвітлення цього літературного способу творчости. нав’язуючи тяглість до початків стародавньої анекдоти.

[78] Чечко А. [Галан А.]. Записки слідчого… С. 43–47.
[79] Галан А. Невигадане… С. 125–135.
[80] Галан А. Поразка маршала: Оповідання. С. 9. Це ж оповідання під дещо зміненою назвою «Дочка Юди» вміщено в збірнику А. Галана «Життя» (Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1976. С. 105–128).
[81] Там само. С. 11.
[82] Нитченко Д. Листи письменників… С. 104.
[83] Там само. С. 108.

Анатоль Галан, один з тих нечисленних ще живих письменників, що розпочав свого творчість з молодих років, ще на рідних землях. Обумовлений тяжкою цензурою, не мав змоги розгорнути свій талант і ледве видав на рідних землях дві свої збірки, а третю, на щастя, забракував Первомайський. Бо, як показали наступні роки, на письменників розпочалася жорстока нагінка большевиками за часів Єжова. Після 1932 року Анатоль Галан припинив свою літературну творчість аж до еміграції. І вже в Аргентині Анатоль Галан видав такі свої збірки новель: «Пахощі», «Будні совєтського журналіста», «Поразка маршала», «Проти шерсти» – під псевдонімом Івана Евентуального, «Чарівна дружина», «Записки слідчого» – під псевдом Андрія Чечка, драму «Володар-Острах» та інші численні новелі, розкидані по журналах і газетах.

Коли згадати ще одного новеліста Степана Риндика, то Анатоль Галан та С. Риндик на еміграції – новелісти ширшого масштабу. Ці два письменники й репрезентують українську новелю на еміграції. Перед нечисленною, біля 40 осіб, але справжньою літературною громадою Філадельфії Анатоль Галан розповів причини, що спонукали його писати новелі. В першу чергу це те, що цим жанром роджена думка лягає на папері «за один присяд». Над повістю ж чи романом треба працювати довше. Однак, вже тепер письменник признався, що перейшов на ширші полотна. Написав дві повісті, одна з яких друкується в газеті «Наша Батьківщина» під назвою «Між двома смертями», а друга повість «Пригоди Рубенса» чекає на видавця. Тепер письменник працює над повістю «Роман без героя».

Після доповіді розпочалося знайомство з творчістю письменника. Молодий поет Марко Царинник по-мистецькому прочитав одну новелю з книжки автора Анатоля Галана «Чарівна дружина», а сам письменник нагородив публіку читанням своїх нових новель.

Після офіційної частини розпочалася товариська дискусія навколо творчости письменника, що звелася до літературного фонду. В дискусії взяли участь такі відомі літературознавці та письменники: редактор Б. Романенчук, письменниця С. Острукова, письменниця М. Струтинська та інші. Переважала думка, що наші газети мусіли б уділяти більше уваги популяризації творів письменників в пресі і цим мостити шлях книжці до читача та дати змогу письменникові продати свої твори, щоб уможливити друк інших і не гальмувати літературного процесу, а літературний фонд лише як допоміжний фактор.

Після цього Анатоль Галан майже годину писав автографи на своїх книжках, що публіка тут же розкуповувала. Вечір пройшов у щирій приязній гутірці. На закінчення, як завжди, 44-й відділ Союзу Українок тепло частував письменника-гостя та приявну публіку коржиками й чаєм.

References

Bazylevskyy, V. (2005). Impresiyi ta medytatsiyi [Impressions and meditations]. *Berezil – Berezil*. 6 of March. Kharkiv, Ukraine.

Boryak, T. (2011). Dokumentalna spadshchyna ukrayinskoyi emihratsiyi v Yevropi: Prazkyy arkhiv (1945–2010) [Documentary heritage of Ukrainian emigration in Europe: Prague Archives (1945–2010)]. Nizhyn, Ukraine.

Dzhadt, T. (2021). Pislya viyny. Istoriya Yevropy vid 1945 r. [After the war. History of Europe from 1945]. Kyiv, Ukraine.

Halan, A. (2013). Opovidannya [Stories]. *Berezil – Berezil*. 7–8 of March. Kharkiv, Ukraine.

Kachurovskyy, I. (2008). Proza Anatolya Halana [Prose by Anatoly Galan]. *Promenysti sylvety: Lektsiyi, dopovidi, statti, eseyi, rozvidky – Radiant silhouettes: lectures, reports, articles, essays, scientific research*. Kyiv, Ukraine.

Mankevich, I. (2007). Literaturno-khudozhestvennoye naslediye kak istochnik kulturologicheskoy informatsii [Literary and artistic heritage as a source of cultural information]. *Observatoriya kultury – Observatory of Culture*. Moscow, Russia.

Nytchenko, D. (1992). Lysty pysmennykiv [Letters from writers]. Melbourne, Australia.

Slaboshpytskyy, M. (2017). Protyrannya dzerkala. Te, choho vy ne prochytayete v istoriyi literatury: spohady [Wiping the mirror. What you will not read in the history of literature: memories]. Kyiv, Ukraine.

Tkachova, L. (1994). Dorevolyutsiyna intelihentsiya v radyanskiy totalitarniy systemi [Pre-revolutionary intelligentsia in the Soviet totalitarian system]. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky – Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*.

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України (вул. Київська, 6, м. Чернігів, Україна, 14005).

Demchenko Tamara – Candidate of historical sciences, associate professor, Honored worker of education of Ukraine (6 Kyivska Str., Chernihiv, Ukraine, 14005).

E-mail: kafistukr@ukr.net

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент, викладач соціогуманітарних дисциплін, Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія, педагогічний фаховий коледж (вул. Кіяшка, 9, м. Запоріжжя, Україна, 69041).

Ivanytska Svitlana – Doctor of historical sciences, associate professor, lecturer of social sciences and humanities, Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy (9 Kyashko Str., Zaporizhzhya, Ukraine, 69041).
E-mail: isvetlana@hotmail.com

«UNFABLED»: SOVIET DAILY ROUTINE OF THE 1920S–1930S IN THE LITERARY WORKS OF ANATOL KALINOVSKY (GALAN)

The purpose of this study *is to analyze and interpret the historical, biographical and source studies of the legacy of the half-forgotten but talented journalist and writer Anatoly Kalinovsky (Galan) (1901–1987), whom Igor Kachurovsky ranked among the five or six most readable prose writers of Ukrainian emigration, noted the ease of presentation, perfection of plot constructions and predicted that «scattered, fragmented into dozens of pseudonyms, the author risks not gaining the fame he deserves as a writer…»*

The authors focus *on a collection of short stories «Unfabled» (1967) and other works where the image of Homo sovieticus taken in various guises is analyzed and typical phenomena of Soviet everyday life in the interwar period is reproduced historically accurately.* ***In the methodological sense****, the authors are guided by the idea fiction is of particular importance in modern research practices as a source of information about everyday life, use methods of psychological reconstruction and «use» in the inner world of the author of texts.*

It is emphasized that the main object of spiritual, intellectual and cultural interest for the writer was Ukraine and the fate of its people. The variety and thematic diversity of A. Galan's work is noted, where sharp satire and humor, stories from his own life are combined with essays about individuals, life of displaced persons in Germany, Ukrainian emigrants in America, and always dominated by careful study and analysis of Soviet reality. His work is seen as an authentic source of knowledge about life in the USSR. There is a desire for the urgent need to publish selected works from the literary heritage of this writer.

Keywords: *Anatoly Galan (Kalinovsky), Igor Kachurovsky, Dmitry Nitchenko, Homo sovieticus, Soviet everyday life, historical and documentary prose.*

Дата подання: 4 січня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 19 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Демченко, Т., Іваницька, С. «Невигадане»: радянська буденність 1920–1930-х рр. у літературній творчості Анатолія Калиновського (Галана). *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 123–135. DOI: 10.5281/zenodo.7190231.

Цитування за стандартом APA

Demchenko,T. and Ivanytska, S. (2022). «Nevyhadane»: radianska budennist 1920–1930-kh rr. u literaturnii tvorchosti Anatoliia Kalynovskoho (Halana) [«Unfabled»: soviet daily routine of the 1920s–1930s in the literary works of Anatol Kalinovsky (Galan)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 123–135. DOI: 10.5281/zenodo.7190231.

УДК 94(437)«1925/1929»(092):392

Ольга Зубко

●

ПОДЄБРАДСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА (1925–1929)

DOI: 10.5281/zenodo.7190848
© О. Зубко, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7052-1472

***Метою** цього наукового дослідження є критичний розгляд побутового життя Євгена Харламовича Чикаленка впродовж 1925–1929 рр, як основи розуміння його внутрішнього світу та потреб на еміграції, його зв'язків із зовнішнім соціальним й культурним оточенням, з максимальним дистанціюванням від ідеологічних оцінок. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного, проблемно-хронологічного підходів, об'єктивності та цілісності, а також на використання методів аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у відображені «іншого» – повсякденного життя українського емігранта, яке проходило поза політичними, національними, економічними та культурними подіями.*

Подєбрадський період життя Євгена Чикаленка складає всього чотири роки, впродовж яких він болісно вирішує питання соціально-професійної адаптації, а заодно й житлове питання, питання харчування, одягу, взуття. Якось намагається зберегти здоров'я. Та головне: усі свої «подєбрадські» поневіряння ретельно занотовує в «Щоденник». Тому, саморефлексії Чикаленка щодо зниження його суспільно-соціальної вагомості в еміграційному колі та елементарного задоволення щоденних потреб (забезпеченість їжею, одягом і житлом, спілкуванням) вимальовували оригінальний візерунок останніх років його життя, де переважали ті або інші кольори й напівкольори.

***Ключові слова:** Євген Чикаленко, міжвоєнна Чехословаччина, історія повсякденності, українська еміграція, щоденник.*

Про життя та діяльність Євгена Харламовича Чикаленка (1861–1929) – визначного громадського діяча, благодійника, мецената української культури, агронома, землевласника, видавця й публіциста написано чимало. Тоді як поза увагою українських дослідників залишається «інше» його життя, те, яке проходило поза контекстом українських і світових політичних, національних, економічних та культурних подій. Увага до празького повсякдення Чикаленка-емігранта зумовлена насамперед тим, що Чикаленко як носій національної ідентичності та освіченості, опинившись в нових життєвих реаліях, виявився певним чином причетним до вироблення й адаптації інших життєвих правил, норм, стандартів й приписів повсякденного життя.

Відповідно, мета публікації – критичний розгляд побутового життя визначного українця впродовж 1925–1929 рр. як основи розуміння його внутрішнього світу та потреб на еміграції, його зв'язків із зовнішнім соціальним й культурним оточенням, з максимальним дистанціюванням від ідеологічних оцінок.

В основі публікації – відомості про еміграційне повсякдення із «Щоденника» Чикаленка, який він вів впродовж 1925–1929 рр., з розгорнутим уточненням інформації з інших джерел, бо як слушно зазначає українська дослідниця Ольга Коляструк: «Повсякдення наче й не залишає документів: воно не карбується у спеціальних указах чи законах, не фіксується у програмах і промовах, як політична й державна історія; не кристалізується матеріальними здобутками в економіці та культурними пам'ятниками. Воно існує завжди, як повітря, воно непомітно триває, як час. Натомість, за законами історичної науки повсякденність може бути відтворюваною лише на документальних підставах»[1]. У цитатах із «Щоденника» збережено оригінальну стилістику та правопис.

Виїзд за кордон Є. Чикаленка був спричинений насамперед поразкою національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Шлях за кордон «відкрився» в січні 1919 р. Євген Харламович виїхав до Галичини, де невдовзі був інтернований. Від 1920 р. він уже проживав у австрійському Рабенштайні. І тільки в 1925 р. разом із другою дружиною йому вдалося переїхати до Чехословаччини. Відзначимо, попри те, що його вважали меценатом революційних подій в Україні, на еміграції він жив дуже бідно. Українська газета «Свобода» у США навіть оголошувала збір коштів на його лікування. Тому «подєбрадські записи» –

[1] Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті рр.: повсякденне життя. Друге видання. Харків: Раритети України, 2015. С. 18.

яскраве свідчення непростого злиденного повсякдення й трансформації життя в цілому цієї непересічної особистості.

1925 рік

У середині 1925 р. Євген Харламович Чикаленко разом із дружиною Юлією Миколаївною переїжджає з Австрії до Чехословаччини, бо йому страшенно бракує спілкування з українцями. Обтяжували Чикаленка на той час й думки про непевні перспективи майбутнього, адже після ліквідації українських еміграційних установ та організацій в міжвоєнній Чехословаччині (ліквідація «Руської допомогової акції») керівництво країни прийняло рішення про видачу матеріальної допомоги лише тим українцям, які проживали на території держави. Цей факт остаточно вплинув на рішення Є. Чикаленка, який отримував стипендію від Українського громадського комітету в Празі, переїхати до Чехословаччини.

«19 6/III 1925 р. Відень. Нарешті сьогодні довідався в Чешському Консуляті, що мені є віза, але з умовою не жити в Празі і не домагатися від уряду допомоги. Думаємо виїхати після Великодня, т. є. в кінці квітня, коли вже розвесниться. А поки що розпитуюся – чи є надія на обіцяну Дорошенкові Шаповалом посаду мені бібліотекаря Інституту Громадознавства і в якій околиці Праги можна знайти кімнатку з правом варити їжу? Пишу Д.І. Дорошенкові та В.К. Корольову, що коли не буде мені посади, то нехай вистарають мені місце в богодільні, тільки не в такій як Дехтярівська, де Нечуй-Левицький помер з голоду та холоду. Мені якби тепла хатинка та якась "зупа", щоб я міг докінчити III том своїх споминів, а там хоч помірати, бо все одно ліпших часів я вже не діждусь»[2].

Справою переїзду Чикаленків зайнялися їх давні знайомі, що вже проживали в ЧСР, зокрема, В. Королів (Старий) (1879–1941), Д. Дорошенко (1882–1951), М. Садовський (1856–1933). Так, В. Королів радив Євгену Харламовичу оселятися в Чорношицях, що були від Праги «за 30–40 хвилин при добрій комунікації» (мається на увазі залізничне сполучення), бо «ця місцина характеру Пущі-Водиці тільки з'європеїзованої», з великою кількістю земляків. «Звичайно, таке помешкання, – писав В. Королів, – коштує тут біля 200 kr (може й менче)»[3]. Агітував Чикаленка щодо Чорношиць й Дорошенко, пояснюючи, що «в Добржіховичах, де він мешкає, житло дорожче, бо тут дачна місцевість, як Боярка, і сюди на літо приїздить багато людей з Праги»; зазначаючи водночас, що сам він не може «знайти в Добржіховичах кімнати з кухнею»[4]. А М. Садовський і поготів писав: «Про те, що без права проживати в Празі, не турбуйтесь, бо це і краще. В Празі Ви все одно не жили б, як і рідко хто з наших українців там живе. Одно те, що страшенно дорого помешкання, а в друге там так сила сажі від фабрик, що як подихати тим повітрям вдень, вночи відхаркуєш кусками болото. Всі тут живуть побіля Праги в пригороді або в селах бо повітря чистіше і потягів на Прагу і з Праги сила, так що коли хочеш, то поїдеш. Я живу в Чорношицях, тут живе і Ваш Левко, і багато декого, приміром Лотоцький, ви напевне єго знаєте. З відціля до Праги треба їхати хвилин 15–20. Думаю, що можна знайти кімнатку таку, як то ви бажаєте, щоб мовляв і варить. Тут всі варять, бо часто в хатах мають і невеличкі плити, де й варять, а то й на спірту… Коли не в самих Горніх Чорношицях, то поблизу в других місцях десь недалечко. … Помешкання тут можна нанять корон 250 на місяць…»[5]

Житлове питання, справді, було одним із болючих для українських вихідців у міжвоєнній ЧСР. Спершу, на початку 1920-х, празьке міське керівництво виділило для українських емігрантів декілька, так званих, гуртожитків. Це були колишні військові дерев'яні бараки та казарми, які під час Першої світової війни займала австро-угорська армія. Найпершим таким українським гуртожитком-бараком-казармою була «Переходова станція» або гуртожиток на Погожельській вулиці (нині не зберігся – *О.З.*) на 100–110 ліжок, юридично закріплений за Українським Громадським комітетом ще в 1921 р. Крім гуртожитку «на Погожельці» існував ще один, площею 22 га, у празькому кадастровому кварталі Сміхов за пейзажним парком Кінського. Його називали «на Сліпінці» (від «Сліпенця» – школи сліпих, яка свого часу розміщувалася поруч на Шведській вулиці). Тут була ще більша

---

[2] Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929) / Упоряд., передмова та коментарі І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2016. С. 70-71.

[3] Там само. С. 73.

Королів (Старий) Василь Костянтинович – член ТУПу (фактично сенатор), один із засновників Української Центральної Ради. На еміграцію до ЧСР потрапив 1919 р., коли був відряджений з Дипломатичною місією УНР до Праги.

Дорошенко Дмитро Іванович – член УПСФ, Центральної Ради, Чернігівський губернський комісар (губернатор) за часів Тимчасового уряду Росії та Центральної Ради, міністр закордонних справ Української Держави. В еміграції – організатор і співробітник українських наукових установ.

Садовський Микола Карпович – український актор, режисер і громадський діяч. Корифей українського побутового театру. В добу Визвольних змагань – головний уповноважений у справах театрів. Повернувся до УРСР в 1926 р.

[4] Чикаленко Є. Щоденник… С. 74.

[5] Чикаленко Є. Щоденник… С. 80.

кількість ліжок та завжди людно. Обидва гуртожитки вважалися впорядкованими, оскільки мали електрику та централізоване опалення (дровами, міжвоєнна Чехословаччина гасу ще не знала). У гуртожитку «на Сліпінці» була навіть окрема кімната, де «можна було вчитися». До того ж вони були облаштовані спиртівками, примусами та декількома ванними кімнатами з вбиральнями[6].

Зрозуміло, що таке житло було найбільш придатним, якщо можна застосувати це слово, для несімейних їх мешканців, хоча в гуртожитку «на Погожельці», наприклад, була навіть дитяча кімната з двома вихователями. Проте, це тимчасове помешкання для всіх без винятку вихідців із України аж ніяк не надавало еміграційному перебуванню відчуття родинності та затишку. Тому за першої нагоди «українські пражани» перебиралися на квартири чи в кімнати: спочатку – в самій Празі, а згодом, через дорожнечу оренди житла, – в празьке передмістя. Довготривало у Празі орендували житло Софія Русова (1856–1940) та Микола Лорченко (1865(1875)–1953). Вони жили з родинами, але не наймали обслугу. Орендовані ними помешкання були в районі Нусле, всього в 9–10 км від центру міста. Однак, якщо Софія Русова винаймала кімнати, то Микола Лорченко – цілий будинок[7].

У празькому передмісті (в містечках Подєбради, Чорнишиці, Ржневниці та Модржани) українська еміграційна спільнота гуртожитків не мала. Тут, здебільшого, винаймалося житло. Хоча дехто з українських вигнанців, вочевидь, завдяки заощадженим раніше коштам, все ж зумів придбати нерухомість. Так, відомо, що власниками будинків у 1920-х стали Леонід Білецький ((1882–1955) в Модржанах – 50 км); Василь Королів ((1879–1943) у Мельнику – 30 км) та Микола Аркас (третій) ((1898–1980) у Ржевницях – 25 км). Вартість будинків у празькому передмісті була суттєво нижчою, ніж їх вартість у самій Празі. Добротний будиночок у передмісті коштував 80 000–90 000 крон, тоді як однокімнатну квартиру у Празі можна було придбати за 58 000 крон; двокімнатну – за 63 000-70 000 крон; трикімнатну – за 71 000-75 000 крон[8].

Потрібно зазначити, що витрати на оренду квартири або кімнати становили 1/6–1/7 частину родинного еміграційного бюджету: 200-400 крон. У 1923 р. відбулося становлення та зміцнення національної чехословацької валюти, бо ще до 1925 р. в обігу перебували австрійські крони; курс чехословацької крони до австрійської становив на той час 1:60. Тоді як співвідношення чехословацької крони (до 1929 р. не мала золотого стандарту, тому «прирівнювалася» до швейцарського франку або американського долару – *О. З.)* до американського долара в 1923–1933 рр. складало 2,96:100 або 3:100 (три долари коштували сто крон)[9]. Тобто, щомісячна оренда квартири / кімнати коливалася в доларовому еквіваленті в межах 6–10 доларів, за умови того, що для більшості українських вихідців прожитковий місячний мінімум стано-вив в цілому 29 доларів 60 центів (30 доларів) або 1 000–1 200 чехословацьких крон (на двох осіб з доплатами на дітей чи професійними).

Вартість оренди квартири або кімнати залежала не тільки від місця розташування. На неї впливав і технічно-конструкторський стан квартири / кімнати (наявність або відсутність централізованого опалення, печі, каміну, окремої кухні тощо). Ще одним критерієм вартості оренди було те, на якому рівні розміщувалася квартира або кімната: партер або гарсон'єр (вищі або нижчі поверхи), а також наявність вбудованої на нижньому або верхньому поверсі окремої вбиральні. Стосовно меблювання, то, зазвичай, квартири або кімнати здавалися практично з меблями, необхідною постільною білизною, перинами, килимами, посудом та іншими речами. Переселенці лише в дрібних деталях впорядковувала наданий їм в оренду чеський інтер'єр.

Оренда будинків і квартир серед української міжвоєнної еміграційної спільноти умовно розподілялася також на «оренду з обслугою» та «оренду без обслуги». Першу собі дозволяла професура або професійні політики, «українська визвольна еліта», котрі перебували в пошуках заробітків та не бажали й не мали часу займатися хатніми клопотами. Другу практикувало студентство й некваліфікована робоча сила.

---

[6] Сімянців В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929. Вашингтон. Д.К. 1973. 191 с.

[7] Русова С. Мемуари. Щоденники. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.

Русова Софія Федорівна – український педагог, письменник, літературознавець, громадська діячка.

Лорченко Микола Іванович – полковник Армії УНР, за фахом – викладач математики та фізики, професор математики в Українській Господарській академії в Подебрадах (1922–1939).

Білецький Леонід Тимофійович – український літературознавець, професор та ректор УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933).

Аркас Микола Миколайович (третій) – командир полку Дієвої армії УНР, емігрував до ЧСР в 1920 р., навчався в Українському вільному університеті в Празі, доктор та професор філософії. Член ОУН.

[8] Ковалев М.В. Повседневная жизнь российской эмиграции в Праге в 1920–1930 гг. Исторические очерки. Саратов: Сарат. гос. тех. ун-т им. Ю.А. Гагарина, 2014. С. 79–80.

[9] Зубко О.Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.): дис…. канд. іст. наук. 09.00.12. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. С. 85–86.

Євген Харламович вирішив оселитися в Подєбрадах, бо саме тут в Українській Господарській академії для нього знайшлася посада голови Термінологічної комісії з початковим окладом в сумі 700 чехословацьких крон. Пізнього вечора 1 травня 1925 р. він та Юлія Миколаївна ступили на подєбрадський перон. На жаль, ніхто з приятелів та просто знайомих не спромігся зустріти їх на вокзалі, хоча багато хто знав про час їх прибуття. Тому Чикаленку самому вночі в незнайомому місті довелося шукати готель. Наступного дня за допомогою Модеста Левицького (1866–1932) Чикаленки знайшли простору, світлу, суху й теплу кімнату з меблями, «без обслуги», з оплатою 300 крон на місяць[10]. І хоча в цій кімнаті Чикаленки прожили усі свої чотири «подєбрадських» роки, її мініатюрні розміри сам Євген Харламович постійно порівнював із «денником» (стійлом) для коней у своєму колишньому маєтку в Перешорах на Полтавщині. «Настрій припаскудний! – зафіксував він свої перші враження від Подєбрад. – Остогидло мені вже жити, але поки що нема духу покінчити з оцим собачим життєм»[11].

У 1925 р. Чикаленка окрім житлового питання цікавило ще й неформальне спілкування із земляками (питання їжі та одягу відсунуться на пізніші 1926–1927 рр.). У його «подєбрадському» колі приятелів та друзів були В. Королів (Старий), Д. Дорошенко, М. Садовський, М. Славінський (1868–1945), Є. Вировий (1889–1945), Б. Матюшенко (1883 – 1944), Н. Григоріїв (1883–1953), М. Галаган (1882–1946), О. Лотоцький (1870–1939) та О. Олесь (1878–1944). Кожного з них він характеризував та, з жалем, зазначав, як еміграційні реалії змінюють людей не в кращий бік. Особливо болючими виявилися для Євгена Харламовича стосунки з Б. Матюшенком та О. Олесем. Так, про Олеся Євген Харламович писав: «Якщо Садовський зовсім не змінився, не постарів, а навіть після тифу омолодився, то Олесь робить страшне враження – це просто пивна бочка; здається, якби його проткнув, то так би й бризнуло пиво: обрезклий, опухлий, сопе наче ковальський міх і ледві, ледві ходить. Пропав чоловік! Не дасть він вже нічого, ніякої творчости від нього вже сподіватися не можна. Думалось, що коли приїде з Київа його жінка та хлопець, то він перестане пити, аж показалось, що ніщо вже не може втримати його від пиятики…»[12] Про Матюшенка сказано ще відвертіше: «В нашому дрібному емігрантському житті трапився вчора факт, який треба занотувати, – у нас перервалися відносини з Матюшенками, з якими ми тут найбільше приятелювали. Марія Григоровна взагалі має репутацію “дами строгої”, нетерпимої, і я завжде боявся і сподівався, що колись наші приятельські відносини раптом обірвуться. Так і сталося вчора… (19 20/XII 25). Цими днями з’явилася хвалебна рецензія Григорьєва на мої “Спогади”… На це Матюшенки наперебій почали гостро доводити, що Шаповал і К очевидно мають на мене якісь “види”, бо спочатку один з них зробив мені візі та і оце написав до небес хвалебну рецензію, а далі, певне, зроблять мені якусь вигідну для них пропозицію, бо це люде без совісті, без чести і т. д., з якими водити знайомство – це ганьба і т. д… Я на се відповів, що діяльність тої компанії показується ганебною тільки тим, хто оселився тут давніше і мав з нею всякі неприємності, а люде, що приїхали сюди недавно, ставлять до них об’єктивніше… На це Марія Григоровна вигукнула: “Коли Ви Григорьєва вважаєте порядною людиною, то я останній раз в Вашій хаті”. З цими словами встала, а за нею й Борис Павлович, і пішли додому…»[13]. Чикаленко бідкався, що коли йому потрібна була віза до ЧСР, то Матюшенки (які мали добрі зв’язки з Вацлавом Гірсою (1875–1954) – чеським лікарем і дипломатом, заступником міністра закордонних справ ЧСР у 1921–1927 рр., родом із Шепетівки) не допомогли йому, натомість допомогли саме «шаповалівці».

1926 рік

У 1926 р. у повсякденному житті Чикаленка на передній план виступили вже питання фінансів, їжі, одягу та оздоровлення. «Життя в Подєбрадах таке одноманітне, що день від дня нічим не різниться, хіба тільки тим – чи далеко до получки-платні, чи близько. Тут я

---

[10] Чикаленко Є. Щоденник… С. 86.

Левицький Модест Пилипович – письменник, культурний діяч, педагог, лікар і дипломат.

[11] Чикаленко Є. Щоденник… С. 89.

Славінський Максим Антонович – український громадський діяч, дипломат, публіцист, викладач новітньої європейської історії в УГА в Подєбрадах.

Вировий Євген Семенович – український громадський діяч, видавець.

Матюшенко Борис Павлович – український громадський і політичний діяч, лікар-гігієніст-євгеніст, один із фундаторів УГА та викладач УВУ.

Григоріїв Никифор Якович – український громадський діяч, публіцист, педагог, журналіст.

Галаган Микола Михайлович – член Центральної Ради, посол УНР в Румунії та Угорщині, в ЧСР з 1922 р., де працює в різних громадських організаціях.

Лотоцький Олександр Гнатович – український громадсько-політичний діяч, письменник, науковець.

Кандиба Олександр Іванович – український поет, батько Олега Ольжича.

[12] Чикаленко Є. Щоденник… С. 90.

[13] Там само. С. 113–114.

тільки й живу думками – якби дожити місяця, чим би заробити на недохвату, яку терплю під кінець кожного місяця. Не то, що записувати в щоденник, а й жити не хочеться, так мені остогидли оті турботи за корону. Всі тутешні люде, принаймні з лєкторського персоналу, здавна звикли жити заслуженою платнею, і дома вони так само жили двадцятим числом (днем отримання заробітної платні – *О.З.*), як і тут. А я "вродився буржуєм" і того 20-го числа не знав і ніколи не думав – чим я доживу місяця; я думав про гроші хіба тільки тоді, коли бачив потребу в їх для якоїсь громадської справи. А от тепер на старості літ доводиться і мені жити думкою – чим дожити до кінця місяця; ввесь вік я давав людям аванси, а тепер доводиться їх самому просити»[14].

Того ж 1926 р. Євген Харламович отримував 1 200 крон заробітної платні за роботу в Термінологічній комісії УГА та 300 крон щомісячно від Товариства техніків сільського господарства. Із цих 1 500 крон 300 йшло на оплату оренди кімнати, 155 – за щоденні обіди в їдальні подєбрадського кооперативу «Україна», створеного на базі УГА (вартість одного обіду тут становила 5 крон), тоді як 1 045 крон потрібно було розділити на харчі для сніданку й вечері, одяг, ліки, розваги та поточні потреби.

Потрібно зазначити, що харчування в їдальні було аж ніяк не примхою Чикаленка чи не бажанням Юлії Миколаївни готувати їжу. Усе пояснювалося відсутністю сталих фінансів та високою вартістю продуктів харчування; непристосованістю кімнати (не було кухні) й, врешті-решт, давався взнаки брак часу й стан здоров'я. (Сам Євген Харламович мав, на жаль, виразку шлунка, а Юлія Миколаївна – слабкі легені).

Про необхідність вирішення харчового питання писав Євгену Харламовичу син Левко, котрий проживав в сусідніх Горніх Чорношицях, ще в 1925 р: «Мусиш знати, що їжу треба буде возити з Праги, бо на дачних місцях коло Праги все в півтора-два рази дорожче…»[15]

Кооперативна їдальня[16] пропонувала «подєбрадцям» переважно страви національної кухні: борщ (із м'ясом та без м'яса), гречану кашу, панірovані в сухарях котлети, вареники, голубці, смажену (мариновану) річкову рибу, варену картоплю-пюре, тушковане м'ясо в сметані, пиріжки з різною начинкою тощо. Із напоїв – чай, молоко, компот. На той час мелена кава була напрочуд дорогою, а розчинна Nescafe, що з'явилася тільки в 1938 р., й поготів була делікатесом разом із молочним шоколадом та згущеним молоком. За нагоди подавалися тут горілка та пиво. Подекуди готувалися й страви чеської та словацької кухні, іноді – інших (білоруської, грузинської, вірменської): кнедлі, смажені ковбаски, veřřo knedlo zelo – тушкована свинина з капустою, řízek – шніцель, bramborový salát – картопляний салат, деруни, крупеня (грибний суп з перловкою), лобіані (пиріжки-хачапурі з квасолею), суп харчо (часниковий суп), сациві (варена курка в соусі), толма/долма (голубці у виноградному листі), кюфта (маленькі м'ясні добре відбиті кульки).

Цікавий факт: чеську міжвоєнну кухню характеризувала наявність різноманітних соусів (огіркового, томатного, з хрону, цибулі, кропового, часникового). Чехи щедро ділилися рецептами їх приготування, тоді як українці залюблювали чехів у свіжі огірки, томати, цибулю, часник й кавуни (останні надходили із Закарпаття), що їх вживали як окремо, так і у доповненні до страв чи просто у прикуску з хлібом[17].

Щодо одягу, то частково це питання вирішувалося за допомогою окремих громадських фондів, а частково – самотужки, в залежності від власних смаків та вподобань. У «Щоденнику» Євгена Харламовича за 1925–1929 рр. про це не йдеться.

1927 рік

1927-й приніс у повсякденне життя Є. Чикаленка ті само клопоти, що й попередні роки. Єдиною відмінністю було лише те, що 1927-й став останнім роком «поворотництва» й другим роком згортання «Руської допомогової акції», тому питання неформального спілкування серед звичних уже клопотів про гроші та їжу постає ще гостріше.

У серпні 1927-го Є. Харламович писав: «19 24/VIII 27. Вчора випровадили ми М.П. Левицького в Луцьк на Волині, де він дістав посаду учителя української мови в тамошній гімназії… Випровадили ми Модеста Пилиповича не на відпочинок, а знов таки на тяжку працю…»[18]

Усе частіше Євген Хармламович і сам подумує про повернення: «Коли настав початок ліквідації еміграції, то я серйозно думав, що доведеться напхати в кишені камінців, кину-

[14] Там само. С. 148.
[15] Там само. С. 81.
[16] Їдальня кооперативу «Україна» – споживчого товариства, заснованого в 1922 р. у Подєбрадах у складі 77 осіб з пайовим капіталом 2400 чехословацьких крон; у 1926 р. споживче товариство із 360 членів; членами кооперативу був і Євген Харлампійович з дружиною.
[17] Зубко О. Їжа в житті української еміграції в Чехословацькій Республіці. *Їzhakultura*. URL: https://yizhakultura.com/material/20201105_0012.
[18] Чикаленко Є. Щоденник… С. 245–249.

тися в Лабу з мосту у вир... Аж Ганя[19] потішила мене, прохаючи переїхати мене на житло до неї. Довідавшись про це і Петрусь[20] став кликати вертатися додому. А тепер і Греголінський пише, що у Львові обмірковують, якби мене вмостити квартирі в Академічному домі… Я відповів Греголінському (?), що охоче, по ліквідації Академії переїхав би до Львова, але не знаю – яке б заняття я там міг мати»[21].

«Нашій Академії зменшено удержання на третину, а Товариству сільськогосподарських техніків зовсім перестали давати, тому й воно вже не має чим мені підсобляти, як це воно робило вже стільки років, видаючи мені по 300 чеських корон. Від академії я одержував 1 200 і таким чином на 1 500 чеських корон сяк-так жилося, хоч на ремонт одежі, обув'я та зубів і т. д. не ставало, а тепер не знаю вже як буду жить…»[22]

«Кооператив "Україна", в якому ми обідаємо, зараз оголосив, що як і минулими роками, буде влаштовувати гуртовий Свят-вечір, але під враженням чуток про зменшення удержання рідко хто зважився витратити 10 чеських корон (60 копійок) на вечерю. А тому вона й не склалася, як і стріча Нового року. Ми з жінкою на новий рік випили в 12 годин вдвох по чарочці домашньої вишнівки, повітали одно одного й полягали спати. Так само у нас відбувся і Свят-вечір: з'їли ми оселедця за корону (колишніх 6 копійок) та й тим обмежилися…»[23]

Тут потрібно зазначити, що оселедець впродовж міжвоєнного часу 1921–1939 рр. був не лише одним із найдешевших продуктів на чехословацькому ринку, а й найдешевшим для українських вихідців продуктом поготів. Вживати нордичні оселедці (як джерело білків, вітаміну Д та ненасичених жирних кислот), разом із часником та цибулею, рекомендували й українські лікарі (Спілка українських лікарів в ЧСР, м. Прага (1922–1940)). Тільки якщо на початку 1920-х нордичний оселедець коштував всього кілька гелерів (100 гелерів дорівнювали 1 кроні), то в 1927-му оселедець коштував уже 1–3 крони.

1928 рік

У 1928 р. і в самого Є. Харламовича, і в його дружини погіршилося здоров'я. Спершу захворіла Юлія Миколаївна. Чикаленко через це виправдовувався, що не мав часу сісти за щоденник, «бо двічі в Празькій клініці помирала дружина "на печінку"»[24], отож він щодня їздив до Праги і там же в клініці ночував. А влітку захворів і Євген Харламович – заворот кишок, тому його було прооперовано: «Рівно чотири місяці вилежав я в шпиталі. Почалася хвороба моя з коліту, потім зробився з лівого боку в кишці нарив. А через нього і непрохідність кишкового тракту. Коли наш лікар доктор Плітас (Олександр Савич Плітас (1896–1958) – *О.З.*), дуже мила людина, привіз мене до шпиталю, то там зразу же зробили мені розріз з правого боку і цілий місяць полоскали кишки через цей розріз знизу. А коли кишки очистилися, то розрізали з лівого боку живіт, викинули шматок кишки, що звузилася від нариву і зашили цей другий розріз, а знов через місяць зашили і перший розріз. Операція тяжка і складна настільки, що мене мають демонструвати в Товаристві лікарів (Спілка українських лікарів в ЧСР, м. Прага. – *О.З.*). З зовнішнього боку вона цікава тим, що нові шрами зі старими разом складають на моїм животі фігуру тризуба. Але що мені коштував цей тризуб!!!!»[25]

До проблем із кішківником в Євгена Харламовича додалося й запалення сечового міхура: «Запалення сечника (мочового міхура) не дає мені змоги ходити; через кожних пів години я мушу мочитися. Але ця хвороба не заважає мені набіратися сил і я помітно кріпшаю і набираюся тіла. Господиня дає мені добрий обід (мається на увазі чеська господиня, в якої Чикаленки винаймали кімнату. – *О.З.*), а сусіда мій студент Володимир Шевченко з Харківщини піклується мною, як рідний син. Таку ж сердечність виявив і В.О. Біднов (Василь Олексійович Біднов (1874–1935) – *О.З.*), який щодня навідував мене в клініці, приносив все, що треба було, щоб підгодувати мене… Очевидно світ не без добрих серцем і безкорисних людей…»[26]

---

[19] Ганна Євгенівна Чикаленко-Келлер (1884–1964) – донька Євгена Харламовича, українська журналістка, перекладачка, дружина німецького лінгвіста Келлера, проживала на той час в Німеччині.

[20] Син Євгена Харламовича, лишився в Радянській Україні, працював у різних видавництвах, зокрема в 1925 р. завідував українським відділом Держвидаву в Одесі, з часом був репресований; знав 5 мов, був помічником В. Винниченка та секретарем Українського посольства в Стамбулі.

[21] Там само. С. 221.

[22] Там само. С. 206.

[23] Там само.

Плітас Олександр Савич – військовий, лікар, санітарний сотник Армії УНР, лицар Залізного Хреста УНР і Хреста Симона Петлюри.

[24] Чикаленко Є. Щоденник… С. 207.

[25] Чикаленко Є. Щоденник… С. 308.

[26] Там само. С. 312.

Біднов Василь Олексійович – український історик Церкви, громадський і культурний діяч.

1929 рік

А ось 1929 р. виявився трагічним для Євгена Харламовича. Відчутним ударом стає смерть Юлії Миколаївни. А звістка про арешт молодшого сина Петра на початку березня спричиняє відкриття виразки шлунка, отож Чикаленко вчергове потрапляє до госпіталю. 20 червня 1929 р. його не стало. П'ять днів по тому, 25 червня 1929 р. його тіло, як він і заповідав, було кремовано. Помираючи, Є. Чикаленко просив, щоб попіл його вивезли на Україну після її визволення і там розсипали по полю. Урна з попелом вціліла і, за свідченням онука Євгена Івановича Чикаленка, зберігається й нині десь в Подєбрадах.

Отже, саморефлексії Чикаленка щодо зниження його суспільно-соціальної вагомості в еміграційному колі та елементарного задоволення щоденних потреб (забезпеченість їжею, одягом і житлом, спілкуванням) вималювали оригінальний візерунок останніх років його життя, де переважали ті або інші кольори й напівкольори.

References

Koliastruk, O. (2015). Intelihentsiia USRR u 1920-ti r.: povsiakdenne zhyttia [The intelligentsia of the USSR in the 1920s: everyday life]. (Struktury povsiakdennosti). Harkiv, Ukraine.

Kovalev, M. (2014). Povsednevnaja zhizn rossijskoj jemigracii v Prage v 1920–1930 g. Istoricheskie ocherki. [Everyday life of the Russian emigration in Prague in the 1920s–1930s. Historical sketches]. Saratov, Russia.

Starovoytenko, I. (2016). (Comments). Chykalenko, Ye. Shchodennyk (1925-1929) [Diary (1925–1929)]. Kyiv, Ukraine.

Zubko, O. (2020). Yizha v zhytti ukrayinskoyi emihratsiyi v Chekhoslovatskiy Respublitsi [Food in the life of Ukrainian emigration in the Czechoslovak Republic]. Kyiv, Ukraine.

Zubko, O.Ye. (2010). Stvorennya ta diyalnist Ukrayinskoho vyshchoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923–1933 rr.) [Establishment and activity of the M. Drahomanov Ukrainian Higher Pedagogical Institute in Prague (1923–1933)]. Kyiv, Ukraine.

Зубко Ольга Євгеніївна – кандидат історичних наук, старший лаборант кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету ім. В. Стуса, факультет історії та міжнародних відносин (вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, Україна. 21050).

Zubko Olha – candidate of historical sciences, senior laboratory assistant of the department of world history and archeology of the V. Stus Donetsk National University, faculty of history and international relations (2 Hrushevsky Str., Vinnytsia, Ukraine. 21050).

E-mail: zubkoolga5@gmail.com

THE DAILY LIFE OF YEVHEN CHIKALENKO IN PODEBRADY

The purpose *of this research is a critical examination of Yevhen Kharlamovych Chikalenko's everyday life during 1925–1929, as a basis for understanding his inner world and needs for emigration, his connections with the external social and cultural environment, with maximum distancing from ideological assessments.*

The research methodology *is based on the principles of specifically-historical, problematically-chronological approaches, objectivity and integrity, as well as the use of methods of analysis and synthesis.* ***The scientific novelty*** *lies in the reflected «other» – the everyday life of a Ukrainian emigrant, which took place outside of political, national, economic and cultural events.*

The Podebrad period of Yevhen Chikalenko's life is only four years, during which he painfully solves the issue of social and professional adaptation, and with it – the issue of housing, food, clothing, and footwear. Somehow he is trying to keep his health. But the main thing: he carefully notes all his «podebrad» wanderings in the «Diary».

Therefore, Chikalenko's self-reflections regarding his social inferiority during emigration and elementary satisfaction of daily needs (food, clothing and shelter, communication) outlined the original pattern of the last years of his life, with a preference for certain colors and semi-colors.

Key words: *Yevhen Chikalenko, interwar Czechoslovachchyna, history of everyday life, Ukrainian emigration, diary.*

Дата подання: 9 вересня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 25 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Зубко, О. Подєбрадське повсякдення Євгена Чикаленка (1925–1929). *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 136–142. DOI: 10.5281/zenodo.7190848.

Цитування за стандартом APA

Zubko, O. (2022). Podiebradske povsiakdennia Yevhena Chykalenka (1925–1929) [The daily life of Yevhen Chikalenko in Podebrady]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 136–142. DOI: 10.5281/zenodo.7190848.

Віталій Голець

●

Лозовий О.М. Із павутиння часу. Олександрія, 2021. 159 с.

DOI: 10.5281/zenodo.7190239
© В. Голець, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9308-1361

Наприкінці 2021 р. вийшла друком краєзнавча розвідка з історії Прилуцького краю знаного краєзнавця Олександра Лозового «Із павутиння часу». Історик звернув увагу на маловідомі, але надзвичайно цікаві сторінки історії Прилуччини та Малої Дівиці зокрема. Уважно аналізуючи праці як попередників, так і сучасних авторів, а також архівні джерела, власні архіви, які він збирав протягом півстоліття, свідчення очевидців, О. Лозовий не тільки розкриває невідомі для широкого загалу лакуни історії, а й дає розуміння важливості усвідомлення й самоусвідомлення належності кожної людини до певного роду, села, хутора, чи містечка, краю і врешті решт до народу, нації. Не менш цікавими є його філософські роздуми про непростий шлях творення нації, держави, про те, де коріння, душа нашого народу, і з автором не можна не погодитись, що душа українського народу схована в селі.

У главі «Де ти, Держикрай?» описано історію літописного містечка періоду Київської Русі та Великого князівства Литовського, яке, ймовірно, знаходилося на території сучасних сіл Піддубівка і Погреби, проаналізовано маловідомі широкому загалу роботи дослідників історії краю XVII–XVIII ст. О.О. Шафонського, М.А. Маркевича, О.М. Лазаревського, В.О. Мащенка та інших. Обґрунтовано доведено спорідненість вживання топоніму Край Город і Держикрай. На жаль, місто не встояло під навалою набігів кримських татар і було знищене, а оскільки знаходилося фактично на кордоні між Річчю Посполитою і Московщиною, і в кінці XV – XVII ст. часто змінювало свою державну приналежність, – було ареною битв, що й призвело до остаточного занепаду цього українського форпосту.

Не менш унікальною є розповідь про видатного «вейсбахівця» Івана Михайловича Корбе, шляхтича, який дослужився до генеральського звання й високих державних посад в Російській імперії, але був другом і товаришем Тараса Шевченка, й не тільки приймав його у себе в маєтку в сучасній Білорічиці, а й надавав матеріальну допомогу поету під час косаральського заслання, сприяв друку творів, приймав у себе в Петербурзі. Цікавим є листування між друзями, воно розкриває людські якості нашого національного генія, якого ми в основному знаємо як борця з кріпацтвом у «вишиванці» і з вусами…

Краєзнавець Олександр Лозовий також аналізує етимологію відомого нам з поеми І. Котляревського «Енеїда» слова «мацапура», – виявляється, це слово джерелом свого походження має не якогось міфічного героя, а є іменем цілком конкретного персонажа – розбійника Павла Мацапури (Шульженка); нелюдські злодійства його банди, що діяла на Полтавщині, зокрема, в тодішньому Прилуцькому повіті, і сьогодні здаються надзвичайно жахливими, а ім'я його стало прозивним.

Цікавою є розвідка про будівництво Святотроїцької церкви в Малій Дівиці, дозвіл на будівництво храму мав дати особисто імператор, історія двохрічного поневіряння по царським чиновникам, вперше публікуються малюнки храму, який, на жаль, був знищений більшовиками в 30-ті роки XX ст.

Повертає Олександр Лозовий у сучасний вжиток і постать малодівицького дворянина, друга Тараса Шевченка – Миколи Яковича Макарова, який після закінчення ніжинської гімназії і славетного ліцею, попри свою симпатію до петрашевців та участь у народницьких рухах, зробив стрімку кар'єру в царській Росії, тривалий час був заступником голови Державного банку Росії. Микола Макаров завжди з теплом згадував про Малу Дівицю та її людей, будучи в приятельських стосунках з Тарасом Шевченком, неодноразово допома-

гав йому матеріально, виконував дрібні доручення і навіть передав видання «Кобзаря» Олександру Герцену в Лондон. Але, мабуть, фатальною для Т. Шевченка була зустріч з покоївкою М. Макарова, уродженкою села Липовий Гай Ніжинського повіту Ликерою Полусмак. На прохання поета Макаров звільнив її від кріпацтва, а Шевченко мріяв на ній одружитися, купити хатинку на Вкраїні милій і розпочати вести сімейне життя… Та не судилося, Ликера відмовила Тарасу, про що потім неодноразово жалкувала, сучасники навіть переповідали про її страждання на могилі українського генія в Каневі.

Пригодницькою є історія Текле Хавар'ята, ефіопського хлопчика, дитячі і юнацькі роки якого пройшли в Білорічиці (кол. Вейсбахівці), в маєтку Олени Сергіївни Рохманової (Молчанової), спадкоємиці декабриста графа С. Волконського. Саме тут Текле вивчив основи сільського господарства, відчув родинне тепло, після повернення на Батьківщину в Ефіопію його чекала стрімка військова кар'єра, пізніше він очолив Міністерство закордонних справ Ефіопії, був міністром сільського господарства, очолював рух за незалежність від італійського гніту. А у 1967 р. розповів історію свого непростого життя знаному журналісту з Радянського Союзу газети «Известия» Миколі Хохлову.

Знайшов можливість краєзнавець присвяти увагу самому святому для хліборобів – культурі жита, проаналізував структуру і динаміку посівів, особливості ведення сільського господарства в Прилуцькому повіті в XIX–XX ст. Повертає з забуття історію вихідця з Малої Дівиці Павла Крицького, одного з піонерів повітроплавання, інспектора з повітроплавання армії УНР.

Цікавою і актуальною, в зв'язку з сьогоднішнім огульним нищенням поштового зв'язку, є аналіз підписки на періодику з 1861 до 1985 рр. Вражає навіть простий перелік видань, на які підписувалися жителі Прилуцького повіту.

Складною є тема зникнення з карт сіл та хуторів, торкнувся її і О. Лозовий, він не тільки друкує рідкісні старовинні карти, а й детально подає понад 200 назв зниклої з XVII по XXI ст. топоніміки. Через призму реформи децентралізації новими барвами засяяла історія Малодівицької волості, аналіз вікового, кількісного складу, зайнятості населення.

Найтрагічнішою сторінкою в історії українського народу, на мою думку, був голодомор 1932–1933 рр., краєзнавець поряд з унікальними фото вводить в науковий обіг власноруч зібрані спогади очевидців. Мета більшовиків була знищити український дух, бажання людей бути повноцінними господарями на своїй землі, і потрібно визнати – це радянській владі частково вдалося, страх і голод дуже часто перетворював селян на покірних тварин.

В роки Другої світової війни село Дмитрівка (Жовтневе) на короткий час стало центром підпільної і партизанської боротьби всієї області. А часи так званого «застою» дмитрівчани прославили себе й Україну всесоюзним рекордом.

Загалом можна впевнено сказати словами автора: «Час переосмислення минулого, яке потрібно починати з власного роду, рідного села, щоб заглянути і у власну душу». Отже, Олександр Лозовий є не просто знаним краєзнавцем-істориком, а гідним борцем за відродження українського народу, його історії, традицій та звичаїв.

Дата подання: 15 вересня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 29 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Голоць, В. Рецензія : Лозовий О.М. Із павутиння часу. Олександрія, 2021. 159 с. *Сіверянський літопис.* 2022. № 3. С. 143–144. DOI: 10.5281/zenodo.7190239.

Цитування за стандартом APA

Holets, V. (2022). Retsenziia : Lozovyi O.M. Iz pavutynnia chasu. Oleksandriia, 2022. 159 s. [Review : Lozovy O.M. From the web of time. Alexandria, 2021. 159 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 143–144. DOI: 10.5281/zenodo.7190239.

Олександра Рижова

●

Адруг А.К. Декоративне мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів: *SCRIPTORIUM*, 2022. 152 с.: іл.

DOI: 10.5281/zenodo.7315971
© О. Рижова, 2022. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4542-0925

У часи відновлення інтересу до національних культурних надбань декоративно-прикладне мистецтво є неосяжним джерелом знань про риси української ідентичності, наші естетичні уявлення та майстерність у різноманітних ремеслах. Тож недивно, що у намаганні створити цілісну картину розвитку цього виду мистецтва протягом століть науковці все частіше звертаються до дослідження його регіональних особливостей.

Монографія А.К. Адруга «Декоративне мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.» виділяється з ряду подібних їй праць, адже надає справді детальний опис пам'яток конкретного регіону у певний період історії із наведенням вичерпної історіографії стосовно кожного мистецького твору. Як зазначає автор, «декоративно-прикладне мистецтво Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. ще не було об'єктом спеціального комплексного дослідження» (с. 109). Звичайно, існували численні студії з окремих проблем цього виду мистецтв на території Чернігівщини, але А.К. Адруг бере на себе надважку задачу систематизації усього масиву цих праць, починаючи з XIX ст., коли тільки з'являються спроби науково осмислити декоративно-прикладні твори.

Праця А.К. Адруга складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, і, що надзвичайно важливо для цієї теми, ілюстрацій. Вступ подає короткий опис монографії – тут автор зазначає мету студії, яка «…полягає у комплексному дослідженні декоративного мистецтва Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. як особливої і органічної частини образотворчого мистецтва Чернігова й України» (с. 10). Окреслює він і завдання, а саме необхідність проаналізувати стан розробки тем розділів та охарактеризувати джерельну базу дослідження, розгляд окремих видів декоративного мистецтва Чернігова означеного періоду. Дослідник визначає актуальність «потребою відтворення своєрідності декоративного мистецтва Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст., окремих його видів, творчості майстрів та пам'яток, пов'язаних з Черніговом» (с. 4), у цьому можна вбачати й наукову новизну. Треба констатувати широту поставлених задач і розуміння цілей праці, її подальшого можливого використання іншими дослідниками.

У вступі А.К. Адруг наголошує, що головними джерелами його дослідження є самі пам'ятки декоративного мистецтва Чернігова, які зберігаються в музейних зібраннях чи перебувають в архітектурних спорудах міста (с. 11). Попередньо дослідники зверталися лише до описів окремих пам'яток, вивчаючи конкретні проблеми, тож загалом усі студії мали фрагментарний характер. У цій монографії А.К. Адруг, систематично збираючи результати попередніх досліджень та актуалізуючи їх, закладає основу для висновків та наукових спостережень, передає значний історіографічний матеріал наступним науковцям.

Кожен із розділів монографії присвячений одному з видів декоративно-прикладного мистецтва – дереворізьбленню та іконостасам, килимам, вишивці та гаптуванню, металопластиці, кераміці та гутному склу.

У Розділі 1, що присвячений дереворізьбленню та іконостасам, художнє різьблення на дереві Чернігова називається важливою та широкою галуззю мистецтва. Різьбленням оздоблювали чимало предметів – меблі, знаряддя праці, посуд, предмети церковного вжитку, транспортні засоби (сани і вози), музичні інструменти, дитячі іграшки. Архітектурне різьблення, яким теслярі оздоблювали будівлі та храми, було також значно поширеним. Різьблення іконостасів взагалі можна було б вважати окремою галуззю мистецтва, зважаючи на його виняткову майстерність. У Чернігові на той час сформувався важливий осередок різьбярства (с. 32). Зрозуміло, що абсолютна більшість цих робіт до наших днів не збереглася, але завдяки описам або фотографіям, які приводить автор у монографії, ми можемо скласти певне уявлення про них. А.К. Адруг також виділяє основні риси іконографії та композицій українських іконостасів XVI ст. Спільним же для великої групи іконостасів др. пол. XVII ст. України, Білорусі та Росії він називає елементи декоративного оздоблення у вигляді мушлів, волютоподібних вигинів і рослинної орнаментики. Відмінними рисами автор називає композицію та іконографію (с. 24).

Розділ 2 дає можливість дізнатися про особливості килимарства Чернігівщини в досліджуваний період. Це, дійсно, один із найпоширеніших видів декоративного мистецтва України. А.К. Адруг звертає увагу на те, що «виробництво килимів у Лівобережній Україні зазначеного періоду зосереджувалось головним чином на Чернігівщині та Полтавщині» (с. 34). Килимові вироби повсюдно використовувались у побуті та обрядах людей різних станів. Саме функціональне призначення впливало на їх форму, розміри, матеріали і техніки виконання, а подекуди і на елементи декоративного оздоблення (с. 35). У монографії наводяться дуже цікаві реконструкції орнаменту на килимах, які ми бачимо на живописних картинах того періоду, особливо на портретах знатних людей. Інтерес до вивчення українського килимарства з'явився вже у др. пол. XIX ст., тому А.К. Адруг наводить імена багатьох авторів, які так чи інакше описували та вивчали килимарську справу Чернігівщини (А. Жук, А. Заремба, Я. Запаско, В. Крижанівський, Є. Кузьмін, В. Піщанський, С. Таранушенко, В. Щербаківський).

Важливими галузями образотворчого мистецтва Чернігова др. пол. XVII – початку XVIII ст. були вишивка шовком та гаптування, які представлені в Розділі 3. Речі, оздоблені вишиваними орнаментами, використовувались в побуті та церковному богослужінні, під час різних обрядових дій. Спроби систематичного їх вивчення відносяться до XIX ст. і пов'язані з розвитком колекціонування та музейництва. На думку дослідниці Т. Кари-Васильєвої, саме на Чернігівщині започаткувався стиль бароко в образотворчому гаптуванні (с. 112). Оригінальні твори, на жаль, до наших днів не збереглися, а тому джерелами, що наводить А.К. Адруг, є описи майна представників чернігівської козацької старшини та їхні портрети.

У Розділі 4 автор особливо виділяє серед видів декоративного мистецтва металопластику, а саме виготовлення та оздоблення мистецьких виробів із металів та їх сплавів. Вони використовувались у побуті людей, у богослужінні, стали складовою частиною споруд. Із металів відливали гармати та дзвони, виготовляли ювелірні вироби, клейноди і зброю, важливе місце займало художнє лиття. Увага до творів майстрів-ливарників зазначеного періоду виявилась уже в др. пол. XVII ст. (с. 58).

Останній, 5 Розділ, присвячений художній кераміці та гутному склу Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст., що представляють своєрідне явище українського мистецтва. Автор звертає увагу на те, що найважливішим осередком гутництва України якраз і була Чернігівщина, де у XVIII ст. діяло понад 120 таких підприємств (с. 104). У цей період Чернігів стає також значним центром гончарства. Особливу увагу у монографії А.К. Адруг приділив кахлярству, адже чимало майстрів у той час займалися виробництвом полив'яних кахлів для оздоблення печей, які встановлювались у багатьох приміщеннях, тож, відповідно, мали широке різноманіття зовнішнього вигляду.

Враховуючи все вище сказане, можна констатувати дійсно глибокий та систематизуючий підхід А.К. Адруга до матеріалу, що був представлений у монографії. Автор сконцентрував значний масив інформації про декоративно-прикладне мистецтво Чернігівщини другої половини XVII – початку XVIII ст., що дозволило досить докладно окреслити та засвідчити оригінальність та своєрідність цього явища в історії українського мистецтва.

Як зазначено в анотації до книги, монографія А.К. Адруга «Декоративне мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.» є продовженням попередніх видань автора: «Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.» (2008), «Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.» (2010, 2013) та «Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.» (2017). Четверта книга із цієї серії вийшла у жовтні 2022 року – дуже важкий період історії України. Тож вихід нової монографії А.К. Адруга у такий час – не тільки «на часі», але й, без сумніву, науковий внесок у нашу майбутню Перемогу.

Дата подання: 23 жовтня 2022 р.
Дата затвердження до друку: 30 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рижова, О. Рецензія : Адруг А.К. Декоративне мистецтво Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. 152 с.: іл. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 145–146. DOI: 10.5281/zenodo.7315971.

Цитування за стандартом APA

Ryzhova, O. (2022). Retsenziia : Adruh A.K. Dekoratyvne mystetstvo Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII st. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2022. 152 s.: il. [Review : Adrug, A.K. Decorative art of Chernihiv of the second half of the 17th – beginning of the 18th century. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2022. 152 p.: il.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 145–146. DOI: 10.5281/zenodo.7315971.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Літературний редактор К. Г. Борисенко.
Технічний редактор Я. О. Сінчук.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайту О. С. Кондратенко.

Підписано до друку 11.11.2022 р. Формат 70x108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 12,83. Обл.-вид. арк. 15,41. Тираж 100 прим. Зам. 003.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com